FONT MÁRTA

OROSZORSZÁG, UKRAJNA, RUSZ

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST
UNIVERSITY PRESS, PÉCS
1998

Megjelent a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodájának
„Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program"-ja
keretében

Lektorálta

Ferincz István
Makai János
Zimonyi István
Zoltán András

A térképeket és ábrákat a DIMAP készítette

ISBN 963 506 168 8

Felelős kiadó Kőszeghy Péter, a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Borus Judit
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Címlapterv Czeizel Balázs
Tördelte Margittai Gizella
Megjelent 19,3 (A/5) ív terjedelemben
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető Reisenleitner Lajos igazgató

TARTALOM

BEVEZETÉS

Szlávok, keleti szlávok

Munkánk címe a keleti szlávok korai történetének bemutatását ígéri, így joggal vetődhet fel, indokolt-e visszanyúlni a szláv népek „őstörténetének" nevezett időszakhoz. Nem torzít-e a kép, úgy, mintha a szlávok közös története a keleti szláv népek előtörténete lenne csupán. Egy ilyen aránytévesztéstől mentesek kívánván maradni, hangsúlyozzuk: a szláv népek közös történetének csak azon vonalát igyekszünk tovább vinni, amely nélkül a keleti szlávok felbukkanása későbbi lakóhelyükön nem volna érthető.

A szlávok mint népcsoport a Kr. u. első évezred közepén szerepelnek először a bizánci, majd 9–10. századi muszlim forrásokban. A bizánci történetírók közül Prokopiosz (490/507–562) és Theophülaktosz Szimokattész (megh. 628 körül) Szklabenoi és Antoi csoportjaikat említik, akik Theophülaktosz szerint az avarok szövetségesei. Jordanes *Geticá*jában (6. század közepe) a latin szövegben a szlávok három csoportja szerepel: Sclaveni, Venethi és Antes. A bizánci Szklabenoi/Szklaboi formához hasonló hangalakot rögzített a muszlim források Szakáliba/Szaklab (Saqlab/Saqaliba) elnevezése. Közülük egyedül ez utóbbiak mutatnak hasonlóságot a szlávok saját magukra használt elnevezésével: Szlovene. Ezzel az elnevezésével kapcsolatban gyakran előkerül az a téves etimológia, amely a Szlovene népnevet a mai szláv nyelvek mindegyikében hasonló jelentéssel bíró szlava ('dicsőség') szóval és jelentéssel kapcsolja össze. Ez a magyarázat a 18–19. század romantikus szemléletében született és lett népszerű. A szlow- szógyök eredendően többjelentésű volt. Az egyik jelentést a szlava ('dicsőség') szó vitte tovább, a másikat a szlovo ('szó') alakban lelhetjük fel. A szlow- szógyököt második jelentésében alkalmazva az önelnevezésnek ugyanazzal a szemléletével találkozunk, mint számos egyéb esetben. Nevezetesen, hogy a nyelvszemlélet saját népcsoporthoz tartozónak tekintette azt, akinek értették a beszédét, aki ugyanazt a nyelvet használta. Akit nem értettek, az néma volt, azaz a szlávok szempontjából nyemec. A nyelvtudomány mai állása szerint a szlow- szógyök legvalószínűbb etimológiája: 'mocsár', amelyet az -en eredetjelző szuffikszummal összekapcsolva a mocsarak közt lakó értelmezést kapjuk. A szlávokra alkalmazott

másik két megjelölés, a venetek és az antok – valószínűleg – germán közvetítéssel került a történetírók munkáiba. Kézenfekvő megoldás lenne a szlávokra használt háromféle korai elnevezést a szláv népek mai három csoportjával (keleti, nyugati, déli) azonosítani. E tetszetős, de leegyszerűsítő álláspont ellen szól az a körülmény, hogy a három szláv tömb elkülönülése igen lassú folyamat volt, és még az ezredforduló tájékára sem fejeződött be. Abban sem lehetünk biztosak, hogy az antok és a venetek elnevezés törzseket takar-e, hiszen a „sok fő alatt élő" szlávok kezdetben nyilván csak nemzetségekbe tömörülve éltek. A törzsek mint mesterségesen szervezett, politikai alakulatként értelmezhető egységek létrejötte csak a szláv szétvándorlást megelőző időre tehető.

A szlávok a Kr. u. első évezred közepén erdőkben és mocsarakban laktak, amint Jordanes és Prokopiosz állítják. Ez a híradás támpontul szolgál a szlávok őshazájának meghatározásához is, amelyről számos elképzelés született. A válaszok sokféleségét az indokolja, hogy a korai információk (mocsarak, erdők környéke) és a mai szláv népek lakóhelyei (mint a szétvándorlás végpontjai) közötti ellentmondást kellett áthidalni. Az autochton elmélet P. J. Šafarik révén került a közgondolkodásba, eszerint a szláv népek ma ismert lakóhelyükön őslakosok, tehát a szláv őshazát az Elbától a Dnyeperig, a Baltikumtól az Adriáig nyúló térségben kell keresni. Lényegében ezzel a teóriával rokonítható az orosz nyelvész, Trubacsov véleménye, aki a Kárpát-medence vízneveivel érvel a Duna középső folyása mint őshaza mellett. Trubacsov ezen elgondolása egy avítt 18–19. századi nézet felújításán nyugszik. Egy másik elmélet, a *vándorlás-teória* szerint a szlávok egy korábban létezett őshazából kiindulva széledtek szét ma ismert lakóhelyeikre. A vándorlás-teória több ágra szakadt, annak megfelelően, hova helyezték az őshazának tekintett kiindulópontot. A nézetek és eltérő vélekedések között nemegyszer tudományon kívüli – aktuálpolitikai, nacionalista – szempontok húzódtak meg.

A régészet bevonása az őshaza lokalizálásába sokat lefaragott a szélsőséges nézetek közül. A probléma határozottabban körvonalazódott, de nem egyszerűsödött; hiszen egy régészeti kultúra és egy írott forrásokból ismert népcsoport megfeleltetése egymásnak nem egyszerű feladat. Mégis: a szlávok elsődleges lakóhelyét ma már másutt nemigen kereshetjük, mint a Kárpátok és a Balti-tenger, illetve az Elba és a Dnyeper között. Az ezen belüli eltérések a régészeti anyag eltérő értelmezéséből fakadnak. A Kr. u. 6–7. évszázad régészeti kultúrái közül elsőként az úgynevezett prágai típust kell megemlíteni, amelynek legjellemzőbb tárgya egy dísztelen agyagedény. Hiába „fedi le" ez a kultúra a nevezett területet, bebizonyosodott, hogy a gepidák és a longobárdok körében is elterjedt volt, tehát nem etnospecifikus. A prágai típushoz hasonló a 7. század végére datálható nyugat-ukrajnai régészeti kultúra, a Korcsak típus. Sajnos, felbukkanásának ideje ismeretlen. A Kr. u. 5–7. századra datálható a Dnyeper és a Dnyeszter között, az erdős steppe zónájában feltárt Penykovka kultúra és a Dnyeper folyása mentén feltárt Kolocsin kultúra. Ez utóbbit a szovjet

korszak kutatói a priori módon az antokhoz kötötték, akikben a keleti szlávok elődeit látták.

A szlávok szétvándorlása az Elba–Dnyeper, illetve a Kárpátok–Balti-tenger közti területről a Kr. u. 6–8. század táján következett be. Nyugaton eljutottak a Cseh-medence és a Keleti-Alpok térségébe, déli irányban a Kárpátok mentén a Balkánra, kelet felé pedig egészen a lovasnomádok uralta területekig. A Kárpát-medencén való átvonulás az avar birodalom központjának elhelyezkedése miatt nem volt lehetséges. A szétvándorlás viszonylag rövid idő alatt történt, amit csak egyedül a népszaporulattal magyarázni egészen bizonyosan nem lehet.

Rövid, de igen lényeges információt rögzített Theophülaktosz Szimokattész, miszerint a szlávok az avarok szövetségesei voltak. Ide kapcsolható az a jóval későbbi adat is a kijevi Barlangkolostor évkönyvéből, amely a szlávok egyik törzsére, a dulebekre vonatkozik. A dulebekről még később is úgy tudták, hogy az avarok megszégyenítő, alantas szolgálatokra kényszerítették őket (például állatok helyett velük húzatták a szekereiket), és magukkal hurcolták őket. Ez a néhány ismert adat arra figyelmeztet, hogy a szlávok szétvándorlását a népvándorlás hullámaival összefüggésben kell látnunk.

A lovasnomádok, akik északon az erdős steppe zónájára is kiterjesztették hatalmukat, hódoltatták a szlávokat, legalábbis a közelükben élőket. Mint földműveléssel foglalkozó népességet katonai segédnépként csak korlátozott mértékben tudták alkalmazni őket, így elsősorban a szolgák között, illetve alárendelt helyzetben élhettek. A szlávokat eredeti lakóhelyükről a hunok, majd az avarok vándorlásai mozdították el. A hun és az avar birodalom felbomlása után az elhurcoltak és leszármazottaik már nem tértek vissza eredeti lakóhelyükre, hanem az új helyen talált lakossággal keveredve éltek tovább. A más-más csoportokkal való együttélés hozzájárult a szlávok közötti differenciálódás megindulásához. A kényszerszülte áttelepítések mellett számolhatunk spontán népmozgással is, elsősorban például a Kárpátoktól északra, abban a zónában, ahová a népvándorlás hullámai nem, vagy csak közvetve jutottak el. A szlávok elmozdulását elősegítette az a vákuum, amely a Nyugat-római Birodalom széthullása és a germán népek nyugati inváziója következtében e térségben keletkezett. A szláv nyelvet beszélő népesség feltűnően gyors expanziójához valószínűleg a nyelvi sajátosságok is hozzájárultak: a 6–7. századi ősszláv nyelvben számos egyszerűsödés zajlott le: például a nyílt szótagúság kialakulása, a diftongusok eltűnése stb. A nyelvi egyszerűsödés alkalmassá tette a szláv nyelvet arra, hogy közvetítő nyelvvé váljék, illetve, hogy a szlávul beszélő csoportok más nyelvet beszélő népességet asszimiláljanak. A keleti szlávok az őshazának tartott lakóhelyről szintén a 6–7. század táján indultak el. A vándorlás spontán módon és kisebb csoportokban történhetett. Az új letelepedési pontok nem alkottak összefüggő etnikai területet. A Pripjaty folyótól (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója) északra csak a 8. század során jutottak el. Sűrűbb telepeik a Dnyeper középső folyása, a Gyeszna és a Szejm folyók környékén, azaz a Rusz későbbi központi területein jöttek létre. A Nyugati-Bug felé, Pszkov–Nov-

gorod környékére csak a 10. században jutottak el. Ez egy, az ősi szláv tömbtől kiinduló, újabb vándorlási útvonal volt, amely a Kijev környékére irányuló népmozgástól térben és időben függetlenül történt. A keleti és északkeleti irányba mozduló csoportok között egészen az államszervezésig nem jött létre szorosabb kapcsolat.

A migráció irányvonalát és ütemét megrajzolni nagyon nehéz, jószerével csak a későbbről fennmaradt helynévi anyag: a keleti szláv típusú névadás, illetve az ismétlődő helynevek alapján lehet. A kelet-európai síkság szláv telepeinek növekedését nem magyarázhatjuk olyan tényezőkkel, mint például nyugaton a germánok elmozdulásával keletkezett „űr". Itt eleve gyérebb volt a lakosság, kisebb a népsűrűség, az új telepesek érkezése nem okozhatott konfliktusokat. A megjelenő szláv lakosság mellett a helyi balti és finnugor népek kompakt etnikai tömbjei is megmaradtak egészen a 12. századig. A balti és keleti szláv etnikum egymás mellett éléséről tanúskodó nyelvi nyomok máig megmaradtak, és ez a tény arra figyelmeztet, hogy hosszabb időt kellett eltölteniük egymás szomszédságában. Ugyanakkor a balti nyelvek hatása nem korlátozódott a keleti szláv nyelvekre, hanem megfigyelhető a szomszédos nyugati szláv csoportok esetében is. Vannak ősibb eredetű, már az ősszlávban kimutatható balti hatások, de vannak későbbiek és viszonylag új keletűek is.

A 7–10. század között – igaz, csak későbbi források alapján – már lehet a keleti szláv tömbön belül differenciálni. A keleti szlávok egyes csoportjainak a neveit általában törzsnevekként szokták meghatározni. A szovjet korszak neves kutatója, B. A. Ribakov – véleményünk szerint – némileg túlzásba esve ezek mögött az elnevezések mögött nem törzseket, hanem törzsszövetségeket lát. Adataink ezt nem erősítik meg. A 12. század elejéről származó, legelső krónika, a *Poveszty vremennüh let* (PVL) a következő törzsneveket ismeri: poljanok, szeverjanok, ulicsek, tivercek, drevljanok, dregovicsok, krivicsek, radimicsek, szlovének, fehér horvátok. Kijev környékét lakták a poljanok ('mezei lakók'), nevüket a nyugati szláv polan törzshöz hasonló módon lakóhelyük után kapták. A poljanoktól északkeletre, a Gyeszna folyó mentén laktak a szeverjanok ('északiak'), a nevük is erre utal. A Novgorod környéki szlovén törzsek neve más szlávok lakta területen is felbukkan, és jelzi a közös eredetet. A szláv önelnevezés törzsnévként való felbukkanása Novgorod környékén utalhat arra, hogy az ide érkező szlávokat más nyelven beszélő idegen etnikai csoportok vették körül. A felsoroltakon kívül ismerjük még a buzsanok ('Bug mentén lakók') és a volinyanok ('Volhínia lakói') csoportjait, valamint a tőlük keletebbre lakó fehér horvátokat. A PVL felsorolása azt sugallja, hogy e törzsek egyidejűleg léteztek. Más forrásokkal (például Bíborbanszületett Konstantin munkája a 10. század közepéről, illetve a névtelen Bajor Geográfus műve a 9. század második feléből) összevetve, illetve a PVL-ben az említések gyakoriságát figyelembe véve, az egyes törzsek szerepét súlypontozni lehet. A buzsanok például a legkorábban szereplő törzsek egyike, rájuk alkalmazták később a volinyanok nevet; a két szóhasználat váltja egymást. Tőlük, illetve a fehér horvátoktól délkeletre élő tiverceket és ulicsokat a kialakult vé-

lemény szerint csak némi fenntartással lehet a szlávok közé sorolni, mivel a steppei népek szomszédságában éltek, s a helyben maradó, illetve leszakadó nomád csoportokkal keveredtek: tehát etnikailag vegyes összetételű népességgé váltak. Az északabbra elhelyezkedő törzsek esetében vitatott például a polocsanok léte. A polocsanok nevüket Polock településről nyerték, meglehet a törzsnév csupán egy későbbi állapot visszavetítése. A dregovicsok, krivicsek, radimicsek és vjaticsok a szláv őshazából az elvándorlásnak egy külön útját választó csoportból alakultak ki, de differenciálódásuk sorrendje még nem tisztázódott. A Kijev környéki poljan-szeverjan csoporttal csak később, az államszervezés során kerültek kapcsolatba. A keleti szláv törzsek előfordulása az írott forrásokban nem egyenletes, és az is meglepő, hogy az államszervezésben kulcsszerepet játszó poljanokról sem Bíborbanszületett Konstantin, sem a Bajor Geográfus nem szól. A PVL történetírója feltehetőleg – retrospektív módon – a kezdet kezdetén is fontos szerepet tulajdonított nekik. Mindenesetre a keleti szláv írásbeliség emlékeinek ismeretében állíthatjuk, hogy a törzsek neveit a 12. század elején még ismerték, de évszázadokkal korábbi szerepüket már más dimenziókban ábrázolták. A 12. század folyamán a törzsnevek jelentőségüket vesztették, és kikerültek a szóhasználatból.

Az államszervezés etnikai és kronológiai problémái

A keleti szlávok élettere, a földrajzi környezet

A keleti szlávok által lakott területről azért is fontos szót ejtenünk, mert a földrajzi adottságok és az éghajlati tényezők nemcsak a népesség megtelepedésére, lélekszámára és gazdálkodására voltak hatással, hanem kialakuló politikai viszonyaikat is befolyásolták.

A keletre vándorolt szláv csoportok letelepedése különböző éghajlati zónákban történt. Jelentős részük a sűrű erdők borította zónában élt, amelyet számtalan kisebb-nagyobb folyó szelt át. E terület zöme sík vidék, a Dnyepertől keletre emelkedik ki a Szmolenszk–Moszkvai-hátság, majd északabbra a Valdaj-hátság. A folyóvizekkel sűrűn szabdalt területet sok helyütt mocsarak tarkították. A keleti szláv csoportok délen áthúzódtak az erdős steppe irányába, amely átmenetet alkotott az erdős vidékek és a steppe között. Az erdős steppe a mai Kijev–Harkov vonaltól délre húzódott. Kijevtől észak, északkelet felé kezdődött a lombos, illetve a vegyes erdős zóna, amely nem a földrajzi szélességi körökkel párhuzamosan terjedt észak felé, hanem ék alakban. Az északkelet felé tartó migráció vonala nagyjából megegyezik ezzel a megtelepülésre alkalmas vonallal. A táj vegetációja, északról haladva: tűlevelű, vegyes, lombos erdők, majd az erdős steppe. Ennek megfelelően változik a talaj minősége is. A nevezetes fekete föld csak az erdős steppe zónájában lelhető fel, az erdős részeken ennél

kedvezőtlenebbek a talajadottságok: égetéssel művelhetővé tehető szürke erdei talaj. Nem véletlenül fogalmazott úgy Sz. M. Szolovjov, a múlt századi neves orosz történész, hogy a keleti szlávok története az erdővel és a steppével való harc jegyében zajlott. Különböző volt az északi és a déli részek klímája is. A déli régiók éghajlata kontinentális, sok havazást hozó, hideg telekkel és csapadékos, meleg nyarakkal. Kijevtől északra, északkeletre zordabb az éghajlat, kora tavasszal sem ritkák a hóviharok. Tavasszal az olvadás (ottepel) és az őszi-tavaszi esőzések járhatatlanná teszik az utakat (raszputyica). Megtelepedésre a folyópartok, a mocsarakból kiemelkedő magaslatok kínálkoztak. Ez előbb a kedvezőbb éghajlati adottságú déli részeken történt, a zordabb tájakra később érkeztek a szláv telepesek. Közlekedésre – természetadta úthálózatot alkotva – a folyók voltak a legalkalmasabbak. Az egymást érő folyók miatt az volt a legegyszerűbb, hogy a hajókat a rövid szárazföldi szakaszokon (voloki) átvontatták és a következő folyón folytatták útjukat. A szárazföldi közlekedés vagy száraz nyári időszakban volt megoldható, vagy télen, amikor a mocsarak befagytak. Emiatt például errefelé nem voltak szokatlanok a téli hadjáratok, különösen a késő őszi-kora téli időszakban, amikor még kevesebb volt a hó és elviselhetőbb a hideg.

Finnugorok, törökök, varégok

A keleti szlávok megtelepedése a 10. században nem terjedt északabbra a Dvina és a Volga felső folyásánál. A kisebb szláv csoportok nem lakatlan területre érkeztek, hiszen az északi régióban az Uráltól a Baltikumig kisebb-nagyobb létszámú finnugor nép élt, akik a finnugor népcsoport finn ágához tartoztak, és ezt a régiót a Krisztus születése körüli idő óta lakták. Közéjük tartoztak például a merják és a muromák, akikről a korai keleti szláv források még hírt adtak, de akiknek a későbbi sorsa az asszimiláció lett. Valószínű, hogy rajtuk kívül más finnugor csoportoknak is hasonló sors jutott, meglehet, mielőtt létükről egyetlen forrás is tudósított volna. A muromák nevét a Murom helynév megőrizte, a merjáknak ennyi nyoma sem maradt.

A keleti szlávok északkeleti terjeszkedése töretlenül folytatódott a 12. század végéig, ekkor találkoztak az első államalakulattal a térségben, a Volgai Bulgáriával, ahol az ott lakók többsége valószínűleg csuvasos típusú török nyelvet beszélt. Ugyancsak ekkor kerültek kapcsolatba az errefelé élő finnugor népekkel (mordvin, cseremisz) is. A Novgorod környéki szlávok – a 10. századot követően – finnugor csoportokat (például vót) asszimilálva terjeszkedtek tovább. A 10–15. században eljutottak a Fehér-tengerig, a Pecsora torkolatvidékéig, sőt egészen az Urálig. A novgorodiak a Baltikumban, az úgynevezett livóniai részeken is találkoztak finnugor népekkel, ahol a mai észtek és lettek elődei éltek.

A steppei népekkel a szlávok már megtelepedésük során is kapcsolatba léptek. A 9–10. században a Kaukázus előterében szerveződött kazár birodalom befolyása Kijev

térségéig terjedt; a PVL szerint a kazárok a déli régióban élő földművelő szlávokat adóztatták. A 9. század vége felé a kazár adóztatók helyébe a magyar törzsszövetség lépett. A keleti szlávokkal való kapcsolat – ha torzult formában is, de – fennmaradt a magyar történeti hagyományban (lásd Anonymus). Midőn a magyarok a Kárpát-medencébe érkeztek, a besenyők foglalták el helyüket a steppén, visszaszorítva a kazárokat a Kaukázus előterébe. A besenyőkkel a keleti szlávoknak is számos összeütközésük volt. Délen, Kijev környékén, illetve Kijevtől délkeletre az erdős steppén felbukkanó nomád népekkel nemcsak harcoltak, hanem a 12. századtól szorosabb kapcsolatba is kerültek: az ott maradt töredék népcsoportokat (úzok vagy torkok és besenyők) a kijevi fejedelmek nemegyszer szolgálatukba fogadták. A 12. században a kunokkal a harc mellett házasodtak is, illetve bizonyos fokú asszimilációt is feltételezhetünk.

A kelet, északkelet felé mozgó szláv csoportok vándorlásuk során finnugor és török elemeket is magukba olvasztottak, tehát már az államot létrehozó populációt is az etnikai sokféleség jellemezte. A finnugor és török elemek jelenléte és részvétele a keleti szláv törzsek elkülönülésében nem képezte vita tárgyát, nem kapcsolódtak hozzá érzelmek, legfeljebb a kutatás nem mindig tartotta fontosnak, hogy ezt az összetevőt hangsúlyozza. Ennél viharosabb szerep jutott a keleti szlávok lakta térségben megjelenő vikingeknek vagy normannoknak, akiket a keleti szláv terület forrásai varégoknak neveznek. A varég elnevezés eredetére több elképzelés született: az óskandináv vaeringar ('harcos kereskedő közösség') vagy a görög varangosz ('bizánci szolgálatban álló skandináv harcos') szó keleti szláv átvétele. Az első változatban az átvétel közvetlenül a skandináv–keleti szláv kapcsolaton keresztül történt, a másik esetben – mivel a skandináv eredet ez esetben is valószínű – a bizánci alak közbeiktatásával.

A mozgékony skandináv népelem megjelenése a kelet-európai térségben a kedvező hajózási feltételeknek volt köszönhető, illetve annak, hogy a Baltikumtól a Fekete-tengerig el lehetett jutni vízi úton, a Dnyeper torkolatától pedig a Fekete-tengeren el lehetett érni Bizáncot. Hasonló módon, a hajókat néhány esetben átemelve, a Baltikumból a Volga felső folyásának érintésével, a Volgán lehajózva eljuthattak a Kaszpi-tengerhez és a keleti kereskedelemhez. A varégok felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportokban érkeztek a kelet-európai régióba. Adatok híján csupán feltételezhető, hogy voltak köztük ellentétes érdekű, egymással rivalizáló csoportok is. A folyók, a kereskedelmi utak mentén telepeket létesítettek. A kolóniákon, illetve a stratégiailag fontos pontokon fegyveresekkel biztosították az utak feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká, illetve csomópontokká bővültek. A varégok először Novgorod környékén telepedtek le, ott ágazott el a volgai és a dnyeperi útvonal. Hasonló kulcsszerep jutott a fekete-tengeri és a Krím félszigeti görög kolóniák közelségének is. Minden bizonnyal a kereskedelmi utak mentén több telepük létezett, mint amennyiről a források alapján tudomásunk van.

Kétségtelen, hogy a varégok megjelenése katalizátorként hatott a térség életében, és nagyobb mobilitást hozott gazdasági, társadalmi és politikai értelemben egyaránt.

Erre tényre a 12. század eleji PVL nagy figyelmet fordít: lejegyez egy hagyományt, miszerint a varégokat a novgorodiak hívták a tengeren (azaz a Balti-tengeren) túlról, s ők a hívásnak eleget téve érkeztek meg, Rurik vezetésével. A hívás indokaként a krónika a törzsek közti viszályt hozza fel; írója úgy véli, a varégokat „rendteremtés" céljából hívták. A három testvér (Rurik, Szineusz és Truvor) közül Rurik Novgorodban, Truvor Beloozero környékén, Szineusz pedig Izborszkban kezdett uralkodni. Testvérei halálával Rurik kezébe került az irányítás, ő hódoltatta a környék nem varég népességét is. A PVL szerint Rurik környezetéből került ki a két előkelőség, Aszkold és Dir, akik a Dnyeperen Konstantinápoly felé hajózva, a dombokon felfedezték azt a várost, amelyet szintén három testvér, Kij, Scsek és Khoriv alapított. Aszkold és Dir letelepedtek a városban. Ez a történet az úgynevezett normann-elmélet alapja, amelyet a korai források összegyűjtésének kezdetekor, a 18. században, a szentpétervári akadémián működő német származású történészek: G. S. Bayer (1729), G. F. Müller (1749) és A. L. Schlözer (1735–1809) alkottak meg.

Az elmélet szerint a keleti szlávok államalapítása a germán népcsoportból származó varégok műve, nem pedig a szlávoké, akiknek ebben az államban alárendelt szerep jutott. A normann-elmélet születése pillanatától heves vitákat váltott ki, elsőként M. L. Lomonoszov (1711–1765) és V. K. Tredjakovszkij (1703–1769) emelték fel szavukat ellene. A vita hevességén nem csodálkozhatunk, hiszen az elmélet nemzeti érzékenységet sértett. Megszületett az ellen-teória is, az antinormann-elmélet, amely a forráskritika eszközeivel élve igyekezett a varégok szerepét csökkenteni, létszámukat pedig kisebbre zsugorítani. Az antinormann-elmélet tudományos érvrendszere azonban csak a 19. század második felére kristályosodott ki. A két nézet közötti éles határvonal a múlt századot teljes egészében végigkísérte, és a nyugatos-szlavofil álláspontok felé is megtalálta az utat. Századunkban, a szovjet korszakban, ez a szlavofil gondolkodásmód és történelemszemlélet nemcsak hogy előkerült, de egyeduralkodóvá vált, sőt „kanonizált" állásponttá merevedett. Ez elsősorban B. D. Grekov munkásságának, illetve az általa teremtett történetírói iskolának köszönhető. A korszakkal foglalkozó nyugat-európai és amerikai történészek – köztük számos emigráns orosz és ukrán szakember – munkásságában tovább élt a normann-teória egy-egy változata.

Melyik tehát az elfogadhatóbb a két szélsőséges nézet közül? A felgyülemlett vitaanyagot félretéve, vissza kell nyúlni a forrásokig. A hagyomány a varégok „hívásáról" számos mondai-népmesei elemet tartalmaz: például két alkalommal is három-három fivér szerepel mint alapító. Valószínűleg azért került sor éppen ekkor – a 12. század elején – a lejegyzésére, mert a fejedelmi dinasztia eredetét tükrözte! Megfontolandó az az álláspont is, amely a történet lejegyzésének időpontját egy konkrét személy uralkodásához köti a 12. század elején: Novgorodban Vlagyimir Monomah egyik fia, Msztyiszlav volt a fejedelem. Msztyiszlav anyja, Gita angolszász uralkodói családból származott. Msztyiszlav fejedelmi udvarában így találkozhatott egy helyi novgorodi történet Gita kíséretének szellemi hagyományaival. A mondai elemek

mellett a történetnek valóságtartalma is van. Fennmaradását elsősorban a fejedelmi udvar(ok) légkörének köszönhette, hiszen a fejedelmi dinasztia legitimációja rejlik benne. Nem véletlen, hogy a fejedelmeket, majd cárokat is adó, a 16. század végéig hatalmon lévő uralkodócsalád Rurik-dinasztiának nevezte magát. Az is tény viszont, hogy a kelet-európai térségbe érkezett varégok asszimilálódtak, ami jelzi a két népcsoport egymáshoz viszonyított arányát, azaz a szlávok túlsúlyát. Mivel a varégok mozgása látványosabb volt és a kereskedelem miatt messzebbre jutottak el, környezetük figyelmét is jobban felhívták magukra, ezért az írott forrásokban is több nyomot hagytak.

A varégok Rusz-beli szerepéről jelenleg az alábbiak állapíthatók meg: az első fejedelmek skandináv nevet viseltek (Oleg, Igor), ezért a Rurik-dinasztia eredete nem kétséges; a fejedelmi kíséret a 9–10. században javarészt varégokból állt; az ásatások azt igazolják, hogy a varégok a társadalom felső rétegeihez tartoztak; a Rusz név skandináv eredetű; az arab és bizánci források a szlávoktól megkülönböztetik őket; a kereskedelmi utakról a régióban fellelt, keletről származó érmék tanúskodnak; a skandináv párhuzamokat mutató régészeti anyag a 10. században jelentősebb, mint a 9.-ben, de nyitott kérdés, hogy volt-e paraszti kolonizáció is; a varégok alapvetően harcosok és kereskedők voltak; a varégok kulturális befolyása elsősorban a szlávok felső rétegére terjedt ki; kezdetben sporadikus telepeket hoztak létre, majd hozzáláttak a környék adóztatásához; hozzájárultak a szláv társadalom differenciálódásához.

A keleti szláv államalapítás vitás kérdései közé tartozik az állam elnevezésének (Rusz) etimológiája is. Filológiai szempontból skandináv, óorosz, finn, balti-szláv, gót, kazár, litván, szarmata stb. értelmezéssel és megfejtéssel találkozunk. A vita máig sem zárult le. Az egyik leggyakrabban szereplő hipotézis szerint a Rusz a finn Ruotsi elnevezés átvételéből keletkezett, melyet a finnek a svédek országának megjelölésére használtak. Bár felmerültek aggályok a ts>s hangátvétellel kapcsolatban, az az északi nagyorosz nyelvjárásban jól magyarázható. A Rusz finn átvételként való értelmezése esetében az átvételre az északi régiókban kerülhetett sor, viszont skandináv területen a helynévi anyagban nincs nyoma. Az átvételnek az Ilmeny-tó–Ladoga–Beloozero térségben kellett volna megtörténnie, ugyanakkor a szóhasználat többnyire a Perejaszlavl–Kijev–Csernyigov körüli részekre vonatkoztatja. A Rusz szóból képzett jelzős szerkezet, a russzkaja zemlja eleinte ugyancsak a déli térséget jelölte, emiatt a szovjet kutatók többsége a Rusz déli eredeztetése mellett tört lándzsát. Eredeti, és az előzőektől lényegesen különbözik O. Pritsak véleménye, aki a muszlim források Rosz szóhasználatára építve úgy gondolja, hogy a Rusz egy steppei kaganátus volt.

A Rusz szó eredete, etimológiája bizonyára még jó ideig tudományos probléma marad, a szélsőséget megfogalmazó normann–antinormann-vita viszont ma már a historiográfiai témák tárházába tartozik. A normann-varégok kelet-európai jelenléte és államalkotó részvétele a Kijevi Rusz létrejöttében nem tagadható, hiszen a források is egyértelműen ezt igazolják. Ugyanúgy a szlávok sem rekeszthetők ki az államszervezés folyamatából. Úgy véljük, a jelenleginél több figyelmet érdemelne a balti,

a finnugor és a török elemek szerepe a Kijevi Rusz etnikai rétegződésében, bár a varég és a szláv etnikai összetevőknél nyilvánvalóan kisebb szereppel.

A Kijevi Rusz a keleti szlávok, a normann-varégok és a fent említett kisebb etnikumok összeolvadásából keletkezett államalakulat volt. A PVL tanúsága szerint a Kijevi Rusz lakói önmagukat „russzkij"-nak nevezték, így jelennek meg a szomszédos államok 11–13. századi szóhasználatában is. A Ruszt alkotó etnikumokat a szlávok asszimilálták, de a folyamat következtében a keleti szláv tömb maga is differenciálódott. A Rusz a tatárok megjelenése (1237–1240) előtti időben magában foglalta azt a népességet, amelyből a ma ismert három keleti szláv nép, a belorusz (fehérorosz), a (nagy)orosz és az ukrán (kisorosz) kialakult. A nyelvi differenciálódást megelőző állapotra, illetve a differenciálódás előtti keleti szláv kultúrára az óorosz jelzőt szokás alkalmazni, a más nyelveken használatos fogalmaknak (drevnyerusszkij, altrussisch, Old Russian, ancien russie stb.) megfelelően. A korai államalakulat megjelölése a magyar nyelvben nem pontos, a „Kijevi Oroszország" terminus technicus félrevezető. Helyette a Kijevi Rusz elnevezés lenne célszerű, amely az államiság oldaláról fejezi ki ugyanazt, amit az óorosz jelző nyelvi és kulturális értelemben; vagyis, hogy a Kijevi Rusz a később létrejövő belorusz, ukrán és orosz államok politikai előzménye.

Az államszervezés kronológiai problémái

A tradíció szerint a Kijevi Rusz létrejötte, az államiság kezdete Oleg fejedelem nevéhez fűződik, aki a PVL szerint 882-ben, Novgorodból a Dnyeperen lehajózva elfoglalta Kijevet, megölte az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, és átvette az uralmat. Ezzel az ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konstantinápolyba vezető kereskedelmi utat – azaz megteremtette azt az államalakulatot, amelyet Kijevi Rusznak nevezünk. De felmerül az a probléma, hogy egy – bármilyen hosszú – kereskedelmi útvonal feletti ellenőrzés megteremtése kimeríti-e az államiság kritériumait? Hiszen Oleg fejedelem nem tett mást, mint addig: adóztatott egy bizonyos régióban, illetve ellenőrzést gyakorolt az útvonal és az azt használó kereskedők felett; azaz kitágította uralmi szférájának határait. Az államszervezés irányába mutató lépésekről (például intézmények kialakítása, az írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése stb.) nem tudunk. Mindezek csak egy évszázad elteltével, Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015) kezdődnek el. Oleg fellépését tehát nem tartjuk az államiság és az államszervezés kezdetének, hanem csak egy nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. Ilyen értelemben kétségkívül hozzájárult a majdan megszerveződő állam megteremtéséhez, de tevékenységét inkább csak a törzsszövetségi keretek bővítésének látjuk.

Vitatott kérdés az is, hogy a Kijevi Rusz milyen kronológiai határok között létezett. Vajon mindaddig, amíg Kijev központnak volt tekinthető? Záródátumul több

esemény is kínálkozik. Az első: 1132, Vlagyimir Monomah legidősebb fiának, Msztyiszlavnak a halála. Ő volt az utolsó fejedelem, aki Kijevben uralkodva ténylegesen is kézben tudta tartani a Rusz területét, utódai inkább csak törekedtek erre. A második dátum: 1169, amikor Andrej Bogoljubszkij fejedelemnek az északi Vlagyimirból érkező hadai jelentős pusztítást végeztek a város elfoglalásakor, és a város fejlődését gazdaságilag jelentősen visszavetették. A harmadik dátum: 1240, a tatár uralom kezdete. Az első dátum, 1132 mellett szól az, hogy ekkor valóban csökkent Kijev kohéziója, és ezt követően politikai szempontból felerősödtek a széttagolódás felé mutató törekvések. De Kijev vonzása még mindig fennállt – bár a 12. század a részfejedelemségek kialakulásának időszaka –, és a század egészén keresztülhúzódó folyamat csak a 13. századra nevezhető befejezett ténynek. 1240-ben viszont a Rusz életében olyan minőségi változások kezdődtek, amelyek hatása évszázadokra szólóan átalakította az óorosz gazdaság és társadalom szerkezetét. A tatár hódítás utáni politikai alakulatok pedig – ha megőriztek is valamennyit a korábbi hagyományokból – jelentősen módosult képződményeknek tekinthetők.

A 13. század elejére tehát a Kijevi Rusz markánsan kitapintható régiókra bomlott, amelyek a tatár támadásra való reagálásukban és az állandósuló tatár uralomhoz való viszonyukban is eltértek egymástól. Véleményünk szerint a Kijevi Rusz felbomlása a 13. század elejére tekinthető befejezett ténynek. Ezzel együtt járt, hogy a kialakult részfejedelemségek a kijevi (óorosz) korszak nyelvi-kulturális tradícióiból más-más jellegzetességet őriztek meg. A részfejedelemségek időszakának nevezett 13–15. században ment végbe a keleti szláv térség differenciálódása.

A KIJEVI RUSZ TÖRTÉNETE

A Kijevi Rusz történetének forrásai

A Kijevi Rusz történetének, illetve az államiságot közvetlenül megelőző időszak írott forrásait két csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe a Rusz határain kívül keletkezettek, a másodikba a Rusz írásbeliségének termékei tartoznak. Ezekhez társulnak a tárgyi emlékek, amelyekkel a régészet egészíti ki a korra vonatkozó ismereteinket. A Rusz története szempontjából fontos, a Rusz határain kívül keletkezett írott forrásokat még nem gyűjtötték össze olyan kiadványba, ahol mindegyik forrás a maga értékelésével együtt egyszerre lenne olvasható. A forráskiadás első darabja Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* (DAI) című munkájának kétnyelvű (görög–mai orosz) kiadása, kommentárokkal. Az itt található, a Rusz államiságát megelőző időre vonatkozó források hallatlanul fontosak, nélkülük alig tudnánk valamit erről az időszakról. A külső források azután sem vesztítették el jelentőségüket, hogy a Ruszban megteremtődtek az írásbeliség feltételei, hiszen általuk váltak ellenőrizhetővé a Rusz-beli információk.

A keleti források földrajzi tudósítások, amelyek nemcsak a Ruszról, hanem az egész kelet-európai térségről információt adnak. A leírások több esetben nem eredetiben maradtak fenn, hanem későbbi másolatokban vagy átírt, megszerkesztett szövegekben. Ilyen sors jutott például a bokharai tudós, Dzsajhani művének, amely két „időszeletben" adja híreit: a számára is régi (körülbelül 870 körüli) információkat a saját korabeliekkel (körülbelül 920 körül) egybeszerkesztve. Dzsajhanit az arabul író Ibn Ruszta (930 körül), a szöveget perzsára átültető Gardezi (1050–1053 között) és egy szintén perzsa nyelven író névtelen szerző, akinek csak munkája címét *(Hudúd al-Alam)* ismerjük 982/83 tájáról, kivonatolta. Ugyancsak Dzsajhanitól merített jóval később a mór al-Bakri, a kelet-iráni al-Marvazi a 11–12. század fordulóján és a szintén kelet-iráni al-Aufi a 13. században, aki al-Marvazit perzsára fordította. Al-Balkhi munkája, az úgynevezett *Iszlám-atlasz*, amelyben egy húsz részre osztott „világtérképhez" készített szövegmagyarázatokat, szintén nem maradt meg eredetiben. Al-Balkhi a 9–10. század fordulóján élt, de csak a halála évét (934) ismerjük. Szöve-

gét a 10. században átvette Isztakri és Ibn Haukal (Hauqal). Dzsajhani munkájának sorsához hasonló sors jutott Ibn Hordádzbeh művének, amely a kelet-európai kereskedelmi útvonalról számol be, 846 körül; egy része elveszett, de gyanítható, hogy Dzsajhani még ismerte, s így Ibn Ruszta, al-Marvazi, Gardezi és al-Aufi Dzsajhani közvetítésével merítettek belőle.

Az egyik legjelentősebb útleírást Ibn Fadlán írta annak a követségnek az útjáról, amelyet 921–922-ben Muktadir Billáh kalifa küldött a volgai bolgárok országába. A követség útja Perzsián, az Aral-tó melletti Khorezmen és a baskírok földjén át vezetett, de az útleírás szerzője mindezen országok szomszédairól is informálódott, így például Kazáriáról és a szlávokról. Hasonlóan bőséges adatai vannak a bagdadi születésű arab utazónak, Maszúdinak († 956), aki több munkát is írt, de közülük csak kettő maradt fenn, a *Kitáb murúdzs adz-dzahab wa-maádin al-dzsawáhir* (Az aranymezők és a drágakőbányák könyve) és a *Kitáb at-tanbíh wál-isráj* (A figyelmeztetés és a helyreigazítás) című.

A muszlim források – és hozzájuk hasonlóan a zsidó kereskedő Ibrahim ibn Jaqub is – nagyon markánsan megkülönböztetik a szlávokat és a ruszokat. A ruszokat prémekkel kereskedő harcias csoportnak ábrázolják, elöljárójukat kagánnak mondják. Kereskedőútjaik Bizánc, illetve a Kaszpi-tengeren az arab–perzsa világ felé vezetnek. A ruszok lakóhelyéről Gardezinál azt olvashatjuk, hogy az „egy sziget a tengerben". A szlávok lakóhelyét az erdős vidékre helyezik, a szlávokat a ruszok adóztatják vagy elhurcolják és szolgának adják el. E keleti forrásokon nyugszik Pritsak nézete, aki a Ruszt délen fekvő steppei kaganátusnak ábrázolja. Vele ellentétben a szovjet történész, A. P. Novoszelcev szerint az imént említett, ruszokról szóló információk a szlávok egy csoportját jellemzik; az élükön álló hakán pedig csak a kazároktól átvett cím. Al-Isztakri és Ibn Haukal adatait Novoszelcev összevetette a PVL megfelelő részeivel, és elképzelhetőnek tartja, hogy a szlávok az ott szereplő ruszokkal (Aszkold és Dir Kijevben, mások Novgorodban és Beloozeróban) azonosnak tekinthetők.

Muszlim utazók a későbbiekben is megfordultak a kelet-európai részeken, s alkalmanként történeti eseményekről is megemlékeztek. Például az antiókhiai származású Jakja/Yakja (980 körül–1066 körül) Vlagyimir fejedelem megkeresztelkedésének körülményeiről tudósít; a 12. század közepének utazó kereskedője, Abu-Hamid al-Garnati pedig a pénzviszonyokról és a vásárokról hagyott ránk fontos adatokat.

A Rusz történetét is érintő bizánci források közül a legfontosabbak a krónikák. Többségük a Rusz korai történetével, főleg a kereszténység felvétele körüli eseményekkel foglalkozik, lásd például Theophanes Continuatus, Georgiosz Hamartolosz, illetve folytatója, Szümeon Logothetész. De említhetjük Ioannész Szkülitzészt és Zonaraszt is. A kereszténység felvétele körüli időszak Rusz-bizánci kapcsolatairól bővíti ismereteinket két legenda, amely szurozsi Szent István és amaszrai Szent György életútjáról és mártíriumáról szól. Szudak Krím félszigeti, Amasz(t)ra pedig Fekete-tenger parti, görögök lakta település volt. Rusz megkeresztelkedéséről, illetve a bizánci

misszió ez irányú törekvéseiről tanúskodik Photiosz pátriárka (858–867, 877–886) két prédikációja is. A bizánci történetírók közül kétségkívül a legfontosabb Bíborbanszületett Konstantin alkotása, amely több helyen is szól a Ruszról és a ruszokról („Rosz" alakban). A császár 10. század közepén keletkezett munkája sok ponton összecseng a keleti források híradásaival, amennyiben déli steppei szereplésüket, harcaikat írja le. Több szláv törzset is felsorol, akiket a roszok adóztattak. A császár különös figyelmet fordít a roszok életmódjának (például az állattartás) és harcmodorának leírására. Azt állítja például, hogy akkor lehet ellenük eredményesen támadni, amikor csónakjaikat egyik folyóról a másikra viszik át.

A keleti frank birodalom, illetve a Német-római Császárság területén keletkezett elbeszélő források, illetve szerzőik közül a ruszokra nézve a legfontosabb az Annales Bertiniani, Regino krónikájának folytatója, Merseburgi Thietmar, Querfurti Bruno, Brémai Ádám és a hersfeldi Lambert, bár a nyugat-európai latin nyelvű források közül egyik sem szól kimerítő részletességgel a Kijevi Ruszról, illetve az ahhoz fűződő eseményekről. Az e művekből származó adatok tulajdonképpen csak „morzsák", bár fontos morzsák. Tanúskodnak például arról, hogy a Ruszt Európa (az Orbis Christianus) részének tekintették, hiszen különben nem házasodtak volna az európai uralkodóházak a Rurik-dinasztiával. A 11–12. század során lényegében mindegyik uralkodó családdal létrejöttek ilyen kapcsolatok. Francia királyné lett Bölcs Jaroszlav egyik leánya, Anna; Eupraxia pedig IV. Henrik császár felesége. A kijevi nagyfejedelmek házasodtak Bizáncból (Vlagyimir, Vszevolod Jaroszlavics), Svédországból (Bölcs Jaroszlav) és angolszász területről (Vlagyimir Monomah), a szomszédos lengyel és magyar uralkodóházzal pedig még ennél is gyakrabban.

A nyugat-európai források szórványosan tudnak a Rusz fejedelmei által viselt háborúkról, de annál jobban tájékozottak a Ruszból érkező követek dolgában. Széles körben ismert az *Annales Bertiniani* adata 839-ből, miszerint Jámbor Lajos udvarában megjelentek azok a követek, akik „gentem suam Rhos vocari dicebant" (nemzetségüket rosznak mondták). A *Hildesheimi Évkönyv* 961-nél említ követeket (legati Rusciae gentis), akik térítő papokat kértek. Ugyanerről informál Regino folytatója is, midőn a regina Rugorum követeit említi, akik Ottó császár (936–972) előtt jelentek meg. Ekkor indult téríteni Rusciába Adalbert, a későbbi püspök. A Rugorum szóhasználat ez esetben bizonyára elírás, hiszen Rugi-nak a Rügen szigetet lakó szlávokat nevezték. A hersfeldi Lambert 973-ban ismét Rusz-beli követek érkezéséről tudósít. A latin nyelvű kútfők – amikor a Ruszt mint országot emlegetik – általában a Ruscia/Ruthenia nevet említi; uralkodóját rexnek titulálják. Az előbbi a Rusz szó ismeretéről, az utóbbi pedig arról tanúskodik, hogy a krónikaírók a saját környezetükben használatos címeket használták az idegenek jellemzésére. Kivételt képez a Querfurti Bruno életrajzában olvasható adat; itt a szerző a senior Ruzorum kifejezést használja, ami inkább a kijevi nagyfejedelem státusának (ti. a nemzetség rangidős tagjaként került e pozícióba) felel meg. Ez a forrás a többinél egy árnyalattal többet tud: azt állítja a ruszok

országáról, hogy az nagy és gazdag. A *Raffelstetteni vámkönyv*ből értesülünk arról, hogy a Rusz-beli kereskedők Nyugat-Európában is megfordultak (904). A 11. század végével megszűnnek a nyugat-európai évkönyvekben található információk. Emögött a kapcsolatok lazulása állhat, ami a Rusz belső válságával (a széttagolódás felgyorsulásával), illetve a fokozott keleti határvédelemmel magyarázható.

Ha a 11. századtól a Német-római Birodalom területén csökkent is az érdeklődés a Rusz ügyei iránt, nem ez volt a helyzet a szomszédos Lengyelországban és Magyarországon. Az otteni elbeszélő források továbbra is adnak hírt a Ruszban történtekről, elsősorban a házasságkötésekről és a szokásos határmenti konfliktusokról. Több eseményt említenek a lengyel évkönyvek (roczniki), de ennél bővebben informálnak az elbeszélő források: Anonymus Gallus a 11–12. század fordulójáról, Wincenty Kadłubek püspök (1160–1223) a 12–13. század fordulójáról, majd a nagy kompilátor, Jan Długosz (1415–1480) a 15. század végén összegzi a lengyel krónikaírás anyagát. E források sajátosságai közé tartozik, hogy jól ismerik a szomszédos részfejedelemségek ügyeit, illetve kimutatható, hogy az ott keletkezett krónikák közül némelyik lengyel földre is eljutott. A magyarországi krónikás anyag egy részét nehéz konkrét eseményekhez kötni, mivel esetenként a korai hagyományok kései – és torzult – megörökítéséről van szó. Például Anonymus és Kézai a magyar honfoglalás kapcsán Rusz-beli városneveket (Kijev, Szuzdal), illetve területneveket (Galícia, Lodoméria), valamint a Rusz megjelölésére használt latin fogalmat: Ruscia/Ruthenia szerepeltet. Konkrét és egykorú leírás a 12. századi krónikarész néhány mondata mellett a Julianus barát útjáról készült Riccardus-féle beszámoló, amely a 13. századi Szuzdalról tudósít. A magyarországi oklevelekben szereplő személyek tevékenysége konkrét politikai kapcsolatokhoz köthető; informatív jellegük elsősorban abban áll, hogy megerősítik az óorosz krónikák bővebb adatait.

A korabeli szomszédos területeken keletkezett híradások közé tartoznak a skandináv sagák és a rúnaírással keletkezett feliratok, amelyek norvég, svéd, izlandi, dán és angolszász területeken bukkantak fel. A sagák elsősorban a sokáig szájhagyományként fennmaradó tettek lejegyzései voltak. E történetek elsősorban a fejedelmek és a kíséretükben lévő személyek hőstetteihez kapcsolódtak, nem pedig egy nép históriájához. Ez a hagyományvilág részben a PVL-ben is tükröződött. A kelet-európai térséget leginkább a svéd sagák ismerik, a Rusz Gardariki (a városok országa) néven fordul benne elő. A sagák lejegyzése az elmondott történetekhez képest kései, 12–13. századi, a norvég királyok története pedig 1177-ből való. A Ruszról legtöbb adatot tartalmazó svéd *Guta-sagát* a 14. században jegyezték le.

A Rusz írásbelisége a 11. században teremtődött meg; ezt követően vannak olyan források, amelyek „belülről" informálnak az országban történtekről. A legfontosabb forráscsoportot az elbeszélő források, az évkönyvek alkotják. Az évkönyv (letopisz) szót a korabeli Európa hasonló alkotásaival összevetve annalesnek lehetne értelmezni, de a letopisz lényegében mindhárom középkori elbeszélő műfaj (annales, cronica,

gesta) keveredése. Sajnos, a kijevi korszakból eredetiben nem maradt ránk egyetlen kódex sem. A legkorábbiak a *Lavrentyij-évkönyv* 1377-ből, amely az utolsó szerző-kompilátor, Lavrentyij szerzetes nevét viseli; az *Ipatyij-évkönyv* a 15. század elejéről, amely a kosztromai Ipatyij-kolostorról kapta nevét, ahol a kódexet megtalálták; valamint az *első novgorodi évkönyv* a 14. századból, amely nevében keletkezésének helyére utal. E három kódex különböző szöveghagyományt is képvisel: az első (L) a vlagyimir-szuzdali, majd moszkvai fejedelmekét, a második (I) a kijevi és halics-volhíniai fejedelmekét, a harmadik (N/I.) a novgorodi területét. Mindegyik kódex egy-egy kódexcsaládot is reprezentál, a hozzájuk kapcsolódó többi (későbbi keletkezésű) kódexszel együtt. (A *Lavrentyij-* és *Ipatyij-évkönyvek* magyar nyelvi átírását többféle módon végezték. Eleinte szokás volt a „latinosított" változat: Laurentius, Ipatius, esetenként a görögös Hüpathiosz. Később, a többnyire oroszból fordított művek nyomán, elterjedt a Lavrenty[j]ev-, illetve az Ipaty[j]ev változat. Legkézenfekvőbbnek az imént alkalmazott Lavrentyij és Ipatyij alakok tűnnek.)

A nagyszámú kódexből, amelyet a keleti szláv nyelveken ugyancsak a letopisz szóval jelölnek, a századforduló forráskritikája (A. A. Sahmatov) állapította meg annak a legelső évkönyvnek a létezését, amellyel minden későbbi kódex szövege kezdődik. Az évkönyv a kezdő „Poveszty vremennih let..." (Elmúlt idők elbeszélése) szavakról kapta a szakirodalomban használatos PVL rövidítést. Korábban Nyesztor-krónikaként is ismerték, ez azonban nem pontos, mivel Nyesztor csak az egyik szerzője volt. A PVL szövegét a létező három redakció (szövegváltozat) alapján rekonstruálták, és forrásait is megállapították. A PVL a 12. század elején keletkezett (1113), és rövid időn belül két alkalommal is újraírták-átdolgozták; illetve az utolsó fejezeteit a kijevi nagyfejedelem udvarában uralkodó nézetnek megfelelően újrafogalmazták. Nyesztor munkáját Szilveszter, a Kijev melletti Vidubicsiben alapított kolostor apátja dolgozta át (1116). Az átfogalmazás a kolostoralapító, Vszevolod Jaroszlavics éppen uralkodó fia, Vlagyimir Monomah felfogásának megfelelően történt. A harmadik, ismeretlen szerzőjű redakció létét újabban kétségbe vonják (L. Müller). Tudjuk, hogy a PVL szövegében a szájhagyomány, és a kezdeti, ténylegesen annales-szerű feljegyzések éppúgy helyet kaptak, mint a kortárs információk és a bizánci történetírók némelyike (például Hamartolosz, Malalasz). A PVL szövege, mivel későbbi kódexekbe átkerülve maradt fenn, megőrzött több olyan írásművet is, amelyet ma már különálló alkotásként kezelünk. Ilyen például az első óorosz mártírszentek életéről írott legenda, a *Szkazanyije o Borisze i Glebe*, valamint a Vlagyimir Monomahnak fiaihoz intézett intelmei, a *Poucsenyije gyetyam.*

A kijevi Barlangkolostorban nemcsak történeti feljegyzések készültek, hanem az ott élő nevezetesebb személyek legendáját is megírták. Ennek eredményeként született meg az a görögből fordított kompiláció, amely a *Pecserszkij Paterikon* címet viseli. Létrehozója, azaz a korábbi feljegyzések összegzője a 13. század eleji szuzdali püspök (Simon) és a kijevi Barlangkolostor egyik szerzetese (Polikarp) volt. Az egyházból-

cseleti irodalom létéről tanúskodik Ilarionnak, az első helyi származású metropolitának (1051–1054) a munkája, a *Szlovo o zakonye i blagodatyi* (Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről). A szerző értelmezése szerint a Zakon ('törvény') az Ószövetséggel, a Blagodaty ('kegyelem') pedig az Újszövetséggel azonosítható. Ilarion saját népe helyét keresi a keresztény közösségen belül. Kiemelkedő szerep jut a műben a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem dicsőítésének (Pohvala), akit a szerző a szentté avatásra is érdemesnek tart. Az egyházi irodalom kiemelkedő alkotása a turovi püspök, Kirill (1172–82) beszédeit lejegyző prédikációgyűjtemény.

A világi életre vonatkozó művek közül sok vitára adott okot az *Igor-ének* (1185–1187, magyarul *Ének Igor hadáról* címmel jelent meg), amely verses formában örökítette meg egy 1185-ben lezajlott, kunok elleni sikertelen hadjárat történetét. Az esemény hiteles, hiszen mindkét korai évkönyvszöveg (L és I) lejegyezte. Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem története számos mondai (népmesei és pogány) elemet őrzött meg. Az *Igor-ének* hitelét nemegyszer kétségbe vonták, mivel eredetije az 1812-es moszkvai tűzvészben elégett, és csak a 18. század végi megtalálása után készített nyomtatott példányt vehetjük kézbe. Gyanút ébresztett továbbá, hogy a mű sok párhuzamot mutat a két évszázaddal későbbi *Zadonscsiná*val, amely a tatárok fölött aratott első számottevő győzelmet (1380) örökítette meg. Az *Igor-ének*et évkönyvekbeli feljegyzések miatt hitelesnek gondoljuk, de nem mint történeti forrást, hanem sokkal inkább mint olyan alkotást, amely tartalmában közel áll a korai, szájhagyomány útján fennmaradt hősi énekekhez, a bilinákhoz. Azt mindenképpen túlzásnak, a fantázia világába sorolandónak tartjuk, hogy Ribakov megpróbálta a korból ismert néhány tucatnyi személy egyikét megtenni az *Igor-ének* szerzőjéül, és egy egész korszakot jellemezni vele.

Világi tartalmú az a 12. századi panaszos levél, illetve könyörgés, amelyet Danyiil Zatocsnyik intézett fejedelméhez, a novgorodi Jaroszlav Vlagyimirovicshoz. Ehhez tartalmilag közel áll, de ironikus hangvételű a 13. századi *Poszlanyije (Molenyije [Szlovo] Danyiila Zatocsnyika)*. Külön tematikus egységet alkotnak azok az elbeszélések, amelyek a tatár pusztítás szörnyűségeiről tudósítanak (a Kalka menti csata, Rjazany pusztulása stb.). Kiemelkedik közülük az orosz föld pusztulását sirató rövid írás, a *Szlovo o pogibeli Russzkoj zemli*, amely Rogerius *Siralmas ének*ével rokonítható, azzal a különbséggel, hogy az óorosz szerző nem keres racionális magyarázatot a vereségre.

A jogalkotás első darabjai a Rusz és Bizánc között létrejött kereskedelmi megállapodások voltak. Ezek szintén a PVL szövegébe kompilálva maradtak fenn, a 911., 944. és 971. éveknél. Az vitatott, hogy létezett-e egy korábbi, 907. évi is, de mivel a krónikás ott csak a 911. évi szöveg egy részét ismételte meg, valószínűleg tévedett. Ilyen ismétlésekre a PVL későbbi részében is találunk példákat – más összefüggésben. A 911. és 944. évnél leírtak a Rusz-beli kereskedők bizánci területen való működését és jogait szabályozzák. Az viszont kétséges, hogy valóban létrejöhetett-e egy

ilyen tartalmú megállapodás egy korabeli nagyhatalom és egy jóval kisebb és kevésbé szervezett közösség között. A kutatók többnyire a megállapodás valódisága mellett törnek lándzsát. Úgy gondoljuk, a szerződés valóban igazi, mivel Bizánc más esetekben is igyekezett szabályozni és rendezni a viszonyát a határai mentén élő népekkel (például a bolgárokkal, a kazárokkal és a magyarokkal). Azt viszont megfontolandónak tartjuk, hogy a nevezett évszámoknak maradéktalanul hitelt adhatunk-e. A megállapodások szövege a 12. század eleji PVL-ben maradt fenn. A szerzők ismerték a görög-bizánci irodalom bizonyos alkotásait, mivel már a 11. században megfordultak Athosz hegyén. Végül is a kereskedelmi szerződések szövegét bemásolhatták egy későbbi időponthoz is, ez esetben a megállapodás időpontjául a PVL első redakciójának létrejötte szerepelhet mint *terminus ante quem.*

A Kijevi Rusz jogalkotásának kétségkívül legjelentősebb produktuma a *Russzkaja Pravda* néven ismert törvénykönyv. A Pravda nem egyszeri jogalkotás eredményét tükrözi, hanem több alkalommal elhatározott törvénykezés eredménye. Szövegét a 14. századtól kezdve kéziratok őrizték meg, több változatban; részben egy-egy letopiszeket is tartalmazó kódex szövegébe ágyazottan, részben pedig a helyi jogalkalmazás megkönnyítésére készített gyűjteményekben, a *Zakon szudnij ljugyem*ben (a korai törvények későbbi másolatai). A szöveg terjedelmétől függően kapta a *Kratkaja* (Rövid), a *Prosztrannaja* (Bővített) és a *Szokrascsennaja* (Rövidített) *Pravda* elnevezéseket. A törvénygyűjtemény mindegyik változata tartalmilag több részből áll. A *Kratkaja Pravdát* a 11. század második felében állíthatták össze a Bölcs Jaroszlav alkotta törvényekből *(Pravda Jaroszlava),* Jaroszlav fiainak rendelkezéseiből *(Pravda Jaroszlavicsej)* és két olyan kiegészítő cikkelyből, amelyek függetlenül keletkeztek, valószínűleg már korábban, novgorodi területeken. Az egyik ilyen cikkely a vérdíj begyűjtőinek, a másik pedig az építkezéseknél igénybe vett mosztnyikoknak ('útépítők') a díjazását szabályozza. A *Prosztrannaja Pravda* szövegváltozatában megtaláljuk a *Kratkaja Pravda* teljes tartalmát, csak a cikkelyek esetenként más sorrendben szerepelnek. A 11. századi törvénykezés ezen folytatása a 12. század elején a Vlagyimir Monomah nevéhez fűződő kiegészítésekkel bővült. A Bővített Pravda összeállítását általában a 12–13. század fordulójára datálják. A harmadik változatot későbbi volta és csekélyebb terjedelme miatt nem tekinthetjük egyenértékűnek az előző kettővel.

A Rusz törvénykezésére hatással voltak a bizánci törvénygyűjtemények *(Ekloga, Prokheion, Epanagoge)* is, mivel a Kijevi Ruszban a világi törvényeket tartalmazó gyűjtemények mellett a bizánci egyházjog sem volt ismeretlen. A bizánci egyházjogi gyűjtemény (*Nomokanon*, 883) egyházi szláv fordításban és számtalan óorosz másolatban maradt fenn kormcsije knyigi néven.

A jogalkotás körébe soroljuk azt a néhány dokumentumot is (usztav), amelyben a Kijevi Rusz fejedelmei az egyház, illetve az egyházi intézmények számára tettek adományokat. A tatár hódítás előtti Rusz történetében az egyik ilyen a kereszténység felvétele után Vlagyimir fejedelem nevéhez fűződik. Ő, miután megalapította a

Tizedtemplomot (Gyeszjatyinaja cerkov), biztosította számára fejedelmi jövedelmeinek tizedét – erre utal a templom elnevezése is. Bölcs Jaroszlav usztavja egy egyházi igazságszolgáltatás kereteit jelölte ki. Egy másik hasonló irat 1136-ban keletkezett, amikor Rosztyiszlav Msztyiszlavics szmolenszki fejedelem székhelyén püspökséget alapított. Mindegyik privilégium több kéziratban, illetve szövegváltozatban maradt fenn. A 12. századból való és szintén autentikusnak tartott oklevelek a novgorodi Jurjev- és Csutyinszkij-kolostor számára tett adományokat rögzítik. Létezik még néhány hasonló dokumentum, de hitelességük megkérdőjelezhető.

A gramota ('oklevél', 'levél', 'irat') szóval jelöli a kutatás a novgorodi ásatások során előkerült, nyírfakéregre írt feljegyzéseket. Ezek azonban nem a kodifikáció szándékával, hanem magánszemélyek leveleiként íródtak. A személyes tartalmú és formájuk szerint sem az „örökkévalóságnak" szánt levelek egy része az óorosz korszakra datálható, másik csoportja a novgorodi önállóság fénykorában, a 14–15. században keletkezett. Az előkerülő nyírfakéreglevelek száma folyamatosan nő. Általuk megismerhetjük a mindennapi életet. A nyírfakéregre írás nem novgorodi specialitás, a 14–15. században Moszkvában is alkalmazták.

Végül említést kell tenni azokról a szórványos feliratokról, amelyek a korai kőépítményeken (templomok, a kijevi Aranykapu kőből épített részei stb.) őrződtek meg. Ezek a feliratok töredékek, de mégis fontosak, mert nem a politikatörténet, hanem – a nyírfakéregre írott levelekhez hasonlóan – a mindennapok világába kalauzolnak el bennünket.

A törzsszövetségtől az államig

A ruszok már a PVL korábbra datált részeiben is szerepelnek; például 852-nél (ez az első datált esemény) azt írja az óorosz krónikás, hogy az egész Rusz rátámadt Cárgrádra, azaz Konstantinápolyra. Szümeon Logothetész és Georgiosz Hamartolosz 860-ra datálják azt a hadjáratot, amikor a ruszok a bizánci fővárost ostromolták, és a bizánciak a békét csak sok pénz árán tudták megvásárolni. A ruszok első, Bizánc elleni támadását eltérően ítéli meg a történetírás. Többen (például Golubinszkij, Vernadsky) nem Kijevből, hanem Tmutarakanyból szervezett hadjáratnak tartják.

Ha a PVL és az imént említett bizánci elbeszélők mellett figyelembe vesszük az *Annales Bertiniani* adatát is 839-ből, illetve a muszlim kútfőket, akkor a 9. századi Kelet-Európa politikai viszonyairól a következő képet kapjuk. A Pripjaty mocsaraitól a Dnyeper középső folyása mentén, illetve attól északabbra is szláv településeket találunk, és a szlávok lassú, északkelet felé tartó migrációja továbbra is folytatódik. A Baltikum–Volga táját a Volgai Bulgáriáig finnugor törzsek lakták. Ilyen adottságok mellett jelennek meg a 9. század első felében a Baltikum felől a varég-ruszok, akik a dnyeperi és a volgai vízi út felé nyomulnak előre. A „tenger nomádjai" (Pritsak)

vagy inkább a „vizek nomádjai" a kereskedelmi utak mentén több helyen is létesítenek telepeket, bár a források nem mindegyikről tudósítanak. A Novgorod környéki varégok adóztatják a szomszédságukban élő szláv (szlovén, krivics) törzseket, illetve az egyes finnugor csoportokat (csud, merja).

A 9. század első hetven évében a délebbre lakó szláv törzsek (poljanok, szeverjanok, vjaticsok) a kazároknak fizettek adót. A Kijev és a Fekete-tenger közötti steppe-zónát a 9. század elején a kazárok uralták, de már arrafelé is megjelentek a varég-rusz csoportok.

A keleti forrásokban említett déli ruszok, akiknek országa „sziget a tengerben" volt, Tmutarakany környékére lokalizálhatók. Ha a kereskedelem révén – az *Annales Bertiniani* tanúsága szerint – Bizáncig is eljutottak, akkor viszont érinteniük kellett a Dnyeper torkolatvidékét, illetve a Krímben található görög kereskedővárosokat is. Ekkor telepedhettek meg Tmutarakanyban, amely ha nem is sziget, de az Azovi-tengerbe nyúló félszigeten fekszik, stratégiailag jól védhető helyen. Ez a kereskedelem szempontjából is igen előnyös helyzetet jelentett, hiszen innen Kazária (és rajta keresztül a Kelet országai) felé és Bizáncba közvetlenül el lehetett jutni, de a város a szlávok lakta vidéktől és a viking törzsterülettől, Skandináviától sem volt elzárva.

A 839-es adat szerint a ruszoknak kerülővel kellett visszatérniük (Skandináviába?, Novgorodba?), mivel a Fekete-tenger melléki folyókon nem lehetett közlekedni. Ezt közvetve a magyar törzsszövetség önállósodásával, egy Kazáriától független déli hatalmi góc kialakulásával lehet magyarázni. Dzsajhani adata szerint a Kijev környéki szlávokat a magyar törzsek adóztatták, meglehet, esetenként ők léptek a kazár adószedők helyébe. Jelenlétükre utalhat a PVL azon híradása, amely a magyarok Kijev melletti elvonulásáról tudósít, de egy másik adat is emellett szól, mikor Kijevben egy „Olmin dvor" létezéséről értesít. Mi is osztjuk azt a nézetet, hogy az „Olmin dvor" szóösszetétel Olmin személynév tagját nem lehet a magyar törzsfő, Álmos nevével kapcsolatba hozni, mint azt a korábbi történetírás tette (Vernadsky). A személynév Olm-/Olma alakja török eredetűnek mutatkozik, és így lehetett köze a kazárokhoz, illetve a helyükbe lépő magyarokhoz is.

A magyar törzsszövetség megszervezése a korábbi állapotok megváltozását hozta a Fekete-tenger partvidékén. Az újonnan megszerveződött, aktivizálódott törzsszövetség tartotta ellenőrzése alatt az Al-Dunától Kazáriáig és a Fekete-tengertől Kijevig húzódó régiót. Az uralmuk alatti területen vonult végig a Konstantin-Cirill vezette bizánci követség Kazáriába (860 körül). Arról, hogy a magyar törzsek és a folyókon hajózó, kereskedő varég-ruszok hogyan viszonyultak egymáshoz, nem maradt fenn írott forrás. Kazár párhuzamok alapján valószínűleg adót fizettek, de konfliktusról nem tudunk. A magyar törzsszövetség jelenléte miatt valószínűleg annak az álláspontnak van igaza, amely a 860. évi varég-rusz támadást Bizánc ellen Tmutarakanyból eredezteti. A szigetként tengerrel körülvett „rusz országot" Ribakov szovjet történész nem Tmutarakanyba helyezi, hanem a Duna deltavidékére, ahol később Pere-

jaszlavec feküdt. Perejaszlavec a 10. század végén valóban fontos kereskedelmi központ lehetett, de mégsem osztjuk Ribakov vélekedését, mivel itt egy 9. századi helymeghatározásról van szó.

A déli ruszok 860 körüli mozgolódása után Kijev környékén a 880-as években került sor a politikai viszonyok megváltozására. A PVL 862-re datálja Aszkold és Dir, Rurik kísérete tagjainak megtelepedését Kijevben, illetve a Kijev környéki szlávokkal való kapcsolatot. 862 az az esztendő, amikor a magyar törzsek először indultak hadba a Kárpát-medencén keresztül a keleti frank birodalom szövetségeseként (Karlmannt támogatva); a 880-as években szaporodott a nyugatra irányuló hadjáratok száma, a 890-es évek közepén pedig a magyarok végleg elhagyták a steppe vidékét. A magyar törzsszövetség és a ruszok viszonya nagyon hasonló lehetett ahhoz, amilyennek Bíborbanszületett Konstantin a besenyők és a ruszok kapcsolatát ábrázolja: a besenyők kirabolják a ruszok országát, de a ruszok néha a békét állatokkal megvásárolják tőlük. Amikor a besenyők a bizánciak szövetségeseiként harcban állnak velük, a ruszok sok rabszolgát hurcolnak el közülük.

A PVL szerint Novgorodból, Rurik környezetéből származott az az Oleg, aki északról indulva, a kereskedők szokásos útján haladva, lehajózott a Dnyeperen. Kijevbe érkezve elfoglalta a Dnyeper parti erődítményt, megölte Aszkoldot és Dirt, s ezzel ellenőrzése alá vonta a dnyeperi vízi utat. Ezt az eseményt a PVL 882-re helyezi, és a szovjet történetírás ehhez köti a Kijevi Rusz létrejöttét, az államiság kezdetét.

Oleg származásáról nem nyilatkozik egyértelműen a PVL. Csak azt lehet tudni, hogy kapcsolatban állt Rurikkal, esetleg ugyanúgy Rurik kíséretébe tartozott, mint korábban Aszkold és Dir. Feltételezni lehet, hogy Oleg akciójára Rurik halála után került sor, mivel Novgorod már Kijev megszerzése előtt Oleg birtokában volt. Kétségtelen, a Novgorod–Kijev útvonal egy kézben való egyesítése teremtette meg a Kijevi Rusz mint állam alapjait, kapcsolatot teremtve a különböző varég települések között. Oleg uralma nem nevezhető államnak, inkább egy törzsek fölött álló hatalmi integrációnak. Uralma idején (körülbelül 880–912?) a hadjáratokban nem csak a varég-rusz fegyveresek vettek részt, a fejedelmi kíséret könnyedén be tudta fogadni az idegen elemeket is. A PVL híradása szerint az Oleg környezetében lévő varégokat és szlávokat együttesen nevezték ruszoknak. A varég és szláv összetételű fegyveres kíséret zsákmányszerző hadjáratainak célpontja Bizánc volt, ahonnét gazdagon megrakodva térhettek haza. A sikeres hadjáratok valószínűleg növelték a következő alkalommal hasonló vállalkozásra indulók táborát és magukhoz vonzották a szláv törzsek nemzetségi előkelőit is. Az Oleg vezette varég-szláv törzsszövetség Bizáncon kívül a kazárokkal szemben is fellépett, s bár nem közvetlenül, de a szláv törzsek kazárok felé való adózását próbálta visszaszorítani. A radimicsek esetében Oleg sikerrel járt, a tivercek és az ulicsok esetében csak sikertelen kísérletet tett.

Oleg neve skandináv-varég eredetre utal, de skandináv eredetű nevet viselt a következő fejedelem, Igor is (912–944). Róla azt állítja a PVL, hogy Rurik fia volt,

akit Oleg vitt magával Kijevbe, nem világos, hogy miért. Oleg és Igor között a hatalomátvétel módja sem tisztázott, nincs róla pontos adatunk. Igor felesége Olga volt, aki varégok lakta területről, Pszkov környékéről származott – így neve és környezete egyaránt varég-rusz voltáról tanúskodik. Ez nyilván előkelő házasságot jelentett Igor fejedelem számára, aki folytatta a hadakozást Bizánc ellen. E harcok során lettek a besenyők Bizánc szövetségesei. Bizánc és a Rusz békekötését jelzik a már említett kereskedelmi megállapodások. 911-ben Olegnek (vagy Igornak?) a császárhoz és a trónörököshöz küldött követei szintén varég neveket viseltek (például Inegeld, Farlaf, Ruald, Veremud stb.). A kísérettagok esküt tettek a békemegállapodás betartására. A megállapodás rendelkezett a Bizáncban tartózkodó Rusz-beli kereskedők jogairól, vagyonáról, az emberölés és lopás eseteiről, azokról a ruszokról, akik a császárnál szolgáltak és az adósságok rendezéséről.

Oleg halála után, Igor hatalomra kerülésekor a drevljan törzs megpróbálta megtagadni az adófizetést a kijevi fejedelemnek; csak fegyverrel tudták őket erre újból rákényszeríteni. Igor uralmának évtizedeiről keveset tudunk: harcolt a bolgárokkal, a besenyőkkel, és újabb adót akart kicsikarni Bizánctól. Ezt a hadakozást Igor uralkodásának utolsó évében egy újabb béke zárta le. A haláláról szóló történet megvilágítja az adófizetés mikéntjét. Igor a kíséretével együtt indult a drevljanokhoz az adó begyűjtésére. A többi adófizetésre kötelezett törzset is „körbejárva" a fejedelem nyilván maga szedte be az adót (poljugyje). Az adó mértéke nem lehetett szabályozva, hiszen kísérete a drevljanoktól visszaútban könnyűszerrel rávette a fejedelmet, hogy forduljanak vissza, mert kevesellték, amit össze tudtak gyűjteni. A felháborodott drevljan törzsbeliek ebbe nem nyugodtak bele, és a fejedelem életével fizetett tettéért.

Igor halála után ismét egy szokatlan jelenséggel találkozunk. Felesége, Olga vette át az irányítást kiskorú gyermekük nevében. Egy nő a hatalom csúcsán – a barbár világban szokatlan jelenség! Ha nem szerepelne Querfurti Brunónál egy regina Rugorum, illetve nem szólnának a bizánci elbeszélők Olga megkeresztelkedéséről, azt gondolhatnánk, hogy a PVL szerzője el akarta mondani a történetet: hogyan állt bosszút Olga a drevljanokon Igor haláláért. De mivel Olgáról a Kijeven kívüli források is szólnak, valószínű, hogy valóban ő vette át az irányítást. Csak sejteni lehet, hogy a mellette lévő vojevodának (Szvenyeld) és a gyermek nevelőjének (Aszmud) is jutott némi hatalom. Olga régensségének idejéből (945–962) csak azt a történetet ismerjük, amely a drevljan törzs ellenállásának megtörését mondja el. A drevljanok, mint már Oleg és Igor idején is láttuk, szívósan ellenszegültek Kijev hatalmi törekvéseinek. Igor meggyilkolása után követséget menesztettek Olgához, hogy legyen az ő fejedelmük (Mal) felesége. A három egymás után érkező követet Olga furfangos módon elpusztította, végül az Igor emlékére megült halotti toron a drevljanok (központi?) települését is felgyújtatta. A kiszínezett történet tulajdonképpen a drevljan törzs előkelőinek elpusztítását és a törzsi központ felperzselését adja hírül, majd az adófizetés mértékének rögzítésével zárul. A történet szimbolikus, de egyben tipikus

is, hiszen nem a drevljan törzs volt az egyetlen, amelyet Kijev uralkodói térdre kényszerítettek. Olga másik nevezetes tette a megkeresztelkedés volt. Tettének motivációját nem tudjuk, de a bizánci politikai gyakorlat ismeretében felért egy békekötéssel. 957 körül vehette fel a keresztséget, de tette nem volt hatással még közvetlen környezetére sem, mivel nem tudunk róla, hogy akár családtagjai, akár a kíséretének tagjai közül bárki is követte volna a példáját.

Olga és Igor fia, Szvjatoszlav (962–972) már szláv nevet viselt, ami jelzésértékű: a varégok lassú elszlávosodását vetíti előre. A PVL híradásai alapján úgy tűnik, Szvjatoszlav jobban érdeklődött a steppe és a bolgárok iránt. Hadjáratot vezetett az északkeletre lakó vjaticsok ellen, s a kazárok helyett saját adófizetőivé tette őket. 965-ben legyőzte a kazárokat, és központjukat is elfoglalta. Hadakozott a dunai bolgárokkal, és a steppén szükségszerűen megütközött a besenyőkkel is. A Duna-deltában is megvetette lábát, a PVL ekkor említi először Perejaszlavec nevét, melyet jelentős kereskedelmi központnak mutat be. Valószínűleg ekkor kezdett Szvjatoszlav és a Kijevi Rusz ismét veszélyes lenni Bizánc számára. A bizánciak a besenyőkkel próbálták meg sakkban tartani a túlzottan nagy hatalomra szert tett Szvjatoszlavot; a besenyők megostromolták Kijevet, de elfoglalni nem tudták.

Szvjatoszlav idején a Kijevi Rusz befolyása jelentősen megnőtt: Tmutarakany is Kazária elfoglalásával kerülhetett a kijeviek uralma alá. Szvjatoszlav megvetette a lábát az Al-Dunánál, és a keleti szlávok törzseit adóztatta. 970-ben a birodalom nagyságúvá duzzadt területet már nem lehetett csupán fejedelmi kísérettel kormányozni és adóztatni, így kénytelen volt hatalmát fiai között megosztani. A PVL szerint erre a novgorodiak kérésére került sor. A számtalan steppei hadakozás miatt Novgorod háttérbe szorult Szvjatoszlav politikájában, aki legidősebb fiát, Jaropolkot Kijevbe helyezte, a másikat, Vlagyimirt Novgorodba, a harmadikat, Oleget pedig a drevljanok földjére.

Miután 972-ben Szvjatoszlav egy besenyőkkel vívott csatában elesett, Jaropolk (972–980) vette át az irányítást Kijevben. Novgorodban lévő testvére, Vlagyimir szervezkedni kezdett ellene: varég harcosokat gyűjtött, és megpróbálta szövetségesül megnyerni Polock környékének (szintén varég) lakóit. A polockiakat azonban előbb fegyverrel kellett térdre kényszeríteni, s csak utána indulhattak Kijev ellen.

Vlagyimir uralkodásának idejére a Kijevi Rusz a kelet-európai térség jelentős részét befolyása alá vonta. Kijev uralma az adófizetésen nyugodott, a szláv törzseket sorra elhódította a kazár adóztatás alól. A kijevi uralkodók Olegtől Vlagyimirig gyarapították adófizetőik számát, de az uralomnak ez a formája nem volt szilárd, mivel az adófizetésen kívül a közös hadjáratok lebonyolítására korlátozódott. A fejedelmek környezetében kíséretükön kívül is találunk varég harcosokat. Az alkalmanként hívott harcosok számára a fizetség a zsákmány volt, még Kijev városában is, midőn a várost Vlagyimir Jaropolktól megszerezte. A hadjáratok során szerzett zsákmány-jövedelem és az elhurcolt-eladott szolgák esete arról tanúskodik, hogy a Rusz fejedelmei ugyanúgy jártak el, mint a steppei népek és ugyanolyan jövedelmekre tettek szert, mint a

kazárok és a besenyők. Ezt tapasztalva, az arra járó kereskedők joggal nevezhették az uralkodót „kagánnak". A steppei lovasnomádoktól, illetve a félnomád kazároktól és magyaroktól az különböztette meg őket, hogy gyors támadásaikat vagy a folyókon lehajózva indították, vagy a Fekete-tengerre kiérve, a part mentén haladva jutottak el Konstantinápoly falaihoz. Bíborbanszületett Konstantin harci szokásaikat taglalva írja, hogy csónakjaikat egyik folyótól a másikig vállukon viszik. Ekkor kell őket megtámadni – javasolja a császár. Találó az a kifejezés is, amelyet Pritsak használ, aki a „tenger nomádjai"-nak nevezi őket. A „tenger nomádjai" Oleg és Vlagyimir uralkodása alatt sikeresen terjeszkedtek, de véleményünk szerint államot nem alapítottak. Az állam ezen a területen ténylegesen a Kijev körül „összegyűjtött" földeken fog megszerveződni, de Vlagyimir előtt államról nem beszélhetünk, hiszen a területbővülést semmiféle intézményrendszer kialakítása nem követte. A 9–10. századi Kijevi Rusz varég kolóniák és szláv települések laza konglomerátuma volt: a barbár törzsszövetség vagy a „törzsi fejedelemség" fogalma illene rá, ahol a szláv poljan törzs és a varégok együttese alkotta a törzsszövetség elitjét. Pritsak kaganátusnak nevezi, de sem ezzel a terminus technicusszal, sem az általa javasolt periodizációval (839–930, 930–1036) nem értünk egyet. A chacanus elnevezés előfordulása a keleti forrásokban szerintünk nem elég ahhoz, hogy az egész politikai alakulatot ezzel jellemezzük, illetve a 930. évi „osztóvonalat" nem látjuk megalapozottnak. A varégok harci módja és szervezkedése – amelyet a hozzájuk csatlakozó szláv elit is átvett – különbözött a steppei népekétől. A különbséget a csónakkal és lovakkal kombinált harcmodor jelentette. A másik lényeges különbség, hogy a steppei nomád, illetve félnomád gazdálkodási rend helyett a Rusz lakóinak egy része letelepedett földművelő volt, a mobilitást pedig az adja, hogy a kereskedő réteg érdekeinek érvényt kellett szerezniük.

Az államszervezés csírái már a kereszténység felvétele előtt, Vlagyimir uralma alatt jelentkeznek. Az uralkodó az uralma alatti területek kohézióját célozta meg azzal, hogy annyi feleséget vett magának, ahány szövetséget kötött. Az áttörés a kereszténység felvételével következett be.

Áttérés a keresztény hitre

A pogány kultuszok

A PVL-ből tudjuk, hogy mielőtt Vlagyimir fejedelem felvette a kereszténységet, mind a szlávok, mind a varég-ruszok pogány hiedelmeik-rítusaik szerint éltek. A pogány kultusz is többrétegű volt, a Kijevi Ruszt alkotó etnikumok saját kultuszaikat követték. A PVL híradása kései, sajnos a szokások közül a 12. század elejére sok feledésbe merült, és az arab kereskedők leírásai sem differenciálnak a különféle eredetű szokások között. A késői antikvitás szerzői csak a szlávokról nyilatkoznak, róluk is csak

általánosságban, s a szlávokról szerzett értesüléseiket a számukra ismert pogány hitvilággal próbálják meg rokonítani. A folklór rétegeiben a pogány korszak számos hagyománya fennmaradt, és egyes elemei például az *Igor-ének*ben is visszaköszönnek. A szlávok, illetve a keleti szlávok hiedelemvilágáról szórványos ismeretanyagunk ellenére megállapítható, hogy nem volt egységes, s a különböző törzsek közt például a házassági szokások tekintetében eltéréseket lehet kimutatni. E szokásokról azt állítja a PVL, hogy a keleti szláv törzsek legtöbbjében (radimicsek, vjaticsok, szeverjanok) a fiatalok közös játékok alkalmával választottak partnert maguknak; a drevljanoknál a leányszöktetés dívott, míg a poljanok a szülők közti egyezség alapján házasodtak. Más szokások esetében ilyen különbségekről nem tudunk, sőt a temetkezési forma (a halottégetés) a keleti szlávokénál elterjedtebb szláv hagyományt mutat, melyet csak a kereszténység felvétele után váltott fel a koporsós temetkezés.

A keleti szlávok pogány hiedelemvilága a természet, a halottak és az ősök tiszteletének kultuszára épül. Ebben a differenciálódó, bomló nemzetségi társadalomban az animizmusnak bonyolultabb formája volt jelen, melyben a nemzetségi ősök elvont alakjait éppúgy tisztelték, mint a természeti jelenségek lélekkel felruházott félisteneit. Áldozatokat mutattak be nekik, idol-ábrázolásokban „testet öltött" figuráikat pedig pogány szentélyekben (kapiscse) helyezték el. E kultikus központok közül a régészek többet is feltártak – többek közt Kijev és Novgorod környékén. A természeti jelenségeket megtestesítő félistenek mellett a keleti szláv hagyomány ismerte a nimfaszerű lényeket, a ruszalkákat is; de ők nem a hiedelemvilág legősibb rétegéhez tartoznak.

Az ősök kultusza Rod és Rozsanyici alakjában kristályosodott ki. A rod mint köznév jelentése a latin gensnek felel meg. A Rod kultikus lényként nemcsak a nemzetség összetartozását szimbolizálta, hanem a természethez, a termékenységhez és a „földanyához" kötődő képzeteket is magában foglalta. A rod szó különböző származékszavakban is továbbélt, például narod ('nép'), rodnya ('rokonság'), rogyity ('szülni, létrehozni'), urozsaj ('termés'), illetve ez utóbbi óorosz alakjában, az urodban. A hiedelemvilág pogány szentélyeket építő korszakát megelőzi az a képzet, mely szerint a szent helyek – a vizek, erdők, ligetek – az istenek lakóhelyei. A legrégibb réteghez tartoznak azok a természet változásához kötődő képzetek is, amelyek elsősorban a földművelő szlávok kultikus képzeteiben jelennek meg. A napfordulókhoz kötődő kultikus cselekmények központi helyet foglaltak el, ezeket a folklór őrizte meg úgy, hogy beépítette őket a keresztény népszokások közé. Például a téli napfordulóhoz kapcsolódó koljada a karácsonyi ünnepkör népi hagyományaként maradt meg; a nyári napforduló tűzgyújtással, illetve vízáldozattal együtt járó szokása Keresztelő Szent János ünnepéhez kapcsolódott. Azonban egyik sem csupán a (keleti) szlávoknál meglevő jelenség, hanem az európai folklór része.

A keleti szlávok természetkultuszának központi alakja a Nap, illetve a Napisten volt. Maszúdi leírásában napimádónak mondja a ruszokat. Egy 12. századi apokrif keresztény írásban *(Az Istenszülő gyötrelmes zarándoklata Horsz, Perun és Volosz*

előtt) pogány napistenségek bukkannak fel, a 12. század végi *Igor-ének* hősnője szintén a Naphoz imádkozik, s a menekülő Igort is a természet erői segítik. A Napistennek több elnevezése is volt. Malalasz krónikája szerint „a napkirály Szvarog fia, Dazsbog". Másutt úgy említik, mint „Dazsbog, Szvarog fia, azaz Szvarozsics". A PVL ismeri a perzsa eredetű Napisten nevet: Horsz (perzsa nevén Khoresz). A folklórban egy valószínűleg későbbi alak bukkan fel, a Jarilo. Hiteles forrásból származik a Dazsbog és a Horsz név. Végeredményként csak az állapítható meg, hogy a napkultusznak fontos szerepe volt. A perzsa eredetű Horsz és a szláv Dazsbog párhuzamosan jelen van, de sem szerepükre, sem funkcióbeli különbségükre nem tudunk magyarázatot adni.

A pogány kultuszokról legbővebben a PVL számol be abban a történetben, ahol leírja, hogy Vlagyimir fejedelem Kijevben a hegyen (valószínűleg ott, ahol a fejedelmi rezidencia volt) felállíttatta több pogány istenség: Perun, Horsz, Dazsbog, Sztribog, Szimargl és Mokos szobrát. A válogatás szempontjai nem ismeretesek, lehet, hogy több törzsi hagyományt igyekezett „összegyúrni", erre utalhat a napisten két különböző néven való szerepeltetése is. Sztribog a szél istene volt (lásd például az *Igor-ének*et). Mokosról azt derítette ki a kutatás, hogy termékenységet szimbolizáló női istenség volt, Szimargl alakja egyelőre megfejtetlen. Már a név olvasatával kapcsolatban is problémák merülnek fel: a Szimargl mellett előfordul Szemurglként, illetve kettébontva, mint Szim és Rigl. Felmerült, hogy esetleg azonos Jarilóval – ez esetben a felsorolás harmadik napistene lenne – vagy az iráni Szimurg istennel (Ribakov). Az indoklás egyik esetben sem kielégítő. A Vlagyimir által felállított panteon rangsorában az első helyen Perun áll, aki Malalasz szerint Zeusszal, a villámlás és mennydörgés istenével azonos. A Perun nem speciálisan keleti szláv név, megtalálható a nyugati szlávoknál (lengyel, polab), bár itt 'villám' jelentésben, és a Balkánon a déli szlávoknál a földrajzi nevek között. Perkunas alakban a litván mitológia is ismeri. Idolját a PVL szerint több helyen is felállították. Ember alakúnak ábrázolták, ezüst fejjel és arany bajusszal. Egy kései adat szerint a faszobor vaslábakon állt. Perun neve először a Bizánccal megkötött szerződésekben szerepel, midőn a zömében varégokból álló fejedelmi kíséret tagjai a megállapodásra hitük szerint esküt tettek. Ebből arra gondolhatunk, hogy Perun volt az az istenalak, akinek kultusza mind a szlávok, mind a skandináv varégok körében elterjedt volt. Vodoff nézete szerint alakja magába olvasztotta a skandináv mitológia vihart, világosságot és háborút megtestesítő istenének, Thornak a kultuszát. Nem lehet véletlen, hogy Perun népszerűsége épp a vegyes szláv-varég kíséret körében és az elszlávosodó fejedelmek környezetében volt népszerű. Ennek következtében kerülhetett a kijevi dombon, a pogány istenek panteonjában az első helyre, azt remélve, hogy tiszteletén keresztül megteremthető az egyre nagyobb kiterjedésű Rusz kultuszközössége. Perunnak Vlagyimir fejedelem külön szentélyt is emeltetett Kijevben és Novgorodban. A felülről létrehozott kultusz azonban valószínűleg megmaradt a fejedelmi kíséret és a fejedelmi udvartartás határain belül. De amint a Nap-kultusz elemei beépültek a folklórba, a Perunhoz kapcsolódó képzetek is meg-

találták a lehetséges kapcsolódási pontot a keresztény gondolatkörben: Perun alakja egybemosódott az égből tüzet hozó, majd tüzes szekéren távozó Illés prófétával.

A másik istenség, Volosz/Velesz, akire a Bizánccal kötött szerződések alkalmával esküt tettek, érdekes módon nem szerepel a Vlagyimir felállította kijevi panteonban. Az őt ábrázoló idol – mely Ibn Fadlán leírása szerint egy faoszlop felső részén kifaragott emberarc – mégis sok helyen előkerült; a kijevi váralján több példányt is találtak belőle. Neve számos helynévben fennmaradt, ami kultusza elterjedtségére és az isten népszerűségére utal. Egy 10. századi adat szerint Volosz a jószág (szkot) istene volt. Az óorosz nyelvben a szkot nemcsak a mai 'jószág' jelentéssel bírt, hanem általában a vagyont, az ingóságok összességét értették rajta. Vodoff a latin pecunia és a gót skatt fogalmakkal állította párhuzamba – a szó keletkezése és értelme tekintetében egyaránt. A jószággal és ingó vagyonnal rendelkezőket a kereskedők között találjuk meg, akiknek érdekében a bizánci szerződések is köttettek. Ezért nem meglepő, hogy a megállapodás létrejöttekor rá is esküt tettek. Ez a kereskedőréteg viszont nem került be a fejedelmi kíséretbe, s ez lehetett az ok, ami miatt az általuk kedvelt istenséget sem állították fel a fejedelmi udvarokban.

A panteon felállításával megszületett az igény a kultuszközösség kialakítására. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy a Kijevi Rusz területe több irányból is missziós célponttá vált. Erre kevés az adat, de ez lehetett a valóságtartalma annak a történetnek, amelyben a PVL írója elbeszéli, hogy Vlagyimir fejedelem előtt megjelentek a bizánci és római egyház küldöttei (ez utóbbiakat a PVL németeknek nevezi), az iszlám követői és a zsidók. Mindegyikük kifejtette nézeteit a nagyfejedelem előtt, aki végül az ortodoxia mellett döntött. A több irányú missziós hatás alól Vlagyimir kezdetben úgy próbált meg kitérni, hogy a pogány kultusz egységesítése felé mozdult el, s ezt úgy is felfoghatjuk, mint az egyistenhit befogadásának egyik feltételét. A pogány kultusznak is voltak papjai (zsreci), mellettük a kultusz további ápolását szolgálták a volhv és a kugyesznyik is. A kettejük közti különbség – sajnos – nem világos. Az utóbbi tanácsát kérte ki Oleg fejedelem, egy zsrec pedig Novgorodban a kereszténység felvétele ellen agitált.

A kereszténység térhódítása

A történetírás a Kijevi Rusz megkeresztelkedését a 988. év eseményeihez köti, amikor nemcsak Vlagyimir nagyfejedelem keresztelkedett meg, hanem környezetének tagjai is. Vlagyimir anyagilag támogatta a bizánci misszió további működését, és országa lakóit a hatalom eszközeivel kényszerítette a kereszténység felvételére. 988 volt az az esztendő, amelytől kezdve a Rusz lakóinak egy jelentős része – mindenekelőtt a társadalom felső rétege – kereszténynek tekintette magát. De a 988. évi eseménysor nem minden előzmény nélkül következett be.

Az előzmények egyik szakaszára Photiosz pátriárka 866–867-ben kelt levele világít rá, melyben a keleti pátriárkákat 867 tavaszára zsinatra hívta Konstantinápolyba. Ebben tett említést a bolgárok és a ruszok (Rhos) közötti misszió sikereiről. L. Müller a 860-as évek első felére datálja a rusz misszió kezdeteit, szerinte egy időben indult a bolgárok és a morvák körében végzett térítéssel, illetve a ruszok 860. évi Konstantinápoly elleni támadása után. Ezen az adaton nyugszik a ruszok „első megtérését" 860 körülre datáló vélemény (például Dvornik, Golubinszkij, Vlasto, Müller). L. Müller hangsúlyozza, hogy igen sok tisztázatlan, illetve adatok híján nem megválaszolható kérdés merült fel ezzel kapcsolatban (például csak a varég-ruszokat vagy a szlávokat is érintette-e, építettek-e templomot, görög vagy szláv volt-e a liturgikus nyelv stb.), mégis az a véleménye, hogy ha nem is mindjárt 860-ban került rá sor, de szorosan követte a bolgárok megkeresztelkedését (863). Más álláspontot képvisel Vodoff; szerinte a 860-as években megkeresztelkedett roszok elnevezés csak a Fekete-tenger melléki varég csoportra értendő, akiknek országa „sziget volt a tengerben", s Kijev teljesen kívül maradt ezen a térítésen. Felfogásunkhoz Vodoff véleménye áll közelebb, mivel a 860-ban Bizáncra támadó roszokat a Fekete-tenger partvidékén lakó varég-ruszokkal azonosítottuk. E véleményünket a következő szempontok miatt is megerősítve látjuk. Úgy tűnik egyrészt, hogy Bizánc 860 körül a térítésben közvetlen szomszédai, a morvák, a bolgárok, a kazárok felé nyitott. E régióba tartozhattak a Fekete-tenger mellékén élő rosz/rusz telepek is. Másrészt a Kijevi Rusz mint politikai alakulat Oleg 882. évi fellépése előtt nem létezett, Bizánc pedig távoli apró etnikai csoportokkal nem foglalkozott. Harmadrészt pedig a kijevi előkelők érdeklődése még a 10. század közepén sem kizárólag Bizánc felé fordult, hanem nyitottak voltak Nyugat-Európa irányába is.

A következő adat, amely már kétségkívül a Kijevi Ruszra irányuló bizánci misszió eredményességét jelzi, a 10. század közepéről való, s Olga régensségének idejére esik. A PVL szerint Olga Konstantinápolyban járt Bíborbanszületett Konstantin uralkodása idején (945–959), és a császár jelenlétében keresztelkedett meg. A krónika szerint a császár feleségül is akarta venni, de ezt a régensnő büszkén és okosan érvelve visszautasította. A PVL hagyományát meg is kérdőjelezhetnénk, de Olga látogatásának Bíborbanszületett Konstantin *De ceremoniis* című munkájában is nyoma maradt, bár a keresztelésről nincs benne szó. A bizánci keresztelésről kiszínezett hagyomány és Konstantin császár tényközléseiből arra lehet következtetni, hogy Olga esetleg már keresztényként érkezett Konstantinápolyba, mivel az odaérkező pogány fejedelmekhez képest szokatlan figyelem övezte. Hogy pontosan mi történt, nem tudjuk, s az időpontot sem lehet egyértelműen megállapítani, 946 és 957 egyaránt szóba jöhet. Stökl véleménye szerint Olga már korábban megkeresztelkedett Kijevben. A PVL kiszínezett történetéből annyit el kell fogadnunk, hogy valami gond támadhatott a császár és a fejedelemasszony között, hiszen nem sokkal azután, hogy Olga visszatért Kijevbe, követeket küldött Ottó császárhoz. A követek érkezéséről Regino folytatója a

*prümi évkönyv*ben ad hírt a 959-es évnél, és úgy tudja, hogy Olga (Helena) Konstantinápolyban keresztelkedett meg Romanosz császár idején. Az időpont nyilván téves, hiszen I. Romanosz császár 920–944, II. Romanosz pedig 959–963 között uralkodott. A datálás körül zavaró még, hogy Ottó csak 962-ben lett császár, emiatt a tudósítás is későbbi keletű lehet, talán 963 utáni, amikor már II. Romanosz uralma is véget ért, de – sajnos – erről a dátumról máshonnan nincs adat.

Ugyancsak Regino folytatója adja hírül, hogy 959 karácsonyán a hamburgi érsek kinevezte Libutiust, a mainzi Szent Alban-kolostor szerzetesét Rusz püspökének. Libutius azonban még útnak indulása előtt, 961. február 15-én meghalt. Ugyanabban az évben, áprilisban új püspök kinevezésére került sor: Wilhelm mainzi érsek Adalbert trieri szerzetest küldte a Rusz területére. Adalbert is a Rusz püspöke címet viselte, és hamarosan útnak is indult, ám még ugyanebben az évben vissza is tért, mivel útja eredménytelenül végződött. A visszaúton egyik kísérőjét megölték, és ő maga is sok viszontagság közepette érkezett meg német földre. Adalbert a későbbiekben sem tért vissza Rusz földjére, 966-ban az elzászi Weissenburgban lett apát, majd 968-ban Magdeburg püspökének nevezték ki.

Olga idejében tehát mindkét világbirodalom területéről érkeztek térítők, akik kísérletet tettek a keresztény hit elterjesztésére. Mindkét kísérlet eredménytelenül félbeszakadt. A 12. század elejére a nyugatról érkezett térítők próbálkozása feledésbe merült, vagy a krónikaíró szerzetesek nem akartak tudomást venni róla. Olga fia, Szvjatoszlav (964–972) környezetében nyoma sem volt a kereszténységnek. Az ő halála után fia, a Kijevben uralkodó Jaropolk (972–980) trónra lépése után szinte azonnal követséget indított I. Ottó császárhoz. A követek 973 húsvétján jelentek meg Quedlinburgban, éppen akkor, amikor a magyar Géza fejedelem emberei. Ezt követően 974-ben II. Ottó császár (973–983) sereget gyűjtött Civakodó Henrik ellen. Emiatt tárgyalt a lengyel és cseh fejedelmekkel, valamint Jaropolkkal is kapcsolatba lépett. Így születhetett meg 976–977 táján az a házassági terv, mely szerint Jaropolk I. Ottó egyik unokáját (Richlin) vette volna feleségül. A házasság azonban csak terv maradt Jaropolk 980-ban bekövetkezett halála miatt.

Szvjatoszlav másik fia, Vlagyimir fejedelem Kijev megszerzése után nyolc évvel keresztelkedett meg. Tettének jelentősége, hogy 10. század közepi kísérletekkel ellentétben nemcsak a fejedelem és kísérete vállalta a keresztséget, hanem a térítés a politikai célkitűzések között is szerepet kapott. Vlagyimir templomalapítással és anyagi eszközökkel is támogatta a szerveződő egyházat.

A kereszténység felvételének körülményei azonban tisztázatlanok. A forrásokban, főleg a PVL-ben ellentmondásos történetek olvashatók róla. Az első változat a már említett, úgynevezett missziós legenda, amikor Vlagyimirnál az iszlámot követő volgai bolgárok, a zsidó kazárok, a nyugati egyház és Bizánc képviselői is megjelentek. A történet hiteléről fentebb már elmondtuk véleményünket, s csak annyit fűznénk hozzá, hogy a krónikaíró 986–988 közötti évekre „osztja el" a történetet.

A másik verzió az úgynevezett korszuni legenda, amely a PVL-ben 989-nél olvasható. A történet magja, mely szerint Vlagyimir fejedelem a Krím félsziget „fővárosát", Kherszont (óorosz nevén Korszunt) ostromolta, hiteles. Sőt, bizánci forrásból pontosan adatolható: az ostrom 989. április 7. és július 27. között zajlott. A PVL szerint az elhúzódó ostrom alatt valaki azt az ötletet adta Vlagyimirnak, hogy vágja el a vízutánpótlás útját, s akkor el tudja foglalni a várost. Vlagyimir ekkor jelentette ki, hogy ha az ostrom sikerül, megkeresztelkedik. A város elfoglalása után követeket menesztett II. Baszileosz császárhoz, hogy a békekötés fejében adja hozzá feleségül nővérét, Annát. A császár feltétele Vlagyimir megkeresztelkedése volt, amelyre a menyasszony megérkezése után az esküvővel egy időben került sor. A PVL szerzője a történetet tovább színezte: a császárleány megérkezésére Vlagyimir elveszítette a látását, de megkeresztelkedvén, visszanyerte azt. E változat szerint Vlagyimir Korszun városában keresztelkedett meg a Szent Baszileosz- (oroszul Vaszilij-) templomban, ahonnan Szent Kelemen ereklyéjét magával vitte Kijevbe. A legenda hitelét rontja, hogy a PVL krónikása a végén hozzáfűzi, hogy mások mást állítanak: egyesek szerint Vlagyimir Kijevben keresztelkedett meg, mások szerint Vasziljevben, de akadnak ettől eltérő vélekedések is.

A történettel kapcsolatban komoly kételyeket támaszt a házasság körülményeinek tálalása. Ismeretes, hogy I. Ottó császárnak mennyi erőfeszítésébe került, hogy fiának, II. Ottónak bizánci hercegnőt szerezzen feleségül. Bíborban született hercegnőt nem is kaptak, csak a császári rokon Theophanut. A 11. századi kompilátor, a nyugati krónikás Annalista Saxo, egyenesen azt állítja, hogy Vlagyimir az Ottónak ígért menyasszonyt „orozta el". A császári családdal való rokonság, a bíborban született hercegnővel való házasság valóban különös császári kegynek számított, főleg, hogy Vlagyimir pogány fejedelem volt több feleséggel. A PVL naiv története helyett az igazságot egy 11. század első felében keletkezett világtörténetből tudjuk meg, amelyet egy Jakja/Yakja nevű keresztény arab írt. II. Baszileosz császár 986. augusztus 17-én a bolgároktól súlyos vereséget szenvedett, ami ürügyet szolgáltatott arra, hogy a bizánci udvari klikkek egymás után két trónkövetelőt is támogassanak vele szemben. Az egyik Bardasz Szklerasz, a másik Bardasz Phokasz volt. A császárnak uralma védelmében katonai segítségre volt szüksége, s ilyen céllal küldött követeket Vlagyimirhoz, akinek támadása teljesen logikus módon irányult Kherszon ellen, hiszen a trónbitorló Bardasz Phokasz csapatai tartották megszállva a Fekete-tenger partvidékét. Vlagyimir csapatai a várost elfoglalták, de nem sikeres ostrom következtében. A trónkövetelő Bardasz Phokasz ugyanis egy csatában életét vesztette, és így a további ellenállás értelmetlenné vált. Vlagyimir tehát nem a császár ellenében, hanem vele szövetségben hódított. Zsákmányoló csapatai Kherszont feldúlva jelentős veszteségeket okoztak, a templomokból ereklyéket, ikonokat vittek magukkal. Az ellenszolgáltatás mértéke azzal magyarázható, hogy II. Baszileosz uralma nagy veszélyben forgott. Egy előkelő házasság Vlagyimir presztízsét Európa-szerte megnövelte. Ennek érdekében vál-

lalta a szövetséget és a kereszténység felvételét. A korszuni legenda több esemény összevonásának eredményeként került be a PVL-be: a Krím félsziget görög településein amaszrai Szent György és szurozsi Szent István helyi tiszteletnek örvendő szentek voltak. Az ő legendáikból kompilált a kijevi krónikaíró szerzetes.

Pontosításra szorul a megkeresztelkedés időpontja is. Az említett kútfők adatait figyelembe véve, az eseményeket A. Poppe véleménye alapján rekonstruálhatjuk. A bizánci követek 987 augusztusában érkeztek a kijevi udvarba. Kérésük kettős volt: egyrészt Konstantinápolyba kértek harcosokat, másrészt szerették volna, ha Vlagyimir támadást indít Kherszon ellen. A szerződés és a szövetség a házasság ígéretével párosulhatott. Vlagyimir megkeresztelkedésére valószínűleg a 988. év vízkeresztjén (január 6.), a keleti egyház nagy keresztelő ünnepén került sor. A keresztségben a Vaszilij nevet kapta, s ez szintén a császár személyéhez való kötődést fejezi ki. Az eddigi események a PVL szerint mind 988-ban történtek, mert a márciussal kezdődő szláv időszámítás alapján a 988-hoz tartozó események 987. március 1.–988. február 29. között zajlottak. Poppe szerint a tömeges keresztelkedés a Dnyeper vizében húsvétkor történt, Vlagyimir júniusban küldte a segédcsapatokat Bizáncba, az esküvőt nyáron tartották meg. A Dnyeperben való tömeges keresztelés lehet, hogy nem húsvétkor történt, ami abban az évben április 8-ra esett, mivel a Dnyeper vize ekkor még igen hideg. Számításba jöhet pünkösd (május 27.), hiszen ekkor az időjárás már jóval kedvezőbb lehetett. A Kijev lakosságának tömeges megkereszteléséről szóló hírt is a PVL őrizte meg a kijevi Barlangkolostor egyik idős szerzetesének elbeszélése alapján, aki „emlékezett Rusz megkeresztelkedésére”.

A császári házzal való rokonság Vlagyimirt elkötelezte a kereszténység ügye mellett. Elődeinél határozottabb intézkedéseket tett (lásd a tömeges keresztelés kikényszerítése), ami a korábbi térítéseknél jobb eredményeket hozott. Kijevben felépíttette az úgynevezett Tizedtemplomot (Gyeszjatyinaja cerkov) és saját fejedelmi jövedelmének egytizedét átengedte a keresztény papoknak. A Rusz fejedelmei közül ő volt az első, aki templomot épített és anyagi hátteret biztosított a további térítés számára. Úgy véljük, 988 fordulópont volt a Kijevi Rusz keresztènnyé válásának történetében. A Tizedtemplomban mint központban működő papok feladata a további térítés lehetett. A templom a gyorsabb felállítás miatt először fából épülhetett, a kőtemplom elkészülte 995/97 tájára tehető. Véleményünk szerint az egyház szervezeti kiépítése még korai lett volna, ezért Vlagyimir erre nem is törekedhetett. A szervezeti keretek kialakítására nem az intenzívebb ütemű térítés kezdetén, hanem később kerülhetett sor. A konstantinápolyi patriárchatus iratai közt az egyik ezredforduló körüli *Notitia episcopatuum* rangsorában a kijevi metropólia és Theophülaktosz mint metropolita a hatvanadik helyen szerepel. Emiatt alakult ki az a vélemény, mely 988-ra teszi a metropólia megszervezését. Sajnos, Vlagyimir uralkodásának további évtizedeiből az egyházszervezés üteméről nincs adatunk. Mégis az a véleményünk, hogy 988-ban legfeljebb a kijevi egyház helyének kijelöléséről lehetett szó a kons-

tantinápolyi pátriárkához tartozó intézmények sorában, s a hatvanadik hely, az utolsó helyek egyike is ezt jelzi. Ha a Kijevben működő főpap mindjárt a metropolita címet viselte is, tevékenysége inkább egy térítő püspökéhez hasonlítható. Az ortodox világban sajátos jelenség a tizedfizetés megjelenése, mivel ez csak a római katolikus egyházban volt szokás. A tized szó mögött a kijevi esetben teljesen más tartalom húzódik: nem a keresztény lakosság tizedfizetési kötelezettségéről van szó, hanem a fejedelem jövedelmének tizedéről. Ez a gyakorlat a kijevi egyházban is csak átmeneti jelenség, a 11–12. század során még előfordul, de az egyházi földbirtok kialakulásával párhuzamosan eltűnik.

A kettős hit

A kijevi és novgorodi tömeges térítés fordulópontot jelentett, de a folytatást csak vázlatosan ismerjük. A PVL szerint Vlagyimir „a városokban templomokat kezdett építeni és papokat vinni". Ilarion a 11. század közepén azt vetette papírra, hogy „fejedelmi parancsra keresztelkedtek meg, nem mertek ellenszegülni". A pogány istenszobrokat ledöntötték, így tehát tulajdonképpen Vlagyimir első vallásreform-kísérletének eredményeit semmisítették meg. Akik a Kijevi Rusz lakói közül keresztényné lettek, a fejedelmi akaratnak engedelmeskedve lettek azzá, de gondolkodásukban pogányok maradtak. A városokra koncentráló hittérítés viszonylag gyors eredményeket hozott, a vidék lakossága viszont őrizte régi hitvilágát, illetve keresztény elemekkel kombinálta azt. Anyicskov, a pogány szláv hitvilág századeleji kutatója szerint a falvak lakossága tudatvilágát tekintve csak a 15–17. századra vált keresztényné.

A keresztény és pogány vallás egymás mellett, egymással kölcsönhatásban létezett évszázadokon keresztül. Ezt a jelenséget vallási szinkretizmusnak nevezzük, de alkalmazzák rá a „kettős hit" kifejezést is. Kljucsevszkij ezt megtoldja még azzal, hogy az északkeleti irányú szláv kolonizáció és a finnugor csoportok asszimilálása folytán a keleti szlávok hitvilágába a finnugor vallási képzetek is utat találtak. Lihacsov egyik megjelölést sem fogadja el, mivel szerinte a hit az emberek számára egy szerves rendszert alkot, különben megszűnne hit lenni. A fogalmakon tűnődve-változtatva azonban a lényeg változatlan: Vlagyimirtól kezdve a fokozatosan kiépülő egyházszervezetnek évszázadokon át meg kellett küzdenie a folyamatosan ható pogány képzetekkel. Ezek bizonyos elemeit maga az egyház „emelte be" a keresztény gondolatkörbe (például a napforduló szokásait), ezáltal erősítve az új hitet. Más elemek viszont a keresztény tanokkal spontán módon keveredve a népi vallásosság szintjén éltek tovább.

A vallási szinkretizmusnak is megvoltak a különböző szintjei. A fejedelemnek és kíséretének világi összejövetelein és lakomáin elhangzottak azok az ősi énekek, amelyek a skandináv sagák és a steppei hősi mondák motívumait elegyítették (bilina). Később a steppei kun-tatár harcok nyomán megjelent a keresztény hit védelmének

motívuma is. A hősi énekek előadói (szkomorohi) megtalálhatók a kijevi Szófia-székesegyház egyik freskótöredékén is. A falusi lakosság körében a vallási szinkretizmus legsajátosabb termékei az egyházi népénekek, amelyekben a szláv mitológia történetei éltek tovább. Nyilvánvaló, hogy ez a társadalom egyik szintjén sem sajátosan keleti szláv (óorosz) jelenség, mivel a pogány-keresztény átmeneti korszakot Európa-szerte hasonló megnyilvánulások kísérték. A papság viszonya a vallási szinkretizmus jelenségeihez szintén többféle volt. Azok a papok, akik kezdetben a tömeges kereszteléseket végezték, Bizáncból érkeztek, és a Kijevi Rusz fennállása idején néhány kivételtől eltekintve a főpapok zöme görög volt. Ez természetesen nem jelentette a szláv nyelvismeret hiányát, hiszen Szaloniki környékén a szláv nyelv ismerete elterjedt volt. Alsóbb szinten számolni kell a korábban megkeresztelkedett szláv területekről (bolgárok, csehek) érkezett papokkal-szerzetesekkel is, akik ugyancsak beszélvén a szláv nyelvet, közreműködhettek a térítésben. Ez utóbbiak számára a pogány szláv hiedelmek ismerősek lehettek, és így a térítésben építhettek rájuk. A helyi lakosságból kikerülő alsó papság teológiai szempontból valószínűleg igen képzetlen lehetett, s a nagyfokú analfabetizmus miatt a liturgia elsajátítása verbálisan történhetett. Ezen a szinten a szinkretizmus megnyilvánulásai fel sem tűnhettek.

Az állam és az egyház viszonya

Vlagyimir már a pogány kultusz egységesítésekor arra törekedett, hogy területileg megnőtt befolyását stabilizálja. Ezt a lehetőséget látta meg a bizánci szövetségben és a keresztény térítésben is. Az egyházszervezéshez kapott bizánci segítség hozzájárult ahhoz, hogy a Kijevi Rusz területén az államszervezés felé az első lépéseket megtegye. Míg korábban a térítés szórványos gyakorlata és a különböző törzsek adóztatása – tehát politikai alávetése – egymástól függetlenül történt, addig Vlagyimir a kettőt összekapcsolta. Az egyház tevékenységét – a térítést – fegyveresekkel segítette, s a tized átengedésével anyagilag támogatta. Ez utóbbi folytán az egyház a fejedelmi hatalomtól függő helyzetbe került, és a Kijevi Rusz belső politikai küzdelmeiben is szerepet kellett vállalnia. Végső soron az új kultusz és a politikai hatalom együttes fellépése jelentette az elmozdulást a törzsi-törzsszövetségi szintű, kevésbé stabil politikai alakulattól az államszervezés felé. Emiatt fogalmaztunk úgy a fentiekben, hogy a Kijevi Rusznak mint törzsszövetségi szintű szervezetnek a megteremtése Oleg nevéhez kapcsolódik; de a Kijevi Rusz mint állam megszervezése Vlagyimir fejedelem uralkodásának idejére tehető. Igaz, ez nem járt együtt olyan látványos aktussal, mint amilyen Nyugat-Európában a koronázás volt és nem járt a nagyfejedelmi cím megváltozásával sem. A PVL szerint a velikij knyaz (nagyfejedelem) titulust már Olegtől kezdve használták. Ezt valószínűsítik a 10. századra vonatkozó nyugat-európai híradások, ahol Kijev urát rexnek, illetve reginának nevezték. A bizánci források arkhon-

ként ismerik, de Querfurti Bruno még a 11. század első éveiben is megmarad a senior Ruzorum fogalomnál.

Vlagyimirtól Vlagyimirig

A korai állam Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav idején

Szvjatoszlav halálakor (972) Vlagyimir fejedelem Novgorodban uralkodott, idősebb testvére, Jaropolk pedig megkapta Kijevet. Harmadik testvérük, Oleg a drevljanokat kormányozta. Valószínűleg csak féltestvérek lehettek, amennyiben elfogadjuk a polocki Rognyeda vonakodását a házasságtól Vlagyimir alacsony származása miatt. Oleg 882. évi egyesítő politikája óta ekkor került sor először a hatalom megosztására. Lehet, hogy a novgorodi környezet kívánságára fogott bele Vlagyimir, tulajdonképpen Oleg nyomdokain haladva, ismét a „varégoktól Bizáncig" vezető út egy kézben való egyesítéséhez. Az alapvető különbség az volt, hogy Olegnek elegendő volt Kijevet elfoglalni ahhoz, hogy elérje célját. Vlagyimir viszont kénytelen volt nagyobb erőket összefogni, hiszen a Rusz déli területei ellen kellett vonulnia, amelyek Oleg ideje óta lényegesen megnőttek. Vlagyimir szövetségesül északi szomszédját, a Polockot uraló Rogvolodot akarta megnyerni. Rogvolod szintén varég előkelő volt, de a Rurikokkal nem állt rokonságban. Valószínűleg nem is volt érdekelt a Bizánc felé vezető kereskedelmi út ellenőrzésében, hiszen nem csatlakozott Vlagyimirhoz, aki ezért délre indulása előtt 979–980-ban előbb ellene fordult, legyőzte, majd a polocki haderőt is magával vive Jaropolk ellen indult. Jaropolkot félreállította, és ellenőrzése alá vonta a vízi utat. Ezt követően meghódoltatta a keleti szláv törzseket: 981–982-ben a vjaticsokat, 984-ben pedig a radimicseket. Megkísérelte megszilárdítani a Rusz határait, ezt szolgálta harca délnyugaton a Cservonnaja Rusznak nevezett terület ellen, 983-ban északnyugaton a jatvjagok (a baltiak egyik törzse) ellen és 985-ben északkeleten a volgai bolgárok ellen. 987-re ismét egy kézben tartotta apja egykori országát, így nem csoda, ha II. Baszileosz császár felfigyelt rá mint sikeres hadvezérre. 989-ben Kherszon (Korszun) már említett hódoltatása tovább növelte Vlagyimir hadi dicsőségét. Uralkodásának első nyolc évében katonai sikerei állnak a források középpontjában. 988 után a PVL inkább a kereszténység felvételét emeli ki, és a sikeres világi uralkodó helyett a szentet ábrázolja. Uralkodásának a megkeresztelkedést követő huszonhét évéről az előző nyolc évhez képest keveset tudunk. A 990-es években a déli határvédelemre, a besenyőkkel vívott harcra koncentrált (992, 995, 997). Ő volt az első, aki a déli határvédelemben a steppe török néptöredékeit (például az úzokat vagy torkokat) alkalmazta.

Valószínű, hogy Vlagyimir kíséretének java részével együtt „félig keresztény" vagy „látszatkeresztény" volt. Pogány szokásait, feleségeit továbbra is megtartotta; fiai között csak a későbbi krónikás tett különbséget származásuk szerint. Emellett szól

az is, hogy a kereszténységben felvett Vaszilij nevet nem kizárólagosan használta, tehát megtartotta pogány nevét is. 988 után, az ezredfordulót követő években, teret adott Querfurti Bruno működésének, jóllehet e térítés eredményt nem hozott.

A birodalom méretűvé duzzadt Rusz irányítása nem volt egyszerű. A fejedelem számára megoldhatatlan volt, hogy egyszerre járjon kíséretével adót szedni – mint Igor tette – és hadakozzon valamelyik határszélen. Vlagyimir a kíséret tagjai helyett inkább fiait bízta meg a helytartó-adószedő feladattal. A Kijev–Novgorod útvonalat fontossága miatt sokáig személyes irányítása alatt tartotta, majd Viseszlav nevű fiának engedte át, aki 1010-ben meghalt. Az ő helyére került Jaroszlav, a későbbi nagyfejedelem. Másik fia, Szvjatopolk székhelye Turovban volt, de az ő irányítása alá tartozott Pinszk és átmenetileg a drevljanok földje is. Jaroszlav Novgorodba kerülése előtt Rosztovban volt a Rusz adószedője, ahol 1010-ben fiatalabb testvére, Borisz váltotta fel. Vlagyimir Glebet Muromba küldte, Szvjatoszlavot a drevljanokhoz, Vszevolodot a volhíniai Vlagyimirbe, Msztyiszlavot Tmutarakanyba, Szugyiszlavot Pszkovba és Sztanyiszlavot Szmolenszkbe. Csernyigov és Perejaszlavl nem kapott külön fejedelmet – talán a határvédelem miatt. Sajnos, Vlagyimir fiainak tevékenysége nem követhető nyomon. Egyedül az a tény ismert, hogy még Vlagyimir életében ellentétek támadtak Novgoroddal, ahol Jaroszlav volt a fejedelem. Novgorod vonakodott megfizetni a rá kirótt kétezer grivna évi adót. Vlagyimir emiatt megtorló hadjáratot tervezett, de a végrehajtásban halála megakadályozta. A felsorolásból annyi mégis kiderül, hogy Vlagyimir fiainak csak helytartó szerepük volt egy-egy központban, s apjuk tetszése szerint elmozdíthatta őket. Az is kiderül, hogy a területi (az adózó) egységek nem stabilan összetartozó részekből álltak; például a drevljanok egyszer a turovi székhelyű fejedelem alá voltak rendelve, máskor önállóan kezelték őket. Az uralmi zónák határainak kijelöléséről nem tudunk. Ami biztos, az az uralmi központ, ahonnét az adófizetők utolérhetők voltak. A határvonalak valószínűleg a korábbi törzsi területek nyomán alakultak ki, így valószínű, hogy a helyi törzsi-nemzetségi előkelők befolyása, hatalma nagyobb maradt, mint a Kijevből odaküldött fejedelemé, aki csak a kíséretére támaszkodhatott. Nem tudunk arról, hogy Vlagyimirnak a trónöröklésről bármiféle elképzelése lett volna.

A nemzetségi alapon felépülő társadalomban – az uralkodó dinasztiára is érvényes módon – a senioratus rendje uralkodott: az elhunyt családfő helyébe a nemzetség legidősebbje lépett. A rendszer nyilván bonyolultabban működött, hiszen amíg a többnejűség fennállt, a feleségek sem voltak azonos rangúak, s így a tőlük született fiak sem. Az „elvi" sorrend a valós erőviszonyok alapján módosult, ugyanúgy, mint Vlagyimir trónra kerülésekor. Nem meglepő, hogy halálát 1015–1019 között trónharcok követték. A harcok során fiai közül Borisz, Gleb és Szvjatoszlav az életüket vesztették. Két másik testvér, Szugyiszlav és Sztanyiszlav szerepéről, hatalmi ambícióiról nem tudunk semmit. Három küzdő fél maradt a porondon: Szvjatopolk, akinek lengyel felesége volt, Bolesław Chrobrytól kért segítséget, és felvette a harcot Jaroszlavval, de

alulmaradt és ezért elmenekült. Msztyiszlav, aki Tmutarakanyban vetette meg a lábát és a steppei harcosok segítségével szállt szembe Jaroszlavval, 1024-ben Csernyigov mellett győzött, majd 1026-ban kiegyezett Jaroszlavval. Ennek értelmében Csernyigov és Tmutarakany az ő kezében maradt, egészen 1036-ban bekövetkezett haláláig. Polock, amely csak Vlagyimir idején került a Rusz fennhatósága alá, a hatalmi vetélkedést kihasználva, 1021-ben visszaszerezte függetlenségét. A PVL szerzője nyilvánvalóan elfogult Jaroszlav iránt: mint a 11–12. század fordulóján uralkodó fejedelmek nagyapját, nem tüntethették fel kedvezőtlen színben. Pedig a skandináv híradás (az *Eymundarsaga*) éppen őt mutatja be testvére, Borisz gyilkosaként. Az elfogultság másik oka lehetett, hogy Jaroszlav uralmának bemutatása későbbi tetteinek fényében történt. Kijevi hatalmának megszilárdulását 1019-re datálják, noha Msztyiszlavval való harcai 1036-ig elhúzódtak, illetve még 1026–1036 között is le kellett mondania bizonyos területekről. Tény viszont, hogy utána még 18 évig uralkodott, és csak Polockot könyvelhette el tényleges veszteségként. Az 1036–1054 közötti időszakra esnek olyan jelentős intézkedései, mint az első törvénykönyv megalkotása, az első helyi származású metropolita kinevezése és a sokrétű európai kapcsolatok ápolása.

Nem véletlen, hogy a nyugat-európai források Gerzleff alakban többször is említik Jaroszlav nevét. Ennek – úgy véljük – az is oka volt, hogy Jaroszlav hosszú évekig élt Novgorodban, és a varégokkal való szoros kapcsolatai kijevi uralkodása során is megmaradtak. A varég-normann kapcsolatot erősítette a házassága Ingigerddel (Iréné), Olaf svéd király leányával. Jaroszlav követei házassági ajánlattal érkeztek III. Henrik német-római császárhoz is, de az ő Anna nevű leánya végül I. Henrik francia király felesége lett, egy másik lányát pedig a későbbi norvég király vette feleségül. Ezek után természetes, hogy a szomszédos lengyel és magyar uralkodóházzal is rokoni kötelékek jöttek létre: I. Kázmér (1039–1058) Jaroszlav egyik fiatalabb leánytestvérét (talán féltestvérét) vette el, míg a Kijevben menedéket kapott András herceghez (a későbbi I. András magyar királyhoz) Anasztázia Jaroszlavna ment férjhez. A házasságokat nehéz datálni. Kázmér esetében talán annak a konfliktusnak a lezárásaként került rá sor, amely az odamenekült Szvjatopolk miatt éleződött ki. András herceg 1046-ban már kijevi feleségével együtt tért vissza Magyarországra.

Jaroszlav többször is hadakozott országa nyugati határszélén, ami mindenképpen hozzájárult a határok megszilárdításához. Az északnyugati területeken ekkor alapíthatta Jurjev (a későbbi Dorpat) városát, amely Jaroszlav keresztségben kapott nevét viselte. Délkeleten a besenyőkkel vívott harcok elsősorban a Msztyiszlavval való konfliktus idejére korlátozódtak. A besenyők utolsó nagy támadása 1036-ra tehető, amikor Kijevet is feldúlták. Úgy tűnik, ezt követően szerveződött meg a steppe felőli határok védelme.

A bizánci–kijevi kapcsolatok a kereszténység felvétele óta kiegyensúlyozottak voltak, ezért szinte váratlan esemény, hogy 1043-ban a Rusz flottája felbukkant Konstantinápoly alatt. A hadjárat oka homályban maradt, magyarázatul általában Bizánc túlzott befolyását szokták emlegetni. Ez adhatott okot Georgiosz Maniakész támoga-

tására, aki felkelést szított IX. Konsztantinosz (Monomakhosz) császár ellen. Csak az ügy lezárása ismert: a békekötés alkalmával vették tervbe Jaroszlav egyik fia (Vszevolod) és a császár egyik rokonának házasságát, mely még 1053 előtt meg is köttetett.

Bölcs Jaroszlav uralkodása idején a Kijevi Rusz egyházszervezetét illetően két jelentős esemény történt: létrejött a kijevi Barlangkolostor, a kijevi korszak művelődési centruma és a metropólia élén megjelent az első helyi származású főpap, Ilarion (Hilarion). Ilarion *Szlovo o Zakonye i Blagodatyi* címen ismert munkájában évszám megjelölése nélkül állítja, hogy Jaroszlav idején jelentek meg az első szerzetesek Kijevben. A PVL az 1037. évnél – midőn a Szófia-székesegyház építéséről beszél – említi ugyanezt. Scsapov szerint nem is a Barlangkolostor volt Jaroszlav első alapítása, ennél korábbiak a kijevi Szent György- és Szent Ireneus-kolostorok. Az utóbbit Jaroszlav feleségének halálával (1050. február 10.) hozta kapcsolatba az egyháztörténész Scsapov. Ezt követte a Barlangkolostor alapítása vagy inkább az alapítás engedélyezése. Ugyancsak a PVL-ben lejegyzett hagyomány szerint Ilarion metropolita idején érkezett Kijevbe Antonyij szerzetes, aki megjárta az Athosz-hegyet. Számára jelölték ki monostoralapításra azt a helyet, ahol a Barlangkolostort megszervezte. Lehetséges, hogy a Dnyeper partjának magas löszfalába vájt lakóhelyeken már korábban is éltek remeték. Antonyij az Athosz-hegyi Sztudion-kolostor szabályzatát követve szervezte meg a szerzetesközösséget. Valószínű, hogy a kijevi Barlangkolostor Bölcs Jaroszlav idején még nem volt olyan jelentős, mint a 11. század második felében. Abban, hogy a többi kolostor fölé tudott emelkedni, szerepet játszottak az Athosz-hegyi kapcsolatok. Emiatt kerülhetett a kolostorba több kódex és ezért válhatott az írásbeliség kialakulásának bölcsőjévé, majd a történetírás első központjává.

Bölcs Jaroszlav uralkodásának másik fontos egyháztörténeti vonatkozása – Ilarion kinevezése – kifejezésre juttatta a nagyfejedelem saját uralmáról vallott felfogását is. Az 1051-ig érvényesülő gyakorlat szerint a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki és küldte Kijevbe az általa alkalmasnak ítélt személyt, aki görög származású volt, de legalábbis görög iskolázottságú. Az 1040-es évektől megüresedett székbe Jaroszlav 1051-ben saját jelöltjét ültette. Ilarion a beresztovói fejedelmi rezidencián működő pap volt, tehát igen közel állt Jaroszlavhoz, s ezt a felfogásukra nézve is érvényesnek tartjuk. Jaroszlavnak e lépése, ti. az, hogy egyházi ügyekben saját akaratát érvényesítette, származhatott a bizánci egyház régi hagyományaiból vagy a kortárs nyugat-európai uralkodók gyakorlatából. A metropolita és Jaroszlav szoros kapcsolatára utal, hogy a fejedelem halálával Ilarion ténykedése is megszűnt, és 1055-ben már a görög Jefremet találjuk a helyén.

A keleti szláv egyházszervezet sajátosságai és a nagyfejedelemhez való viszonya tekintetében a szakirodalom állásfoglalása nem egységes. Az önálló metropólia létrehozása nem a Konstantinápolytól való függetlenedést jelenti, inkább az önálló – de nem autokefál – egyházszervezet megteremtését, ahol a metropolita kinevezésének joga továbbra is a konstantinápolyi pátriárkát illette meg. A metropólia létrehozá-

sának időpontja eshetett Vlagyimir uralkodásának idejére is, emellett is szólnak érvek, hiszen ismerünk egy Theophülaktosz nevű metropolitát, akit az ő uralkodása alatt neveztek ki Konstantinápolyban. Valószínűnek tartjuk, hogy ekkor csak a joghatóság szempontjából született döntés, és a metropolita rezidenciájának és az alá tartozó püspökségeknek a létrehozása csak az 1030-as években következett be. Theophülaktoszról azt sem tudjuk, eljutott-e Kijevbe. A metropólia Jaroszlav idején történt végleges kialakítása mellett szól, hogy ekkor nyugati térítésről már nem tudunk, míg Vlagyimir még engedélyezte Querfurti Bruno kijevi működését. A metropólia megszervezésével a Kijevi Rusz a keleti rítushoz, az ortodox világhoz csatlakozott, és magáévá tette a bizánci egyházszervezet számos – a nyugat-európaitól különböző – sajátosságát is (természetesen a liturgiabeli eltérésekkel együtt).

A kijevi egyház élén álló metropolita és a pátriárka viszonya hasonló például a magyar egyházfő (esztergomi érsek) és a római pápa között fennálló viszonyhoz. A metropolita alá tartozó püspökségek élén a püspök (episzkop) állt. Az egyházszervezet egységeit a görögből átvett eparhia szóval jelölték. Az egyházmegyék élén álló püspökök közül a novgorodi a 12. század végétől érsekként (arhiepiszkop) szerepel. E cím lehet a novgorodi függetlenedés jele, mivel az érseki rangban lévő püspök exemptus státust élvezett a többiekkel szemben, közvetlenül a pátriárka alá tartozott. Egyes nézetek szerint a novgorodi püspök érseki címe nem 12. századi, hanem csak a 14–15. században kialakult tényleges helyzet visszavetítéséből származik. A templomokban szolgáló és a világiakkal kapcsolatban álló egyházi személyeket „fehér papságnak" nevezik, megkülönböztetve őket a szerzetesektől („fekete papság"). A „fekete papság" vezetői a kolostorok apátjai (igumen, arhimandrit) voltak, összefoglaló elnevezésük az arhierej. Az arhimandrit cím a jelentősebb kolostorok (lavra) apátjait illette meg, később címként is adományozták a szerzetespapoknak. Bár kánonjog nem szabályozta, de a kialakult gyakorlat szerint a világi papság (klirosz) vezetői a szerzetespapok közül kerültek ki, akik értelemszerűen nem házasodhattak; a többiek számára ez megengedett volt. A lavra rangjára csak a közvetlenül a pátriárka fennhatósága alá tartozó férfikolostorok emelkedhettek. A Kijevi Ruszban egyetlen ilyen kolostor létezett, a kijevi Barlangkolostor (Kijevo-pecserszkaja Lavra), amely a keleti szláv származású papok képzésében fontos szerepet játszott. A görög származású metropolitákkal ellentétben a Barlangkolostor vezetői nem görögök voltak. Nem csoda tehát, ha a Barlangkolostor vezetői és a metropolita a közöttük meglévő ellentétek miatt nemegyszer a fejedelmek hatalmi villongásaiban is ellentétesen foglaltak állást.

Bölcs Jaroszlav 1036 után, amikor már de facto egyeduralkodóvá vált, hozzáfogott a törvénykezéshez. Törvényei mindössze néhány passzust tesznek ki, több rendelkezésről nem állapítható meg, ki hozta, hiszen intézkedései csak fiai (a Jaroszlavicsok) rendelkezéseivel kompilálva ismeretesek *(Kratkaja Pravda)*, másrészt a különböző kéziratok tartalmilag is eltérnek egymástól. A *Kratkaja Pravdá*n belül az első 18 passzus származhat Bölcs Jaroszlav korából. A törvénykezés legkorábbi szakaszára jellemző

a szabad ember megöléséért egységesen kiszabott vérdíj (40 grivna) és a vérbosszú tudomásul vétele – a törvény csupán a jogosultak körét vonja szűkebb keretek közé. A törvény általános törekvése, hogy a nemzetségi szintű igazságszolgáltatás helyett a fejedelem elé kerüljenek az olyan ügyek, mint például az emberölés, a testi sértés különböző módozatai, a lopások és a nyomukban járó kártérítés. Jaroszlav rendelkezése nyomán az igazságszolgáltatás színhelye a fejedelmi udvar lett, a fejedelmet illették meg a büntetéspénzek és a behajtást is a fejedelem emberei végezték. Feladatukat egy hét alatt kellett lebonyolítani, erre az időre kaptak természetbeni ellátást. A társadalom differenciáltsága két ponton érhető tetten: a szabadok és a szolgák közti különbségtételben és a varégoknak a szabadok közötti privilegizált helyzetén. Verekedés vagy dulakodás után a bíróság előtti igazságtételkor két tanút kellett állítani a szavahihetőség alátámasztására; a varégoknak elegendő volt esküt tenni. A kölcsönügyletek súlyát jelzi, hogy amennyiben az ügy bíróság elé került, tizenkét tanút kellett állítani. A Jaroszlav kori Pravda sajátossága, hogy a büntetések nem differenciálnak, nem tudjuk például, hogy a fizetendő összegből mennyi a fejedelmet illető bírság és mennyi a sértettnek járó kárpótlás; valamint az, hogy a világi büntetéseket nem kísérte egyházi büntetés.

A triumvirátus

Bölcs Jaroszlav fiai segítségével kormányozta országát. Legidősebb fia, Vlagyimir (szül. 1020) 1043-ban, a Bizánc ellen indított támadás idején Novgorodban képviselte Kijev érdekeit. Ebből az időből a többi fiáról (Izjaszlav 1024, Szvjatoszlav 1027, Vszevolod 1030) nincs adatunk. Vlagyimir 1052-ben meghalt, s valószínűleg ez késztette Jaroszlavot arra, hogy országa további sorsáról intézkedjék. Ezt a PVL Bölcs Jaroszlav halálánál közli, ezért „végrendeletként" is szokták említeni. Legidősebb életben lévő fia, Izjaszlav kapta a legjelentősebb központokat, Kijevet és Novgorodot Pszkovval együtt, valamint Turov-Pinszket (a drevljanok földjét), a következő két legidősebb egyformán egy központi és egy periferiális részt megosztva: Szvjatoszlavé lett Csernyigov és Tmutarakany, Vszevolodé Perejaszlavl és Rosztov-Szuzdal, Igoré a volhíniai Vlagyimir, Vjacseszlavé pedig Szmolenszk. Unokája, legidősebb fiának gyermeke, Rosztyiszlav, délnyugaton a lengyel határ közelében kapott részt (talán Peremislt). Az országfelosztás a senioratus (óoroszul sztarsinsztvo) alapján történt, és nem egyenlő mértékben. A senioratus rendjét Jaroszlav azáltal vélte biztosítani, hogy a legidősebbé lett az az „ütőér" (Kijev-Novgorod), amelynek a Kijevi Rusz a létét köszönhette. A többiek a később szerzett területekből kaptak részt. Ehhez képest az összes többi rész periferiálisnak számított. A három Jaroszlavics között a legidősebb *primus inter pares* rangja érvényesült.

Arra a húsz évre, amíg ezt a helyzetet elfogadták (1054–1073), uralmukra érvényes a triumvirátus fogalma. Jaroszlav hosszú uralma abból a szempontból is sikeres

volt, hogy az oldalági rokonságot kiszorította a hatalomból és a Rurikokon belül saját leszármazottainak adta át. Egyetlen kivétel Polock ügye volt. Polock már Vlagyimir idején sem tartozott szorosan a Kijevi Ruszhoz. Vlagyimir halála után az 1020-as években (a Msztyiszlavval vívott harcok idején) Brjacsiszlavnak, a polocki fejedelemnek sikerült Bölcs Jaroszlavtól engedményeket kicsikarni, így Polock lényegében független maradt, és Brjacsiszlav 1044-ben zökkenőmentesen adta át uralmát fiának, Vszeszlavnak. Jaroszlav fiai az 1060-as években Polock ügyét dűlőre akarták vinni. Izjaszlav több hadjáratot is indított, ennek eredményeként 1067-ben legyőzte Vszeszlavot, majd Kijevbe hurcolta, és börtönbe zárta. Egy évvel később, 1068-ban érte a Kijevi Ruszt az első jelentősebb kun (az óorosz forrásokban polovec) támadás, mely Kijevben teljes zűrzavart okozott. A kun pusztítás különösen Csernyigov-Perejaszlavl körzetében váltott ki igen nagy elégedetlenséget.

Nem tudjuk pontosan, mi történt, de a kijevi zavargások során Vszeszlav kiszabadult a börtönből és a hatalmat is magához ragadta. A PVL szerint Vszeszlav nagyfejedelemmé tételéhez az elégedetlen kijevi lakosok (ljugyi kijevszkije) is hozzájárultak, akik gyűlést hívtak össze és döntöttek a fejedelem személyét illetően. A Rusz történetében ez ekkor fordult elő először. Vszeszlav uralma nem volt hosszú életű. Az 1070 elején visszatért Izjaszlav, aki addig lengyel felesége révén Krakkóban talált menedéket, lengyel segédcsapatokkal szerezte vissza trónját, Vszeszlav pedig Polockba távozott.

Nemcsak Kijevben és a kun támadás sújtotta déli részeken alakultak ki zavargások. Novgorodban a volhvinak nevezett pogány varázslók működése okozott izgalmat, de hasonló nyugtalanság söpört végig a Rosztov körüli országrészeken is. Sajnos, a PVL írója rossz előjelekkel magyarázott csapásoknak állítja be a mozgolódásokat. Így csak sejthető, hogy a pogány kultuszok helyreállítását célzó mozgolódás állhatott a háttérben. Valószínű, hogy Polock körzetében a Kijevi Rusz államalapításában részt vevő varégoktól független varég-normann csoport megkísérelte megszerezni a Rusz feletti uralmat – ezzel magyarázható Brjacsiszlav fiának, Vszeszlavnak a katonai aktivitása. Rosztov környékén a központi településeken kívüli (bizonyára finnugor) népesség állhatott a feléledő pogány restauráció hátterében. 1070-ben azonban a triumvirátus hatalma újabb három évre helyreállt.

A három idősebbik Jaroszlavics tényleges együttműködésének nyoma (1055–1073) az egyház és a törvénykezés területén is kimutatható. A kijevi metropolitának kinevezett Jefrem (1055–1065) és Georgij (1065–körülbelül 1076) mellett más metropolita címet viselő klerikusokkal is találkozunk. A PVL 1072-ben említi Neofit csernyigovi, 1060 körül Leon, majd 1076 körül Jefrem perejaszlavli metropolitákat. Utódaik azonban mindkét helyen csak püspöki címet viseltek. E két átmenetileg létező metropólia jelenségét a triumvir fejedelmek egyenlőségi törekvéseivel lehet magyarázni; megszűnésüket pedig a politikai felállás megváltozásával. Az egyenlőség mellett e három fejedelem összefogását demonstrálta 1072-ben lezajlott találkozójuk a Kijev melletti Visgorodban. Ekkor került sor a fejedelmek, vala-

mint püspökök és apátok jelenlétében (1072. május 2.) két nagybátyjuk, Borisz és Gleb újratemetésére. A korábbi fatemplom helyett haláluk színhelyén kőtemplomot emeltek. Az eseményt a két vértanú fejedelem kanonizációjának tekintjük, erre utal az is, hogy liturgikus cselekmények közepette került rá sor. Valószínű, hogy Borisz és Gleb körül már korábban kialakult egy spontán kultusz, és a három fejedelem és kísérete ehhez való kötődésüket jelezték. Az időzítés nem véletlen, válasz lehetett arra, hogy a pogány kultusz újra lábra kapott, és hogy fegyveresen kellett híveit térdre kényszeríteni. A kanonizációval demonstrált egységet a dinasztia – pontosabban a Jaroszlavics-klán – érdeke kívánta meg. Összefogásukat Vszeszlav legyőzése után feltétlenül hangsúlyozni kellett, így növelve a bizalmat: az újonnan fellépő kun támadással szemben is képesek megvédeni országukat.

Nem tudni mikor, de hasonlóan összegyűlve, közös akarattal hozott döntés lehetett Jaroszlav *Pravdá*jának bővítése is *(Pravda Jaroszlavicsej)*. A Jaroszlav kori 18–20 paragrafus ekkor bővült ki 43-ra, és ekkor jött létre az a szövegváltozat, melyet *Kratkaja Pravdá*nak (Rövid Pravda) nevezünk. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy mindez a Borisz és Gleb kanonizációja körüli időben történt. Véleményünk szerint azonban valamivel korábbra, Vszeszlav visszaszorítása és a „triumvirátus" helyreállítása (1070) idejére datálható. Ezt azzal indokoljuk, hogy a passzusok jelentős része a fejedelmi tisztségviselők sérelmére elkövetett emberölés és rablás eseteivel foglalkozik. Tudjuk, hogy az 1068–1069. évi megmozdulásokban a felkelők haragja és indulata a fejedelmi tisztségviselők ellen irányult. Ez indokolja például azt is, hogy a fejedelem kíséretéhez tartozók (ognyiscsanyin, tyiun, konyuh) vérdíját az általános negyven grivna helyett a duplájára emelték, a fejedelmi szolgákét pedig a „közönséges" öt grivna helyett tizenkettőre. A további paragrafusok a lopás különböző eseteivel foglalkoztak. A törvényalkalmazásban nemcsak a három fejedelem, hanem kíséretük tagjai is részt vettek. A vérdíj begyűjtőire és a fejedelmi építkezéseket végzőkre szabott juttatás mértéke változatlan maradt.

A triumvirátus működésének 1073-ban vége szakadt. Vszevolod és Szvjatoszlav összefogott a senioratus rendje szerint Kijevben uralkodó Izjaszlav ellen. Nemcsak Kijev presztízse, de a Dnyeperen áthaladó kereskedelem jövedelme is csábíthatta őket. A Csernyigovban székelő Szvjatoszlav és a Perejaszlavlot uraló Vszevolod számára feltehetően adódott egy lehetőség: igénybe vehették a kunok katonai erejét. Ez 1068 előtt nem állt módjukban. Bár erről nem ír a PVL, mi mégis erre gondolunk, mivel a későbbi csernyigovi fejedelmek számtalan esetben alkalmaztak kun segéderőt, másrészt a krónikás Vszevolodról soha nem ír rosszat, hiszen a PVL keletkezése idején Vszevolod fia volt az uralkodó.

1073-ban Izjaszlav jelentős mennyiségű nemesfémmel (a kijevi nagyfejedelmi kincstár tartalmával) és családjával együtt lengyel földre, a krakkói udvarba menekült, majd 1073–1077 között Nyugat-Európában igyekezett segítséget szerezni. A királlyá koronázott II. Bolesławval (Bolesław Śmiały) kezdetben jó viszonyban volt, de mi-

után tetemes nemesfémkészletétől megfosztották, tovább menekült. 1075–1076 táján IV. Henriknél járt Mainzban, fiát, Jaropolkot pedig Rómába küldte VII. Gergelyhez, akinek közreműködésére visszakapta vagyonát. 1077-ben Szvjatoszlav halálhírére lengyel (és talán cseh?) segítséggel visszatért, Vszevolod pedig elhagyta Kijevet. De Izjaszlav harmadik kijevi uralma sem végződött jól, 1078. október 3-án az unokaöccseivel vívott csatában vesztette életét.

A Jaroszlav-fiak közül így Vszevolodé lett a nagyfejedelemség, de egyeduralmának évei (1078–1093) korántsem teltek zavartalanul. Amit 1073-ban és 1078-ban maga Vszevolod is kihasznált – a kun segédcsapatok hívásának lehetősége –, továbbra is létezett, illetve másoknak is rendelkezésére állt. Felnőtt unokaöccsei közül különösen ketten fejtettek ki nagy aktivitást: Izjaszlav fiai közül Szvjatopolk, aki a család nyugati útja során jó kapcsolatokra tett szert, Szvjatoszlav fiai közül pedig Oleg, aki Tmutarakanyba húzódott vissza. Izjaszlav fiai kezében maradt Novgorod és a volhíniai Vlagyimir, Szvjatoszlav leszármazottai pedig Tmutarakanyban tartózkodva jelentős területi veszteségeket okoztak Vszevolodnak. Vszevolod legidősebb fiát, Vlagyimirt Csernyigovba ültette. Csernyigov határterület volt a steppe felé – nem véletlen, hogy Vlagyimir Vszevolodovics (bizánci származású anyja után Monomah) állandóan harcolni kényszerült a kunokkal. A krónikaíró ezt a harcot rendkívül pozitívan ábrázolja.

Vszevolod halála után – úgy tűnt – ismét a senioratus rendje működött, bár csak a kijevi nagyfejedelem személyét illetően. Vszevolodot nem fia, Vlagyimir, hanem idősebb testvérének fia, Szvjatopolk követte (1093–1113), és a jövedelmet biztosító központok újraelosztására is sor került. A senioratus rendjének azonban nem lehetett érvényt szerezni, és a kijevi nagyfejedelem sem tudta saját hatalmi elképzeléseit megvalósítani. 1093 és 1097 között állandó belviszályok dúltak. Szvjatopolk és Vlagyimir közösen próbáltak védekezni Oleg Szvjatoszlavics ellen, aki a kunok segítségével akarta Csernyigovot megszerezni. Szvjatopolk mindjárt trónra lépésének évében súlyos vereséget szenvedett, ekkor halt meg a csatatéren Vlagyimir Monomah egyik testvére, Rosztyiszlav, egy másik csatában, Murom mellett pedig, Vlagyimir Izjaszlav nevű fia esett el. A nyugati határszélen a volhíniai Vlagyimirt uraló David Igorevics és az aprócska Peremisl-Tyerebovl volosztyokat bíró fejedelmek között a viszálykodás odáig fajult, hogy Vaszilko Rosztyiszlavicsot megvakították. Hiába jöttek össze a fejedelmek a Kijevtől északra épült Dnyeper-parti Ljubecsben 1097-ben, és tartották meg az első fejedelmi gyűlést, amely a Kijevi Ruszt érdekszférákra bontotta. A megállapodás egyik fontos – ha nem a legfontosabb – eleme az volt, hogy Szvjatoszlav leszármazottainak átengedték a csernyigovi területet. A nyugati határszélen rögzítették David Igorevics és a Rosztyiszlavicsok jogait (a villongások mégis a már említett megvakításig fajultak). A Vlagyimir Monomah és Szvjatopolk közötti egyezség értelmében a nagyfejedelem Kijev mellett a turovi területtel rendelkezett, míg Vlagyimir Monomahnak jutott Perejaszlavl és Szmolenszk mellett Novgorod és Rosztov. Kettejük egyenlőtlennek tűnő osztozkodásának az okát nem ismerjük, talán a kunokkal

szembeni határvédelem lehetett, ami Vlagyimirre mint perejaszlavli fejedelemre hárult. Az 1097-ben kimondott elv, a „mindenki megtarthatja az apai örökségét” (kazsdo da gyerzsit otcsinu szvoju) az első szabály, ami a fejedelmi dinasztián belül az öröklést szabályozta, de mindenütt csak a központokat nevezték meg a hozzájuk tartozó terület pontos körülhatárolása nélkül. Az öröklésnek ez a típusa nem vált kizárólagossá, hiszen ezzel párhuzamosan megmaradt a senioratus joga is. A két jogcím és a velük együttjáró többféle értelmezés továbbra is viszályok forrása maradt. A felemás megoldást a résztvevők maguk is érezhették, emiatt született egy másik döntés, miszerint a viszályt szítókkal szemben együttesen lépnek fel. A helyzet megoldatlansága miatt hamarosan újabb gyűlést hívtak össze 1100-ban Uvetyicsiben; a Kijevi Rusz délnyugati határvidékén kialakult helyzetet akarták megoldani. Szvjatopolk nagyfejedelem elérte, hogy a volhíniai David Igorevicset „békétlenség” miatt megfosztották korábbi székhelyétől, Vlagyimirtól, és meg kellett elégednie egy jelentéktelenebb volosztytyal (Dorogobuzs). A volhíniai Vlagyimirt így Szvjatopolk a fiának, Jaroszlavnak adhatta. A Szvjatopolk és Vlagyimir közötti rivalizálás Novgorodért az utóbbi javára dőlt el: a novgorodiak ragaszkodtak Msztyiszlav Vlagyimirovics személyéhez. Közben a steppei harcok is folytatódtak, a sikeres védekezést Vlagyimir irányította. Azoknak a kutatóknak (Priszjolkov, Naszonov), akik azt állítják, hogy Vlagyimir szerepét eltúlozza az uralkodása alatt készült krónika, valószínűleg igazuk van, mivel a győzelemben, amely a kunokat 1111 után visszavetette a Don mögé, Vlagyimir mellett Szvjatopolknak is szerepe volt.

A monarchia kísérlete: Vlagyimir Monomah

Szvjatopolk halálával (1113) Kijevben nagy felkelés tört ki. A felhalmozódott politikai és szociális feszültségek az elhunyt nagyfejedelem adminisztrációja ellen irányultak. A kijeviek körében Vlagyimir Monomah kihasználta népszerűségét, ezért őt hívták meg a nagyfejedelmi trónra. Ekkor megismétlődött az az 1068. évi helyzet, amikor Kijev lakói beleszóltak abba, ki uralkodjék felettük. Vlagyimir megsértette a senioratus rendjét, mivel Szvjatopolk után apja következő idősebb testvérének, Szvjatoszlavnak a fiai, azaz csernyigovi Oleg és testvérei következtek volna. Vlagyimir azonban katonai előnyben volt velük szemben a kunok elleni védekezés irányítása miatt, sőt Oleggel szemben politikailag is jobb helyzetben volt, hiszen felnőtt fiai már több helyen megvetették lábukat, azaz szilárdan tartották a ljubecsi osztozkodáskor megkapott részeket (Novgorod, Szmolenszk, Perejaszlavl). Ráadásul Vlagyimir Monomah kijevi uralmának legitimációját nem a senioratus rendjéhez, hanem a kijeviektől érkező felkéréshez kötötte.

Vlagyimir Monomah trónra lépésének körülményeiről, az 1113. évi kijevi felkelésről keveset tudunk. A Vlagyimir által kiadott rendelkezésekből (usztav)

következtethetünk rájuk, amelyekkel a korábbi törvényeket kibővítette. Ezekből alakult ki az úgynevezett Bővített Pravda *(Prosztrannaja Pravda)*, amely átrendezve tartalmazza a korábbi (a Jaroszlav és a Jaroszlavicsok által hozott) rendelkezéseket is. Az új passzusok a pénzügyekhez kapcsolódnak. A Bővített Pravda 53. paragrafusa szerint (a Troickij-kézirat számozása) Vlagyimir a beresztovói fejedelmi rezidenciára hívta össze kíséretét, Belgorod és Perejaszlavl elöljáróit; Oleg Szvjatoszlavics képviseletében is megjelent egy bojár. Ők döntöttek a kamatok ügyében, nevezetesen: ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, csak két éven át volt szabad kamatot szedni, a harmadik évtől már csak az összeg volt követelhető. Ha valaki már három évig ekkora kamatot fizetett, attól a kölcsön összege sem volt visszakövetelhető. Aki egy grivna után 10 kuna kamatot kért, abban az esetben nem kellett semmi változásnak történnie. A kamatláb megítélése nem volt egységes, ugyanis előfordul az egy grivna = 50 kuna átszámítási mód, ez esetben a megengedett kamat 20% volt, de lehetséges egy grivna = 25 kuna is, ez 40%-ot jelentett. Számba vették a kölcsön visszafizetésének körülményeit is, például ha valaki önhibáján kívül nem tudott fizetni (például elsüllyedt a hajó, tűzeset, rablás következett be), annak az új törvény értelmében néhány év fizetési haladékot kellett adni. Ha viszont valaki a saját hibájából nem fizetett (például a kölcsönvett pénzt elitta), azt el is lehetett adni. A kölcsönügyeket minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Aki nem tudta törleszteni a felvett kölcsönt, le kellett dolgoznia, így átmenetileg függő helyzetbe került. Ezt a réteget zakupnak nevezték, helyzetük a szolgákéhoz hasonlított, és innét csak nehezen lehetett visszakerülni a szabadok közé.

Az 1113. évi gyűlés (óoroszul szjezd) meg akarta szüntetni az elégedetlenséget kiváltó okokat. A felsorolt intézkedésekkel cáfolható a szovjet korszak történészeinek (Grekov, Tyihomirov és mások) állítása, mely szerint a felkelésnek antifeudális tartalma lett volna. A Bővített Pravda számos más, a Rövid Pravdához képest új intézkedést is tartalmaz, ezekről azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy Vlagyimir Monomah eme törvénykezésekor születtek volna. Újabb törvényeket a 12. század során később is hozhattak, hiszen a nyelvtörténet és a törvények szövegét megőrző kódexek tanulmányozása során azt lehetett megállapítani, hogy a Bővített Pravdát a 13. század elején állították össze.

Vlagyimir Monomah törvényeivel előbb megfékezte a város elégedetlenségét, majd éppúgy hatalma kiszélesítésén fáradozott, mint a korábbi nagyfejedelmek. Egyik első ténykedése a volhíniai Vlagyimir megszerzése volt, ahonnét 1118-ban elkergette Jaroszlav Szvjatopolcsicsot és saját fiát, Romant, majd annak halála után Andrejt ültette oda. A legfontosabb központokban fiai ültek, a délnyugati jelentéktelen kis fejedelmek (a Rosztyiszlavicsok) és a csernyigovi Oleg és fiai is elismerték Vlagyimir senior jogait Rusz fölött. A kijevi nagyfejedelem kísérletet tett arra, hogy Polockot visszatérítse a Rusz kötelékébe, de erőfeszítését nem koronázta siker. A steppe felől hatékonyan szervezte meg Kijev és Perejaszlavl védelmét: az úz (tork) stb. töredék

népesség ettől kezdve rendszeresen a kijevi nagyfejedelmet szolgáló határvédő csoporttá alakult. Bizánccal és Skandináviával is kapcsolatban állt, erre a családi kötelékek szolgáltak alapul.

Vlagyimir Monomah uralkodása idején keletkezett a PVL második redakciója a Kijev melletti vidubicki kolostorban, amelyet apja (Vszevolod Jaroszlavics) alapított 1086 körül. A kolostor Szent András tiszteletére emelt templomát 1086-ban szentelték fel. A PVL második redakcióját 1116-ban elkészítő Szilveszter apát alaposan átdolgozta a krónikának az utolsó évtizedek történéseit bemutató részeit. Vlagyimir nagyfejedelem korábbi ellenfelét, Szvjatopolkot rendkívül negatívan ábrázolja, nem egy esetben „összedolgozta" az egy évszázaddal korábban élt Szvjatopolk figurájával, akit Borisz és Gleb meggyilkolása miatt marasztalt el. A PVL szövegébe ágyazottan maradt fenn Vlagyimir Monomahnak gyermekeihez írott *Intelme (Poucsenyije gyetyam)*. A szerző nyilván nem személyesen maga a nagyfejedelem volt, bár a szovjet irodalomtörténet és nyomán Iglói ezt állítja. Inkább fejedelmi instrukciók alapján megfogalmazott mű lehet, amelyet a PVL-t kompiláló Szilveszter apát az 1096. év eseményeihez illesztett a Vlagyimir Oleg csernyigovi fejedelemhez intézett levéllel együtt. Ez a levél valószínűleg egy diplomáciai üzenetváltás során fogalmazódott meg. Vlagyimir Monomah nevéhez kapcsolódik a Rusz – majd később a moszkvai fejedelmek uralmát – jelképező úgynevezett Monomah-sapka. Ezt a ma is létező tárgyat a moszkvai fejedelmek Iván Kalita óta viselték. Az viszont csak legenda, hogy bármi köze lett volna Vlagyimir Monomahhoz. A hatalmi szimbólumként funkcionáló tárgy a 13–14. század fordulóján készült – talán egyiptomi – munka, s a tatár kán ajándékaként került Moszkvába. Vlagyimir nevével csak a „történeti jogcím" – miszerint a moszkvai fejedelmek az ő leszármazottai és a Kijevi Rusz örökösei – kapcsolta össze. Ugyanis ő volt az utolsó kijevi nagyfejedelem, aki a Kijevi Rusz területét ténylegesen uralta. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy például hadjáratok alkalmával a hadba szólító felhíváskor az „egész Rusz" jelen volt, engedelmeskedett a fejedelemnek.

A részfejedelemségek formálódásának kora

Fejedelemség, részfejedelemség, állam?

A Kijevi Rusz Vlagyimir Monomah halála (1125) után soha többé nem alkotott olyan koherens egységet, mint előzőleg, Bölcs Jaroszlav uralkodása második szakaszában (1036–1054) vagy a kereszténységet felvevő Vlagyimir idején. A területek feletti „osztozkodás" első megnyilvánulása még ennél is korábban, Szvjatoszlav fejedelem idején következett be (970).

Kijev urát a nagyfejedelem cím illette meg. Feltehetően már Olegtól (882) kezdve, bár a nagyfejedelem címre csak akkor van szükség, ha egyszerre több fejedelem is

van. Ez pedig csak az első osztozkodástól kezdve nyilvánvaló, a cím ennél korábbi alkalmazása csak a későbbi krónikás visszavetítésével keletkezett.

Arra nincs adatunk, hogy Kijev ura, a nagyfejedelem koronát kapott volna a császártól. A koronázás aktusa Európa többi részén a keresztény uralkodók *Dei gratia* hatalmának kifejezője volt, az uralom legitim voltát támasztotta alá. Nem véletlenül vált az oklevelezési gyakorlat bevett formulájává. A kijevi nagyfejedelmek esetében a koronázás helyett az intronizációval találkozunk. Az uralkodás kezdetén bevonulnak a Szent Szófia-székesegyházba és elfoglalják „apjuk és nagyapjuk trónját", azaz Bölcs Jaroszlav trónusára ülnek. A szertartás menetét nem ismerjük, de valószínűleg az események nemcsak konkrétan, hanem szimbolikusan is értelmezhetők. A rendelkezések (usztav) a következő formulát használják: „Az Atya, Fiú, Szentlélek nevében. Én, Vlagyimir fejedelem..."

A fejedelmek egymás közti tárgyalásai során mindig a senioratus (sztarsinsztvo) a hivatkozási alap, ami uralkodásra jogosít. A senioratus sorrendje egy idő múlva – az élő leszármazottak nagy száma miatt – nehezen állapítható meg, illetve a fejedelmek nem akarják megvárni, míg „rájuk kerül a sor". Tehát a fejedelmeknek egyaránt érdeke volt a senioratus rendjének fenntartása, amely a dinasztia tagjai közül nem foszt meg senkit eleve attól, hogy nagyfejedelem legyen belőle, és a rend érvényesülésének akadályozása.

Fejedelem volt mindenki, akinek az apja is fejedelem volt. Ezzel jogot szerzett arra, hogy egyszer akár nagyfejedelem is legyen, de mindenképpen részesüljön azokból a javakból, amellyel a dinasztia rendelkezett. Ez a részesedés nem birtok formájában történt, hanem az egy területről befolyt jövedelmek átengedését jelentette. Ezt az évkönyvek volosztynak nevezik. A voloszty még nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, elvileg bárki aki a senioratus rendje szerint fölötte áll, rendelkezhet vele és birtoklójával. A volosztyal rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amelyből kíséretet tudtak eltartani. Akinek viszont nem sikerült volosztyot szereznie, az deklasszálódott, kihullott a dinasztia számon tartott tagjai sorából (knyazizgojjá vált), és a Rusz területén származása ellenére csak kísérettag lehetett belőle. Ha hadba vonultak, akkor a nagyfejedelem parancsára minden volosztyal rendelkező fejedelemnek mennie kellett, „földje egész lakosságával". Nem tudjuk, hogy a nagyfejedelem mennyit engedett át joghatóságából, de az ügyek egy részét biztosan, hiszen nem lehetett mindennel a nagyfejedelem elé járulni. A voloszty szinonimájaként használják az ugyel kifejezést, amely a gyelity (osztani) igéből származott. Bár a szóhasználat időben differenciál, a voloszty a korábbi nyelvállapot tartozéka; később felváltja az ugyel. A voloszty és a fejedelemség között abban látjuk a különbséget, hogy a fejedelemség több volosztyból állt, illetve akkora terület volt, hogy több volosztyot lehetett kialakítani belőle. Az értelmezést zavarja, hogy a szóhasználat a „fejedelemség"-en azt is értette, hogy „egy olyan terület, amely felett egy fejedelem gyakorol hatalmat". Ebbe a bővebb értelmezésbe a voloszty is beletartozna, noha ezt

a fogalmat – mint fentebb már említettük – nem tekintjük fejedelemségnek, sőt, részfejedelemségnek sem. Részfejedelemségről csak akkor beszélhetünk, ha megtörtént a nagyfejedelemtől való elszakadás-függetlenedés, és a nagyfejedelem (Kijevből) már nem tudta akaratát érvényesíteni az elszakadt fejedelemség területén.

Ebben az értelemben Szvjatoszlavtól kezdve a ljubecsi gyűlésig az osztozkodás mindig volosztyokra vonatkozott, amelyeket a központjukban álló igazgatási központról vagy fejedelmi rezidenciáról neveztek el. A volosztyok különböző nagyságúak voltak, de élükön fejedelmek álltak. A fejedelemségek alakulásának feltétele a ljubecsi gyűlésen kimondott „kazsdo da gyerzsit otcsinu szvoju" elv volt. Az „atyai juss" (otcsina) lehetett egy egészen kicsi voloszty, mint például Peremisl, de lehetett ennél lényegesen nagyobb, mint például Csernyigov. A nagyságrendi különbségek ellenére a két otcsinában az a közös, hogy azok a fejedelmek, akik 1097-ben e jogon jutottak hozzá a területükhöz, át tudták azt örökíteni közvetlen leszármazottaikra. Peremisl volosztyként lett otcsinává, és újabb volosztyokat kellett hozzácsatolni, hogy fejedelemséggé váljék. Csernyigov fejedelemségként lett otcsinává, és újabb volosztyok formálódtak belőle. Nem véletlen, hogy Kijevhez képest mindkettő a Rusz perifériáján helyezkedett el.

A 12. században a Kijevi Rusz egészére a volosztyi-fejedelemség-részfejedelemséggé alakulás időszaka a jellemző. Az első részfejedelemségek léte ott bizonyított, ahol a nagyfejedelem cím újólag megjelent, és már nemcsak Kijevre vonatkozott. Ez Vlagyimir-Szuzdal esetében következett be először, a 12. század utolsó harmadában, Halics-Volhínia esetében pedig a 13. század harmincas éveiben. A részfejedelemségek nem tekinthetők önálló államoknak, mivel az egyházszervezet, a jogrend, a Kijev feletti uralomért támasztott jogigény továbbra is megmaradt. A Kijevi Rusz vagy óorosz állam *de facto* megszűnése a tatár hódítással következett be.

A Kijevi Rusz fejedelmei a volosztyként birtokolt területtel rendelkezhettek földbirtokosként, amennyiben a voloszty otcsinává vált. A fejedelemség, de különösen a nagyfejedelemség nem vált otcsinává. A fejedelmek viszont a kisebb otcsina-birtok helyett inkább fejedelemséget igyekeztek szerezni. A fejedelemségen belül azonban nemcsak hogy birtokosok nem voltak, de hatalmukat is korlátozták, így az egyeduralomtól, melyet csak egy-egy nagyfejedelemnek sikerült átmenetileg megteremteni, messze álltak. A nagyfejedelem hatalmát számos tényező korlátozta, sokkal közelebb állt egy nagycsalád senior irányítójához, mintsem egy monarchikus királyi hatalomhoz. Lényegében a „nagyfejedelem" fogalom is ezt fejezte ki.

Kijev és a perifériák

Vlagyimir Monomah halála után fia, Msztyiszlav zökkenő nélkül lett kijevi nagyfejedelem (1125–1132). Trónra léptével úgy tűnt, a primogenitura kerekedik felül a senioratus rendszerén, hiszen Vlagyimir Monomah oldalági rokonai nem jutottak szóhoz.

Az oldalág legközelebbi részén már nem is volt életben senki, Vlagyimir testvérei meghaltak (Rosztyiszlav 1093-ban, Andrej 1107-ben), és fivéreinek leszármazottai sem lehettek életben, hiszen csak néhányuk nevét ismerjük az 1090-es évekből. Vlagyimir Monomah ágán tehát Msztyiszlav a senioratus kritériumainak is megfelelt.

Msztyiszlavot a zökkenőmentes hatalomátvételben a távolabbi rokonság sem akadályozta meg: apja legnagyobb vetélytársa, a Csernyigovot otcsinaként megszerző Oleg Szvjatoszlavics 1115-ben meghalt. Oleg fiai nem voltak abban a helyzetben, hogy veszélyeztessék Msztyiszlav nagyfejedelmi hatalmát. Az otcsinaként megszerzett Csernyigovon belül Oleg testvérei (David és Jaroszlav) és fiai (Vszevolod és Igor) között az otcsina irányítása körül robbant ki viszály. A kevés információ miatt csak annyit ismerünk az események hátteréből, hogy Oleg legidősebb fia, Vszevolod, már 1111-ben részt vett a kunok elleni harcokban, de a legközelebbi hír csak 1127-ből származik róla. Ő Tmutarakanyt tartotta volosztyként. Úgy tűnik, Vlagyimir Monomah uralma idején a nagyfejedelem tudomásul vette Csernyigov önállósulási törekvéseit, nem vezetett Olegék ellen hadat, talán újabb megegyezés is létrejött közte és Oleg között, ennek azonban nincs nyoma. Vszevolod tmutarakanyi volosztya arról tanúskodik, hogy Csernyigov Tmutarakannyal együtt vált otcsinává. Ez a voloszty földrajzi elhelyezkedésénél fogva szoros kapcsolatban állt a Kijev közeléből visszaszorított kunokkal. 1115-ben Oleg örökébe testvére, David lépett 1123-ig, akkor harmadik testvérük, Jaroszlav, akinek kun származású felesége volt vette át az irányítást a terület felett. 1127-ben Vszevolod – valószínűleg a kun sereggel és David fiaival összefogva – elűzte Csernyigovból nagybátyját, aki Tmutarakanyba szorult vissza. Tmutarakany és Csernyigov összetartozásáról ezt követően nincs adat, ekkoriban kerülhetett a kunok fennhatósága alá. Csernyigovban Vszevolod győzelmével újabb osztozkodás kezdődött. Vszevolod és fiatalabb testvérei (Igor, Szvjatoszlav, Gleb) szintén Csernyigovba kerültek, a későbbiekben őket nevezték Olgovicsoknak. Unokatestvéreik, David leszármazottai közül az ekkor még életben lévő Vlagyimir és Izjaszlav (őket hívták Davidovicsoknak) Novgorod Szeverszkij felett szereztek fennhatóságot. Az 1120-as évek „csernyigovi belügyei" Msztyiszlav nagyfejedelem számára nem jelenthettek konkurrenciát. A lehetséges vetélytársak kikapcsolása mellett a csernyigovi bonyodalmak következménye volt az is, hogy Msztyiszlavnak nem kellett a kunok elleni védelem ügyével foglalkoznia.

Msztyiszlav számára a sima hatalomátvételt biztosította az is, hogy a Rusz több pontján testvérei „regnáltak"; így például Jaropolk váltotta fel őt Perejaszlavl élén, Vjacseszlav Szmolenszkben, Jurij Rosztovban, Andrej pedig a volhíniai Vlagyimirban volt fejedelem. Msztyiszlavnak ekkor már felnőtt fiai voltak, közülük a legidősebbet, Vszevolodot még Vlagyimir Monomah helyezte Novgorodba. A Kijevi Rusz legfontosabb központjai értelemszerűen el kellett hogy ismerjék Msztyiszlav uralmának jogosságát. Msztyiszlav kijevi éveiről (1125–1132) keveset tudunk. 1127-ben nevezetes hadjáratot vezetett Polock és a szomszédos litvánok ellen; ekkor a nagyfe-

jedelem hívó szavára „az egész Rusz" hadba vonult. A hadjárat területgyarapodással végződött, hiszen 1129-ben Msztyiszlav másik fiát, Izjaszlavot a polocki volosztyal jutalmazta. Msztyiszlav kijevi nagyfejedelemsége tehát jórészt a Vlagyimir teremtette konszolidációból táplálkozott. Csernyigov és a délnyugati Peremisl-Tyerebovl leszakadását tudomásul vette, ami lényegében az 1097-es ljubecsi megállapodás további érvényben maradásáról tanúskodik. A Rusz többi része a senioratus jogán uralma alatt maradt, a családtagoknak „kiosztott" részek még nem önálló fejedelemségnek, hanem volosztyoknak számítottak, ahonnét bárki elmozdítható volt.

A senioratus (sztarsinsztvo) alapján történt a következő hatalomváltás is: Msztyiszlavot legidősebb életben lévő testvére, Jaropolk követte a nagyfejedelmi székben (1132–1139). Uralma alatt a Vlagyimir teremtette konszolidáció további bomlásával találkozunk. A nagyfejedelmi székben történt személycsere dominószerű voloszty-váltást vont maga után. Vlagyimir Monomah óta Perejaszlavl birtoklása a sztarsinsztvo alapján a következő fejedelmet illette meg; így volt ez Vlagyimir alatt Msztyiszlav, illetve Msztyiszlav alatt Jaropolk esetében. 1132-ben Jaropolk helyébe, Perejaszlavlba a szintén rangidős Vjacseszlav érkezett. A családi alapokon nyugvó uralom miatt Jaropolk helyzete kevésbé volt szilárd: neki nem volt gyermeke. Így lavírozni kényszerült két – még életben lévő – testvére (Vjacseszlav és Jurij), illetve unokaöccsei (Msztyiszlav fiai, a Msztyiszlavicsok) között. Utóbbiak elégedetlenek voltak a volosztyok újraelosztásával, s ez 1134-ben újabb konfliktusokhoz vezetett. Msztyiszlav legidősebbik fia, Izjaszlav került ki győztesen, mivel Jaropolk elvette Perejaszlavlot Vjacseszlavtól, és neki adta. Vjacseszlav visszatért korábbi volosztyába, Turov-Pinszk területére. Jaropolk e lépéssel megszegte a senioratus elvét, és kiváltotta másik testvére, Jurij Dolgorukij elégedetlenségét, aki 1135-ben maga szeretett volna Perejaszlavlba kerülni. Jaropolk azonban kitartott Izjaszlav mellett, akit valószínűleg „fiának fogadott", erre az 1150-es évekből vannak adataink.

Jaropolk uralmának visszaszorulását jelezte az 1136. év nevezetes eseménye, amikor másik unokaöccsét, Vszevolod Msztyiszlavicsot a novgorodiak elűzték. Erre korábban nem volt példa a Rusz területén. Vszevolod a novgorodi haderőre támaszkodva szeretett volna Szuzdal felé terjeszkedni, és Jurij Dolgorukijtól területet elhódítani. Sikertelen hadjáratai elégedetlenséget szültek. Az ellene felhozott vádak között a sok vérontással végződött hadjárat mellett a hűtlenség is szerepelt. Ekkor utalnak rá, hogy Vszevolod korábban esküt tett arra, hogy élete végéig Novgorodban marad, mégis délen keresett volosztyot magának. Vszevolodot családjával együtt fogságra vetették, majd másfél év múlva elűzték. Vszevolod Jaropolkhoz ment Kijevbe, ahonnét hamarosan a pszkoviak „hívták". Élete hátralévő időszakát (1138-ban meghalt) ott töltötte. A novgorodi és pszkovi eset világosan mutatja, hogy az e területek feletti uralom teljesen kicsúszott a kijevi nagyfejedelem kezéből.

Jaropolkkal szemben a csernyigovi Olgovicsok sem voltak olyan lojálisak, mint Msztyiszlavval. Miután Vszevolod Olgovics Csernyigovban megszilárdította helyze-

tét, a kijevi nagyfejedelemség megszerzésére törekedett. 1138-ban Jaropolk az „egész Rusz" élén vonult hadba ellene, hogy engedelmességre kényszerítse. A hadjárat a *status quo* alapján zárult.

Jaropolk halála (1139) után Vlagyimir fiainak kijevi uralma teljesen összeomlott. A rangidős Vjacseszlav csak néhány hétig tudta magát tartani (1139. február 18.–március 5.), míg Vszevolod Olgovics el nem űzte. A kijevi nagyfejedelem 1139–1146 között Vszevolod Olgovics lett. Vele szemben a felbomlott Monomah-klán nem tudott egységesen fellépni, az idősebb generációhoz tartozó Vjacseszlav és Jurij Dolgorukij, illetve a fiatalabb Msztyiszlav-fiak közötti érdekellentét miatt. Vszevolod, akivel kompromisszumot kötöttek, lényegében a „mérleg nyelveként" jelent meg. Számára is előnyös volt, hogy a Monomah-klánnal sikerült kiegyeznie. Keményebb ellenfélnek bizonyult a délnyugati részeken megerősödött Vlagyimirko Volodarevics, a ljubecsi gyűlés után a peremisl-tyerebovli otcsinát megszerző Volodar Rosztyiszlavics fia. Vlagyimirko 1124-ben, amikor apja (Volodar) és nagybátyja (Vaszilko) meghaltak, több volosztyot is a fennhatósága alatt tartott, így például Zvenyigorodot és Belzet, valamint ellenőrizte a Szan és a Nyugati-Bug között elterülő részeket is. 1125–1126 táján testvérével és unokatestvéreivel harcolt, de nem ért el sikereket. Csak rokonai halála után jutott kezére Tyerebovl és Halics (1141), valamint Peremisl (1143). 1141-ben tette székhelyét át Halicsba, majd Perejaszlavl megszerzése után úgy döntött, hogy további területeket szerez. Emiatt került összetűzésbe Vszevolod Olgovics nagyfejedelemmel, aki 1144-ben és 1146-ban két hadjáratot is vezetett ellene. Vlagyimirkót előbb a lengyel és magyar hadak mentették meg a vereségtől, utóbb Vszevolod betegsége miatt nem ért el eredményeket az ellene felvonuló „egész Rusz" serege.

Az 1140-es években a Kijevi Rusz térképe teljesen átrajzolódott, a perifériák önállósodtak. Egyrészt beértek a ljubecsi gyűlés eredményei: Csernyigov Tmutarakannyal, illetve délnyugaton Peremisl-Tyerebovl a 12. század közepére önállósodott. Igaz, hogy Csernyigov elveszítette Szuzdalt, mely a 11. század második felében volosztyként ide tartozott, de ekkorra kikristályosodott több olyan központ (Novgorod Szeverszkij, Kurszk, Murom, Rjazany), amely felett Csernyigov befolyása érvényesült. A háttérben pedig ott volt a szükség szerint igénybe vehető kun haderő, amelynek nem csekély szerep jutott a csernyigovi fejedelmek megerősödésében (lásd Vszevolod Kijevben elért sikereit). A ljubecsi gyűlés másik kedvezményezettje, az eredetileg peremisl-tyerebovli fejedelem Vlagyimirko Volodarevics, a halicsi fejedelemséget több kisebb otcsina jogú volosztyból kovácsolta össze. A Kijevvel szembeni konfrontáció katonai alapjait itt is a külső (lengyel és magyar, esetleg a déli határok mentén felbukkanó steppei kun) haderő teremtette meg. Vlagyimirkónak a demográfiai körülmények is a segítségére siettek, hiszen a Monomah-klánnal csak távolról rokon család férfitagjai elhaltak mellőle, csupán egyetlen rivālist hagyva számára (Ivan Berladnyik), akivel sikeresen szállt szembe.

Míg Csernyigov és Halics „saját” dinasztiát teremtve önállósodott, északon Novgorod és Pszkov a fejedelmek „váltogatásával”, a fejedelemre rótt kötelességek (lásd eskü) betartatásával őrizte Kijevtől való függetlenségét. Polock lényegében az 1060-as évek óta leszakadtnak volt tekinthető, s ezen nem változtatott Msztyiszlav 1127. évi hadjárata sem, amely csak ideiglenes eredményt hozott. A többi rész a ljubecsi gyűlés döntése alapján Vlagyimir Monomah „otcsinájának” számított, itt a kijevi központhoz fokozott kapcsolódás figyelhető meg.

Msztyiszlav idején, az 1120-as években a Monomah-klán uralta részek perifériáin is a függetlenedés nyomai mutatkoztak. Az egyik ide sorolható terület Szmolenszk, ahol 1125 óta Msztyiszlav negyedik fia gyakorolta az uralmat 1159-ig folyamatosan; 1159-ben a kijevi nagyfejedelmi szék miatt távozott önként. A helyzet sajátos, kielégítő magyarázatot nem tudunk rá adni. Meglehet, Rosztyiszlav helyzete a kulcs, hiszen ő a senioratus sorrendjében igencsak hátul foglalt helyet. Lehet az is, hogy a terület jövedelemszerzési esélyei nem voltak vonzóak mások számára; de elképzelhető valamiféle kapcsolat a szomszédos Polockkal is, melyet a Kijevre koncentráló krónikás érdeklődésének hiánya elfed a szemünk elől. Végül szerepet játszhatott az is, hogy a szmolenszki részeken a lakosság gyér volt, és számuk csak a 12. század első felében nőtt meg az újabb betelepülőkkel. Ezt látszik erősíteni, hogy Szmolenszkben csak 1150-ben létesült az első püspökség.

A Monomah-klán uralta terület másik „leszakadó” kikristályosodási pontja Rosztov-Szuzdal. A terület még a 11. század második felében is jelentéktelen lehetett, hiszen Csernyigov „tartozékának” számított. A ljubecsi megállapodás után viszont nem került az Olgovics-otcsinába, hanem megmaradt Vlagyimir Monomah kezén. A területen 1132-től Vlagyimir Monomah legfiatalabb fia, Jurij Dolgorukij vetette meg a lábát, és élete végéig (1157) megtartotta. A régi központ, Rosztov mellett egyre gyakrabban szerepelt Szuzdal, majd a 12. század második felében az újabb központ, a Kljazma-parti Vlagyimir. Az 1140-es évek elején – harmadik hasonló sorsú területként – megfigyelhetjük a volhíniai Vlagyimir egy kézen való megszilárdulását: az 1130-as évek vége felé Izjaszlav Msztyiszlavics szerezte meg, és ezt követően szűkebb családja meg tudta tartani.

A Kijev körüli harcok és a duumvirátus

1146, Vszevolod Olgovics halálának éve ismét a „voloszty-átrendeződés” idejét hozta el. A hagyományos rend, a szokásjog diktálta senioratus elvét a fejedelmeknek *de facto* fel kellett adni. A politikai porondon szereplő csernyigovi és halicsi fejedelmek és a Monomah-klán viszonyában ez már teljesen összekuszálódott; de a klánon belül

sem tudtak egymással megállapodni. Formailag, a jogcímek hangoztatása szintjén *(de iure)* a senioratus mint hivatkozási alap megmaradt. A gyakorlatban viszont ahhoz, hogy a nagyfejedelmi címet és Kijevet meg lehessen szerezni, a fejedelmeknek érdekszövetségeket (koalíciókat) kellett teremteni – megfelelő kompromisszumok alapján. A Kijev feletti uralom aszerint dőlt el, hogyan alakultak a szembenálló érdekcsoportok erőviszonyai.

A fejedelmek rendelkezésére álló katonai erő több összetevőből állt. Az egyik, létszámában valószínűleg a legkisebb, a kíséret volt. A harcok során az évkönyvek nem mindig írják, hogy a kisebb vagy nagyobb kíséret vonul a fejedelmekkel. A kisebb kíséret létszáma például nem mindig garantálta a fejedelem személyi biztonságát, ha ellenséges haderő volt a közelben. Ha ilyenkor más segítségre nem lehetett számítani, akkor többnyire a menekülés útját választották. A nagyobb kíséret volt, amellyel már hadi vállalkozásra lehetett indulni. A fejedelmek oldalán felbukkanó haderő másik eleme az egyes területek által kiállított sereg. Hogy ez a haderő a fejedelem rendelkezésére állt-e vagy sem, nem a fejedelem akaratától függött, hanem attól, hogy az illető közösség (például a kijeviek, a szmolenszkiek stb.) támogatta-e a nevezett fejedelmet. E haderő állásfoglalása is sokszor kiszámíthatatlan volt, a csoporton belüli erőviszonyok határozták meg. Támogatásuk nélkül a fejedelem uralma sem lehetett tartós. Ezért eskette meg például Vszevolod Olgovics halála előtt a kijevieket arra, hogy testvérét, Igort támogassák a nagyfejedelmi cím elnyerésében. A fejedelmi had harmadik elemét a szomszédoktól kért katonai segéderő alkotta. I. Vlagyimirnak és Bölcs Jaroszlavnak a varégoktól érkezett a külső segítség, a 12. század során a kép ennél változatosabbá vált. A csernyigovi terület szomszédai, a kunok többnyire az itteni fejedelmeket támogatták, egyes törzseik a halicsiak oldalán is harcoltak. A peremisl-tyerebovli fejedelmek oldalán harcoló kun hadra már a 11. század végéről van példa, de a 12. században mégis inkább a csernyigoviak mellett küzdöttek. A délnyugatról érkező magyar, a nyugatról jövő lengyel, esetleg cseh harcosok a keleti szláv területeken szokásosnál jobban felszereltek voltak. A páncélos fegyverzet errefelé ritkaságnak számított, az ilyen harcosokkal fellépő had ütőképesebb volt, és amennyiben csatára került a sor, eredményesebb is, bár az ismeretlen terep nemegyszer sok veszteséget okozott. E három komponensből összeálló had nem állandóan és nem rendszeresen, hanem alkalmanként került össze. Amelyik fél oldalán sikerült ekkora hadat toborozni, annak a javára billentek az erőviszonyok.

1146-ban Vszevolod elképzelése szerint testvére, Igor követte volna őt a kijevi trónon, de hiába eskette meg a kijevieket, mégsem sorakoztak fel egyöntetűen Igor mellett. A Monomah-klán több évtizedes uralma mélyebb nyomokat hagyott, mint Vszevolod Olgovics hétévi szereplése. 1146-ban Izjaszlav Msztyiszlavics vonult be Perejaszlavlból Kijevbe. Az ellenséges táborok közötti konfliktus a városon belül ismét zavargásokhoz vezetett. Izjaszlav katonai győzelmet aratott Igor és testvére, Szvjatoszlav Olgovics, illetve Igor unokaöccse, Szvjatoszlav Vszevologyics fölött,

így vonulhatott be Kijevbe hadai élén. Igort elfogta és börtönbe zárta, a többiek elmenekültek, és visszatértek Csernyigovba. A zavargások során – homályos körülmények között – Igort megölték, amire Borisz és Gleb esete óta nem volt példa. Az eset nehezen tisztázható, mivel a a Monomah-klán iránt nemcsak a PVL-t kompiláló krónikás volt elfogult, hanem a 12. század végén a *kijevi évkönyv*et összeállító Mojszej apát is. Izjaszlav szerepe az ügyben nem világos. A csernyigovi fejedelmek emiatt okkal-joggal kerültek szembe Izjaszlavval. Izjaszlav, mivel korábban Vszevoloddal egyezségre jutott, Perejaszlavlban kormányzó fejedelemként a hagyomány szerint cselekedett, amikor elindult a következő „lépcsőfok", a kijevi nagyfejedelemség megszerzése felé. Ugyanakkor a Monomah-klánon belül felborította a senioratus rendjét, hiszen még két nagybátyja is életben volt: Vjacseszlav Turovban és Jurij Szuzdalban. A 12. század közepi küzdelmek a Monomahok között zajlottak; a többi, periférián megerősödő fejedelem csak esetenkénti szövetséges, segítőtárs volt.

Izjaszlav Msztyiszlavics első nagyfejedelmi lépései közé tartozott az üresedésben lévő metropolitai szék betöltése. Bölcs Jaroszlavhoz hasonlóan járt el, amikor saját jelöltjét, Klimet (vagy Klimentet) választatta meg. A metropolitaválasztásról részletesen tudósító *kijevi évkönyv* szerint Klimet kilenc püspök jelenlétében, három püspök (köztük a novgorodi Nyifont) heves tiltakozása mellett választották meg. Izjaszlav politikai okokból akart saját jelöltet látni a metropolita székében, mivel az előző metropolitával, Mihaillal, aki 1130-tól működött Kijevben és közvetíteni próbált a fejedelmek közötti konfliktusokban, nem szimpatizált. A metropolita emellett pedig síkra szállt a bizánci politikai kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében is; a szuzdali Jurij Dolgorukij és a halicsi Vlagyimirko esetében törekvése sikerrel is járt. A bizánci történetírók (például Kinnamosz) szerint Jurij Dolgorukij második feleségét Bizáncból hozta, a halicsi Vlagyimirkót pedig Mánuel császár vazallusaként állították be. Az írók Mánuel dicsőítésében nemegyszer túlzásba estek, az viszont bizonyos, hogy a délnyugati fekvésű Halics a steppe felé tájékozódva Bizánc érdekszférájába került. Ez természetes, hiszen a Fekete-tenger melléki görög településekre és a térségben megjelenő steppei népekre Bizánc mindig is figyelt. Például a 12. század utolsó harmadában ide menekült Andronikosz, a Mánuel császár ellen intrikáló császári rokon. Ugyancsak Kinnamosz szerint a halicsi területen folyó harcokba Bizánc közvetve be is avatkozott.

A halicsi és szuzdali fejedelmekkel rokonszenvező Mihail metropolita 1145-ben Bizáncba indult, és Izjaszlav trónra lépte után már nem is tért vissza. Utódát, Klim metropolitát a Rusz területén csak ott ismerték, ahol Izjaszlav fennhatósága érvényesült. Klim egyházi, Izjaszlav pedig politikai értelemben egyaránt Bizánc-ellenes magatartást tanúsított. A Bizánccal rokonszenvező fejedelmek közeledtek egymáshoz, ezért kerülhetett sor esküvőre Jurij Dolgorukij leánya és Vlagyimirko fia között 1150 elején.

A halics-szuzdali csoporttal szemben a Kijevben székelő Izjaszlav a volhíniai Vlagyimirra és Szmolenszkre tudott támaszkodni. Előbbi helyen egyik testvére, Vlagyimir, a másikon másik testvére, Rosztyiszlav uralkodott. Csernyigov, illetve a Csernyigovhoz tartozó Novgorod Szeverszkij álláspontja ingadozott. Előbb Jurij Dolgorukij mellé álltak, hiszen Izjaszlavval az 1146. évi harcok és Igor Olgovics halála miatt szembekerültek. Izjaszlav viszont megpróbálta őket térdre kényszeríteni: 1148-ban megtorló hadjáratot vezetett ellenük. Csernyigovban ekkor a Davidovicsok ültek, akiket még unokatestvérük, Vszevolod Olgovics ültetett oda. Amikor 1146-ban Szvjatoszlav Olgovics Kijevből menekülni kényszerült, a Davidovicsok nem adták át neki Csernyigovot, hanem csak egy kisebb volosztyot kapott, majd Jurij Dolgorukij segítségével Novgorod Szeverszkij, Putyivl és más kisebb terület birtokába jutott. Izjaszlav 1148. évi hadjárata Csernyigov és Ljubecs környékének feldúlásával ért véget. A Davidovicsok számítottak Jurij segítségére, de ő mégsem vonult Izjaszlav ellen. Erre a csernyigoviak Izjaszlavnak esküdtek hűséget. A következő évben Izjaszlav és Rosztyiszlav a novgorodiakkal együtt Jurij ellen vonult. Ezt követően viszont Jurijnak sikerült a megtorlás, és Izjaszlavot elűzte Kijevből, aki Volhíniába vonult vissza, de a magyar király segítségével hamarosan visszaszerezte Kijevet.

A nagyfejedelmi székben történt gyors változások kiegyenlített erőviszonyokról árulkodnak. Izjaszlav erőfölényre akart szert tenni, ezért kiegyezett idősebb nagybátyjával, Vjacseszlavval, aki a senioratus rendje szerint megelőzte Jurij Dolgorukijt. Kettejük megállapodása szerint Vjacseszlav *de iure* lett a kijevi nagyfejedelem, ő állandóan Kijevben tartózkodott. *De facto* viszont Izjaszlav lett a nagyfejedelem, ő irányította mindkettejük druzsináját. Erre az szolgáltatta a „jogcímet", hogy Vjacseszlav ünnepélyesen fiává fogadta Izjaszlavot. A Vjacseszlavval kötött megállapodás a hagyományok oldaláról erősítette meg Izjaszlav uralmát, ténylegesen viszont a Kijev ellen támadó Jurijjal szemben aratott jelentős katonai győzelmei segítették. 1151-re rászánta magát arra, hogy a halicsi Vlagyimirko ellen vonuljon. A támadásra az szolgáltatott okot, hogy Halics – önállósodván – újabb, Kijevhez tartozó részeket (Buzsszk, Tyihoml, Visegosev, Gnojnyica) szerzett meg, mivel Kijev és Halics között amúgy sem léteztek pontos határok. Izjaszlav számára a végső megoldás az lett volna, ha Vlagyimirkót elűzik Halicsból, de erre nem került sor. A 12. század közepén a fejedelmi „koalíciók" erőviszonyai kiegyenlítettek voltak, és az 1146-tól az 1150-es évek közepéig tartó intenzív harcok kompromisszummal zárultak.

A század közepének szereplői közül Vlagyimirko 1153-ban, Izjaszlav és Vjacseszlav 1154-ben meghalt. 1151-től két nagyfejedelem állt a Kijevi Rusz élén; Izjaszlav Msztyiszlavics Kijevben, Vjacseszlav Vlagyimirovics pedig a Kijev melletti Visgorodban tartotta székhelyét. Tolocsko véleménye szerint a duumvirátus hatalmi egyensúly eredménye volt, és végső soron pozitívnak tekinthető, hiszen megerősítette Kijev nagyfejedelmi státusát és a Rusz egységét. Ez a „kettős hatalom" a 12. század második felében is fennmaradt, bár ingatag voltát a fejedelmek egyre gyakoribb

váltakozása is mutatja. Véleményünk szerint a duumvirátus intézménye nem az egység irányába hatott, hanem inkább Kijev vezető szerepének hanyatlását mutatja.

1154-ben Rosztyiszlav Msztyiszlavics Izjaszlav és Vjacseszlav megállapodásának akart érvényt szerezni, de ez csak napokra sikerült neki (1154 decemberében). Vjacseszlav halála után Jurij Dolgorukij lett a nagyfejedelem – minden vitán felül a senioratus jogán. A még Kijevhez tartozó, de egyre szűkülő területet Jurij megpróbálta újraosztani. Fia, Andrej Bogoljubszkij, akit Visgorodba helyezett szinte „társ nagyfejedelemként", kulcspozícióban volt, de Andrej nem akart ott maradni, és végül apja engedélyével visszatért a Kljazma-parti Vlagyimirba. Andrej apja halála (1157) után sem akarta a kijevi nagyfejedelmi pozíciót megszerezni. Ez a mindaddig példátlan eset jelzi, hogy Kijev Andrej számára már nem volt fontos, ennél lényegesebb volt a helyi központokban befolyásának növekedése. Ettől kezdve többnyire a délebbre fekvő részek között dőlt el a nagyfejedelmi cím sorsa, melyet az északnyugati Szmolenszk és a keletre fekvő Csernyigov fejedelmei próbáltak elérni. 1157–1158-ban Kijev Izjaszlav Davidovics kezébe került 1157–1169 között a szmolenszki Rosztyiszlav Msztyiszlavics mondhatta magáénak, 1167–1169 között pedig a volhíniai Msztyiszlav Izjaszlavics kezébe jutott.

Kijev mint voloszty

1169-ben Andrej Bogoljubszkij jelentős hadat vezetett Kijev ellen, és a támadásnak a város nem tudott ellenállni. A támadás nem a szokásos módon zajlott le, a hadak nemcsak elfoglalták a várot, hanem alaposan fel is dúlták és kirabolták. Ez akkora pusztulást eredményezett, amelyet Kijev többé nem tudott kiheverni. Andrej Bogoljubszkij nem úgy aknázta ki győzelmét, ahogy rokonai tették korábban. A városba – elfoglalása után – öccsét, Gleb Jurjevicset ültette, aki fiatalabb lévén, a családon belül Andrej seniori rendelkezése alá tartozott.

Gleb rövid uralma (meghalt 1171-ben) után ismét fellángoltak a harcok. Ekkor Andrej másik két testvére, Vszevolod és Mihail Jurjevics került az egykori főváros élére, de 1173-ban Andrej Bogoljubszkij meghátrálni kényszerült. Kijev ekkor már nem tekinthető nagyfejedelemségnek, sőt a formálódó régiók közt *primus inter pares*nek sem! Területe jelentősen összezsugorodott: nyugati irányban a Dnyepertől a Szlucs folyóig, északon a Pripjaty alsó folyásáig húzódott, keleten a Dnyeper bal partján egy keskeny sávra korlátozódott, délen pedig a steppe irányában védelmet biztosító erődítményvonalig terjedt. A perifériákon formálódó politikai egységekkel összehasonlítva Kijev nagyságrendileg hátrányosabb helyzetbe kerül. 1169-ben az egyik perifériális központnak alárendelten kezelték, onnét irányították, tehát jelentősége leolvadt egy voloszty szintjére. A 12. század utolsó harmadának és a 13. század első évtizedeinek Kijevért folytatott küzdelmei már nem a nagyfejedelemség meg-

szerzése miatt, hanem pusztán a terület megszerzése címén zajlottak. Emellett természetesen a fejedelmeket motiváló presztízsszempontok is megmaradtak.

Az 1170-es évek elejének zavarai lecsillapodtak, és egy újabb duumvirátusban megnyilvánuló egyensúly alakult ki. A csernyigovi Szvjatoszlav Vszevologyics lett a kijevi nagyfejedelem (1176–1194), de a Kijev körüli kisebb erődítményeket, Visgorodot és Belgorodot át kellett engednie a szmolenszki Rosztyiszlav-fiaknak, Ruriknak és Davidnak (1173–1194). Az egyensúlyi helyzet kialakulását elősegítette, hogy Vlagyimir-Szuzdal és Halics kívül maradt az eseményeken; ennek kényszerszülte okai voltak.

1194-ben, miután Szvjatoszlav meghalt, a duumvirátus felbomlott. Egyedül abban volt egyetértés, hogy a kijevi nagyfejedelemként egyedül maradt Rurik Rosztyiszlavicsnak (1194–1202) osztozkodnia kell valakivel. A volhíniai Roman Msztyiszlavics összefogott a csernyigovi és novgorod-szeverszkiji fejedelmekkel, és Rurikot 1204-ben kolostorba zárták. Roman unokaöccsét, Ingvar Jaroszlavicsot helyezte Kijevbe (1202), de a csernyigovi Vszevolod Szvjatoszlavics Csormnij 1206-ban, majd 1207-ben elfoglalta a várost, és kiegyezett a kolostorból megszökött Rurikkal.

Anélkül, hogy felsorolnánk az összes egymást váltó kijevi „nagyfejedelmet", néhány hosszabban uralkodó személy nevét említjük csak: Msztyiszlav Romanovics Sztarij 1206-tól Belgorod ura, majd 1212-től Kijev is az övé, rövid megszakításokkal a haláláig (1223). A rövid megszakítás (1219) okozója Rurik Rosztyiszlavics fia, Vlagyimir volt, aki 1223–1235 között kormányozta a kijevi területet. Az 1230-as években a csernyigovi fejedelmek, akik nyugat felé próbálták megvetni lábukat (például Halicsban is), többször elfoglalták Kijevet. Röviddel a tatár hódítás előtt a halicsi Danyiil Romanovics is megszerezte Kijevet, de 1238–1240 között ismét csernyigovi kézen látjuk: Mihail Vszevologyics kormányozta, aki a tatárok érkezésének hírére elhagyta a várost.

Részfejedelemségek és régiók

A 12. század második felében Kijev voloszttyá válását a címek viselése is jelzi: a regionális központok fejedelmei közül többen is felvették a nagyfejedelem címet (elsőként a vlagyimir-szuzdali fejedelem), jelezve, hogy nincsenek Kijevnek alárendelve. Az 1170–1240 közötti évtizedek Kijevért folytatott harcainak a szmolenszki és csernyigovi fejedelmek a főszereplői. A korábban leszakadt régiók belső gondjaikkal birkóztak: Novgorod a fejedelmi hatalom visszaszorításán munkálkodott; Halics és Volhínia, valamint Vlagyimir-Szuzdal saját belső rendjének kimunkálásával volt elfoglalva.

A régiók 12. század elejétől tartó megerősödésének többféle magyarázatát adhatjuk. A felszínen – és a forrásokban – látható politikai harc már csak következmény. Kijev és a perifériák közti egyensúly-eltolódás és Kijev jelentőségének csökkenése mögött gazdasági változások álltak.

A 11. század végén a kunok megjelenése és a nyomukban állandósuló háborúk károsan befolyásolták a dnyeperi vízi út forgalmát. A „varégoktól a görögökig" vezető vízi út új útvonalra helyeződött át, a Dnyeperhez képest a Dnyeszterre, amely biztonságosabb volt. A Dnyeszteren felhajózva a Szan és a Visztula folyókhoz lehetett eljutni, ahonnét a Baltikum felé vezetett az út. A Dnyeper-menti kereskedelem hanyatlása Novgorodot inkább a kelet-nyugati kereskedelem irányába fordította. Novgorod és a Volgai Bulgária között a kereskedők a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén haladtak át. A kereskedelmi forgalomban bekövetkezett súlypont-eltolódás a térségben előkerült éremleletekkel igazolható (Noonan). A másik ok, mely Kijev és a perifériák viszonyának megváltozását eredményezte, a demográfiai változásokban keresendő. A perifériák egyes részein megnövekedett a lakosság száma. Ez a tény jól látható például a vlagyimir-szuzdali részeken, ahol olyan „ismétlődő" településnevek fordulnak elő, amelyekkel másutt már régebben is találkozhattunk: például Perejaszlavl, Halics, Zvenyigorod, Sztarodub stb. A lakosság számbeli növekedése mellett – úgy véljük – a 12. századra „értek be" azok a társadalmi változások és zajlott le a differenciálódás a keleti szláv társadalmon belül, amely a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és a varég-normann csoportok társadalmi elitté formálódásában öltött testet. Ezzel az elit réteggel részben összefogva, részben szemben állva alakította ki a Rurik-dinasztia egy-egy ága a saját hatalmi körzetét. Az elit réteg és a dinasztia közötti viszony az egyes régiókban nem egyformán alakult, emiatt a politikai felépítés is eltéréseket mutatott. A részfejedelemségek közötti fejlődésbeli különbségek a 12–13. században jelentkeztek, de kiteljesedésük a 14–15. században következett csak be. Azért hangsúlyozzuk a regionális különbségek meglétét, mert nem a tatár hódítás az alapvető ok e különbségek kialakulásában, az csupán felerősítette és nyilvánvalóvá tette meglétüket. A 12–13. század fordulóján az egykori Kijevi Ruszon belül a választóvonalak az északi és a déli részek között húzódtak.

Rusz északi régiója a tatár hódítás előtt

Az északi régió sem alkot egységes képet; kétségtelen, hogy például Novgorod és Vlagyimir-Szuzdal az egykori Kijevi Rusz eltérő adottságú részei. De mégis az „északi régió" elnevezést kell használnunk, hiszen földrajzilag határosak voltak, a kelet-nyugat irányú kereskedelmi forgalomban egyaránt érdekeltek, végül a novgorodiak választott fejedelme nemegyszer a vlagyimir-szuzdali részből érkezett, nem szólva a határok tisztázása érdekében lezajlott sok-sok súrlódásról. Novgorod történetéről külön fejezetben szólunk, ezúttal csak az északi régióhoz fűződő szálakat emeljük ki.

Jurij Dolgorukij északi tevékenysége (1132–1154) és kijevi nagyfejedelemsége (1155–1157) idején formálódott politikai alakulattá az a terület, amely a Volga felső folyása, a Kljazma, a Moszkva és az Oka folyók vidékén helyzkedik el. A környék első központja Rosztov volt, amely a Baltikum–Volga–Kaszpi-tenger kereskedelmi

útvonal fölött őrködő erődítményként jött létre. Valamivel később Szuzdal lett a körzet újabb központja. Vlagyimir Monomah idején elsősorban mint adófizető területnek és a volgai bolgárok elleni védekezés stratégiai pontjának volt jelentősége. Jurij Dolgorukij hosszú szuzdali tartózkodása alatt a volgai bolgárokkal szemben stabil védelmi vonalat épített ki: Jurjev-Polszkoj, Dmitrov, Perejaszlavl-Zalesszkij. Ekkor említik először Moszkvát (1147) mint kisebb bojári rezidenciát. Rosztov-Szuzdal különállását az is elősegítette, hogy a déli régióktól sűrű erdős (lakatlan) vidék választotta el (zalesszkij). Míg Jurij Dolgorukij szívósan harcolt a kijevi nagyfejedelemségért, fia, Andrej Bogoljubszkij kiépítette az új fejedelmi rezidenciát, Vlagyimirt, ahová a harcok után visszahúzódott. 1155-től állandóan itt tartózkodott. Az uralma alatt megvalósult építkezések arról tanúskodnak, hogy tudatosan törekedett egy Kijevvel egyenrangú fejedelmi központ kiépítésére. Nem véletlenül épült Aranykapu az erődítmény falában Mária-templommal együtt. Andrej déli harcaiból visszatérve építtette meg a Mária mennybemenetele-templomot (Uszpenszkij-szobor), ahol a Visgorodból magával hozott bizánci eredetű (rangos) Istenanya (Bogomatyer)-ikont is elhelyezte. 1158–1165 között Vlagyimirtól nem messze Bogoljubovóban kisebb fejedelmi rezidenciát építtetett, innen ered a ragadványneve. Vezető szerepre törő politikájának egyik megnyilvánulása volt, hogy az általa kiépített új központba a püspök helyett metropolita rangú főpapot akart ültetni. De a konstantinápolyi pátriárka nem járult hozzá, hogy a kijevi mellett újabb metropóliát hozzanak létre. Andrej Bogoljubszkij jelöltjét, Fjodort a kijevi metropolita törvényszéke elé idézték és eretnekséggel vádolták meg.

Andrej Bogoljubszkij hatalmi törekvéseit jelzi Kijev 1169-es hódoltatása, amikor az egykori fővárost egy voloszty szintjére süllyesztve kezelte. Az építkezések, az önálló fejedelmi rezidencia kiépítése korántsem csupán presztízsszempontok miatt történt. Az északkeleti régió régebbi települései (Rosztov, Szuzdal) a helyi érdekeket képviselő elit befolyása alatt álltak, nemegyszer még a fejedelemmel is szembeszegültek. Ennek az elitnek az akarata nyilvánult meg 1157-ben, Jurij Dolgorukij halála után, amikor Andrej Bogoljubszkijt választották meg fejedelemnek. Ugyanaz az igény nyilvánult meg, mint ami Novgorodban; saját, azaz maguk által választott fejedelmet akartak látni, akinek egyszersmind a hatalmát is korlátozni szerették volna. Az elit réteg és az Andrej közti hatalmi harc összeesküvésbe torkollott: 1174. július 29-én Andrejt megölték. A haláláról beszámoló *kijevi évkönyv* a fejedelmet zsarnoknak mutatja be, aki ellen a bojárok jogosan léptek fel. Igaz, a Kijev környéki kolostorból tekintve a várost feldúló Andrej nem lehetett különösebben rokonszenves.

1174 után Andrej testvérei és unokaöccsei között megindult a versengés. Végül Jurij Dolgorukij második házasságából származó fia, Vszevolodot Jurjevics lépett örökébe (1176–1212), akit sok gyermeke miatt a „nagy fészek"-nek (Bolsoje gnyezdo) neveztek. Uralma alatt a vlagyimir-szuzdali fejedelemség nemcsak önálló részfejedelemségnek volt tekinthető, hanem vezető szerepre is pályázott a többi fejedelemség

között. Ez a törekvés fogalmazódott meg a Vszevolod által az 1190-es évektől rendszeresen használt nagyfejedelmi címben. A 12–13. század fordulóján még Novgorod is sok szálon kötödött a vlagyimir-szuzdali fejedelemséghez, hiszen rendszeresen innét hívott magának fejedelmet. Vszevolod befolyása alkalmanként Kijevben is érvényesült, és 1189-ben maga fölött állónak ismerte el Vlagyimir Jaroszlavics halicsi fejedelem is. Vszevolod szisztematikusan folytatta a harcot a volgai bolgárok ellen, amely már Jurij Dolgorukij (például 1120-ban) és Andrej Bogoljubszkij (például 1164-ben, 1172-ben) idején megkezdődött. Vszelovod nagyobb hadjáratokat 1184-ben, 1186-ban és 1205-ben vezetett a bolgárok ellen. Az 1190-es évek végén a kunok ellen indult nagy hadi vállalkozásban Vszevolod mint az „egész Rusz" vezetője lépett fel.

Vszevolod hosszú és Vlagyimir-Szuzdal számára belső nyugalmat hozó uralmának alapjaira csak következtetni tudunk. A volgai bolgárokkal szemben elért területi hódítások a kereskedelem számára teremtettek nyugodtabb feltételeket, s ez nyilvánvaló érdeke lehetett az Andrejjel elégedetlen rosztov-szuzdali elitnek is. A befolyás kiterjesztése valószínűleg több adót és nagyobb jövedelmet jelentett a fejedelemnek, amelyből további hadakozáshoz nyert erőt. Vszevolod a halálát megelőző évben (1211) tartott gyűlésen fejedelemsége befolyásos elitjét arra akarta rávenni, illetve ígéretüket kicsikarni, hogy halála után második legidősebb fia kövesse őt a fejedelemség élén. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor összehívta földjének előkelőit és egyezkedett velük. A gyűlés sokkal inkább emlékeztet arra az esetre, amikor Vszevolod Olgovics kijevi nagyfejedelem 1146-ban összehívta a kijevieket, hogy tegyenek esküt utódlási terveire, semmint a novgorodiak fejedelemválasztó összejöveteleire, vagy a 16–17. századi zemszkij szoborokra – amint Rüss állítja művében *(Handbuch)*. Vszevolod uralkodása számos ponton emlékeztet Vlagyimir Monomah kijevi politikájára, a szűkebb család seniorjaként viselt nagyfejedelmi méltóságra.

Vszevolod nyolc fia közül négy viselte utána a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi címet. Kettejük uralkodása a tatárok előtti időre esik. Vszevolod elképzelése szerint (amint azt már említettük) másodszülött fiának, Jurijnak kellett volna követnie őt az uralkodásban. Azonban a még oly sikeres fejedelemnek sem sikerült megtörnie a senioratus hagyományát. Apjuk halála után legidősebb fia, Konsztantyin elkergette Jurijt. Csak az ő halála (1218) után következett Jurij (1218–1238), de ekkor már nem apja akaratából, hanem a rangidősség gyakorlata szerint. Az ő nevéhez fűződnek a volgai bolgárok elleni sikeres harcok: 1220, 1226, 1228, 1232. Ő alapította Nyizsnyij Novgorodot 1221-ben ott, ahol az Oka a Volgába torkollik. Vszevolod fiai konfliktusaik miatt elvesztették szoros kapcsolatukat Novgoroddal. Ezt követően a novgorodiak Csernyigovból hívtak fejedelmet, de nem kizárólagosan. Vszevolod harmadik fia, Jaroszlav Vszevologyics például háromszor is kapott meghívást a novgorodi fejedelmi méltóságra, de mindháromszor elkergették, mivel túlzottan be akart avatkoz-

ni a város életébe. 1212 után a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemség is több volosztyra szakadt. Az egykori központok (Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir) egy-egy külön fejedelem irányítása alá kerültek, de további volosztyok is kialakultak, például Perejaszlavl-Zalesszkij területén Tver, északon Jaroszlav és Kosztroma.

Jurij 1238. március 4-én a Szity menti csatában esett el a tatárok elleni harcban. Utána testvérei, Jaroszlav és Szvjatoszlav jutottak hatalomhoz, de ez már a tatárok közreműködésével történt.

A Rusz déli régiói a tatár hódítás előtt

Kijev, Csernyigov és Szmolenszk vetélkedéséről és a Kijev megszerzésére irányuló törekvéseikről már esett szó. Ezúttal a nagyobb területek (zemli) belső széttagolódását mutatjuk be.

Csernyigov esetében a széttagolódás már a 12. század közepén elkezdődött, az Olgovicsok és a Davidovicsok osztozkodása során. Az egyik legjelentősebb voloszty, Novgorod-Szeverszkij ekkor vált külön, majd a 12. század második felében az Oka középső folyása és a Pronja folyó torkolatában lévő Rjazany, végül pedig Murom. Ugyancsak a 12. század második felében lett önálló voloszttyá Kurszk, Putyivl és Rilszk. Ezek a részegységek a tatárjárás előtti időben igen szorosan kötődtek Csernyigovhoz: e központokból az elsődleges cél a csernyigovi fejedelmi szék megszerzése volt. Murom és Rjazany betelepülése és erődítése a csernyigovi fejedelemség steppe felőli védelmét szolgálta, de az északkelet irányú terjeszkedés konfliktus-lehetőséget teremtett a vlagyimir-szuzdali fejedelemséggel. Murom-Rjazany volt az a terület, ahol Vlagyimir-Szuzdal mellett a legnagyobb számban élt asszimilált finnugor népesség.

A steppe felőli védekezés fontosságát kiemeli, illetve a feléledő harcokról tanúskodik, hogy Igor Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji (1180–1198), majd csernyigovi (1198–1202) fejedelem nagyszabású vállalkozásba fogott. 1185. április 23-án a novgorod-szeverszkiji haddal, a Szejm folyó mellett, a kisebb volosztyokat bíró, kevésbé jelentős fejedelmekkel támadást indított a polovecek (kunok) ellen. Az évkönyv híradása szerint Tmutarakany visszaszerzésére tett kísérletet, de vereséget szenvedett. A történet hiteles, több évkönyvben is nyoma maradt, mégis a nevezetes verses mű, az *Ének Igor hadáról* (vagy *Igor-ének*) miatt vált ismertté. Az *Igor-ének* hősi eposz-jellegzetességeit lehántva a letopiszek szárazabb történeteihez jutunk. A vállalkozás érdekessége, hogy vajon miért látta Igor fejedelem reményteljesnek a kunok elleni támadást, amikor általában a Rusz fejedelmei védekezésben voltak velük szemben? Talán az apróbb lépésekből álló és sikeres kolonizáció ébresztette rá a lehetőségre? A vereség mindenesetre a kunok változatlan katonai erejéről tanúskodik.

A 12–13. század fordulóján egy évtizedig (1194–1204) alig hallunk a Csernyigovban történtekről. Ezt követően, amikor Vszevolod Szvjatoszlavics Csormnij lett

a fejedelem (1204–1215?), Csernyigov a déli régió legaktívabb szereplőjévé vált. Többször megszerezte Kijevet, de hosszabb ideig egyszer sem tudta megtartani. Mihail Vszevologyics, akiről nem állapítható meg, mikor lett Csernyigov fejedelme, lényegében apja politikáját folytatta. Apja halálának időpontja bizonytalan; 1215 csupán azt az évet jelöli, amikor utoljára esett róla szó. Mihail gyaníthatóan 1228 körül érkezett Csernyigovba, miután Novgorodot másodszor is elhagyni kényszerült. Csernyigovból kiindulva a déli Rusz területeinek (Kijev, Halics) megszerzésére törekedett. Próbálkozásait 1235-ben kísérte szerencse először, amikor mind Kijev, mind Halics az övé lett. Danyiil fejedelem azonban 1238-ban visszaszerezte Halicsot, így Mihailnak csak Kijev maradt. 1240-ben, a tatár támadás hírére Mihail elmenekült, előbb Magyarországra, majd lengyel földre vezetett az útja, de 1241-ben visszatért és felvette a kapcsolatot a tatárokkal.

A déli Rusz másik fontos góca Halics-Volhínia volt. Ebben a formában csak 1199-re jött létre, addig mindkét része külön úton járt. A 12. század közepén a halicsi részeket egyesítő Vlagyimirko Volodarevics meg tudta őrizni függetlenségét, így fejedelemsége 1153-ban simán ment át fia, Jaroszlav kezébe (1153–1187). Jaroszlav nem véletlenül kapta az Oszmomiszl (Nyolceszű) melléknevet. Apja halála után kiegyezett a kijevi nagyfejedelemmel, Izjaszlav Msztyiszlaviccsal, de az elvett területeket nem adta vissza. Ügyesen folytatta apja politikáját, azaz a magyar és lengyel kapcsolatokat ápolva továbbra független tudott maradni Rusz többi részétől, elsősorban Kijevtől és Volhíniától. Apja szövetségese volt a vlagyimir-szuzdali Jurij Dolgorukijnak, emiatt Jaroszlav 1150-ben feleségül vette Jurij leányát. Az 1150-es években neki is szembe kellett néznie rokona, Ivan Rosztyiszlavics Berladnyik támadásaival.

Ivan Berladnyikot 1144-ben Vlagyimirko szorította ki Halicsból, ezt követően Ivan a Rusz területén vándorolt, s mindig ott bukkant fel, ahol segítséget remélhetett. Végül 1157-ben kun hadakkal gyökeret vert az Al-Dunánál, illetve a Dnyeszter alsó folyása mentén. E vidék egyik településéről, Berladról szerezte ragadványnevét. 1158-ban sikertelenül próbált a déli „támaszpontról" kiindulva volosztyot szerezni Halics vagy Kijev déli peremén. Végül útja Bizáncba vezetett, ahol 1161-ben meghalt.

Közben Jaroszlav nem maradt távol a kijevi területért vívott küzdelmektől. 1159-ben a csernyigoviakkal szemben Msztyiszlav Izjaszlavics volhíniai fejedelmet támogatta, 1174-ben ugyancsak a Rosztyiszlavicsok oldalán állt. Gyermekeinek házasságát Halics érdekeinek megfelelően kötötte. Egyik leánya a novgorod-szeverszkiji Igor Szvjatoszlavics felesége lett, másik leányát a magyar III. István királlyal (1162–1172) jegyezte el, akit az 1160-as évek első felében Bizánc elleni harcaiban támogatott. Halicsot Bizánc közbelépése távolította el a magyar király oldaláról, így az eljegyzésből nem lett házasság. Jaroszlavnak két fiáról tudunk. Oleg, akit utódjává akart tenni, egyik ágyasától született. Őt Jaroszlav halála után a halicsiak elkergették, helyére törvényes házasságából származó fia, Vlagyimir került. Vlagyimir és Jaroszlav között már az 1170-es években feszült volt a viszony. Vlagyimir anyjával

együtt többször elmenekült, majd lengyel zsoldosokkal tért vissza volosztyot követelve magának.

Halicsban a fejedelem mozgásterét erősen korlátozta a mind nagyobb szerepet játszó bojárság, akik nemcsak hogy nem teljesítették Jaroszlav végakaratát a trónöröklés tekintetében (erre a Ruszban számos párhuzamot találunk), de a maguk választotta fejedelemmel is elégedetlenek voltak, s el is kergették. Vlagyimir Jaroszlavics (1187–1188, 1189–1199) 1188-ban Magyarországra, majd Lengyelországba menekült. Magyarországi reményeiben csalatkoznia kellett, mivel III. Béla király (1172–1196) fogságba vetette, és fia, András herceg számára foglalta el Halicsot. Vlagyimir a magyarországi fogságból megszökve Barbarossa Frigyes császárhoz menekült, tőle pedig a krakkói udvarba, ahol végül segítséget kapott és visszaszerezte otcsináját.

Vlagyimir elűzése és a halicsi bojárság viselkedése hasonlít a novgorodi helyzethez. Egyrészt korlátozni akarták a fejedelem jogait, másrészt pedig beleszóltak a személy megválasztásába. Vlagyimir elkergetésekor jelöltjük a szomszédos Volhínia fejedelme, Roman Msztyiszlavics volt, aki rokoni szállal kötődött Halicshoz: leánya Vlagyimir idősebb fiának volt a felesége. Miután Vlagyimir lengyel segítséggel visszatért, anyai nagybátyjához, a szuzdali Vszevolodhoz fordult, és a tőle kapott „garancia" mellett tudott megmaradni Halics élén, egészen 1199-ben bekövetkezett haláláig. Az eset kapcsán világosan kirajzolódik, hogy a Rusz *primus inter pares* fejedelmének már nem a kijevi, hanem a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmet tekintették. Ugyanígy látta a helyzetet a magyar Anonymus is, midőn azt állította, hogy „Ruscia, quae Susudal vocatur", azaz a Rusz azonos Szuzdallal.

Vlagyimir Jaroszlavics halála után (1199) a Halics feletti uralom a volhíniai Roman Msztyiszlavics kezébe került. Vlagyimir fiainak sorsa ismeretlen. Roman Msztyiszlavics annak a 12. század közepén élt Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelemnek (1146–1154) volt az unokája, aki szűkebb családja otcsinájává tette Volhíniát. Izjaszlav halála után a fejedelemséget testvére, Vlagyimir tartotta kézben (1154–1156). Őt Izjaszlav fia, Msztyiszlav Izjaszlavics űzte el, aki rövid megszakításokkal haláláig uralkodott (1156–1170). Utána Roman Msztyiszlavics következett, aki 1170–1199 között nemcsak Halics megszerzésével próbálkozott, hanem a lengyel fejedelmek és a litván törzsek felé is terjeszkedni akart. A Halics és Volhínia egyesítésével megszerzett hatalom révén korábbi céljai is közelebb kerültek. 1199 és 1205 között Roman többször hadakozott lengyel területen és a litvánok egyik törzse (jatvjagi) ellen. Első felesége a kolostorba kényszerített kijevi nagyfejedelem, Rurik leánya volt. Második feleségének csak a nevét ismerjük (Anna), származásával kapcsolatban csak azt lehet tudni, hogy vagy Bizáncból került Halicsba, vagy magyar–lengyel rokonsággal rendelkezett, hiszen kiskorú gyermekei érdekében mindig ide folyamodott segítségért. Roman 1205. június 19-én, a zawichosti csatában, lengyel földön vesztette életét.

A rövid ideig összetartozó Halics-Volhínia darabokra hullott. Roman özvegye a magyar II. András királyhoz és Leszek Białyhoz, a krakkói fejedelemhez fordult se-

gítségért. Többször kellett két kiskorú gyermekével, Danyiillal és Vaszilkóval menekülnie. Mivel az egykori fejedelemség a lengyel és magyar terjeszkedés érdekszférájába tartozott, Krakkó és Magyarország támogatta a két Romanovicsot. Rajtuk kívül megjelentek a novgorod-szeverszkiji Igorevicsek, akiknek anyja Jaroszlav Oszmomiszl leánya volt, és igényt tartottak a fejedelemségre. Az igényüket bejelentő Ruszbeli fejedelmekkel szemben a magyar–lengyel haderő lényegesen nagyobb és ütőképesebb volt, velük szemben a Rusz bármely részéről érkező fejedelmek, de a halicsi ellenfelek is meghátrálni kényszerültek.

Leszek és II. András – 1205–1219/21 között – számos alkalommal vezetett közös hadjáratot. Előbb a két kiskorú Romanovicsot támogatták anyjuk régenssége mellett, majd az Igorevicsekkel kötöttek kompromisszumot. Halicsban mind a magyar, mind a lengyel érdekeket képviselő csoportok megtalálhatóak voltak. Ez nyilvánult meg Leszek és II. András szepesi megállapodásában (1214), mely szerint a Halics feletti fennhatóságuk gyermekeik ottlétén és házasságán keresztül valósulhat meg. Így lett az ötéves Kálmán herceg Halics királya, felesége pedig a hároméves Salomea. Ez az állapot 1219/21-ig állt fenn, mígnem a Novgorodból érkező Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj (Elűzött) elűzte a gyermekkirályokat. Msztyiszlav Udaloj a szmolenszki Rosztyiszlav Msztyiszlavics unokája volt, aki 1159–1167 között volt kijevi nagyfejedelem. Apja, Msztyiszlav Rosztyiszlavics Hrabrij (Bátor) 1175–1178 között Novgorod fejedelme volt; tehát Msztyiszlav is a Rosztyiszlav-leszármazottak közé tartozott, a Rusz déli területét uraló szmolenszki csoporthoz. Msztyiszlavnak kun felesége volt, halicsi sikereit is kun csapatoknak köszönhette. Végül kiegyezett II. Andrással, akinek a fia, András eljegyezte Msztyiszlav leányát, így jutott volosztyhoz Halicsban (1221–1234). Msztyiszlav 1228-ban bekövetkezett haláláig Halics steppe közeli részein tartózkodott.

Az 1220-as évekre felnőtt Danyiil és Vaszilko Volhíniában szerezve volosztyot szembefordultak a magyar király halicsi érdekeivel. De más ellenfelekkel is meg kellett küzdeniük, például a csernyigovi Mihaillal, aki 1235-ben és 1238-ban kétszer is elfoglalta Halicsot, de megtartani egyik alkalommal sem tudta. Danyiil végül 1238-ban jutott a halicsi uralomhoz, a tatár támadás előestéjén (1240) pedig Kijevet is megszerezte.

Gazdálkodás, életmód, jövedelmek

Élelemtermelés, kereskedelem, pénzforgalom

A tatárjárás előtti Rusz gazdasági életéről források hiányában nagyon keveset tudunk. A régészeti kutatások rendszerezése nem történt meg, a feltárt tárgyi anyag értelmezése pedig főleg a településtörténeti következtetések esetében a szovjet korszakban

marxista szemléletű prekoncepció jegyében történt. A későbbi, 14–16. századi adatok visszavetítése is eredményezett torzításokat.

A klimatikus és éghajlati adottságok (lásd 1. fejezet), valamint a demográfiai viszonyok alapvetően meghatározták a gazdaság lehetőségeit. A területen élő népesség nagyságát csak becsléssel lehetne megállapítani, de ehhez is megfogható, konkrét adatra lenne szükség. A kései novgorodi számok ez esetben igencsak félrevezetőek lehetnek. A Kijevi Rusz népességére vonatkozóan becslések helyett inkább csak elképzelések, vélekedések születtek, például Vernadsky 7,5 millióra, Cserepnyin 5–9 millió közöttire taksálja a korai Rusz lakosságát. A népsűrűség megállapításához ismernünk kellene az állam területének nagyságát, de az éppoly bizonytalan és változó, mint a népesség maga. A későbbi adatok ritka népsűrűsége viszont jelzi, hogy az a tatárjárás előtt még ritkább lehetett. A népesség migrációja délről északkelet felé irányult, a déli részeken (különösen a 12. század óta) megnőtt létbizonytalanság miatt.

Az etnikai sokféleség a gazdálkodásban életmódbeli különbségekkel párosult. A szlávok földművelők, a varég-ruszok kereskedők voltak. A finnugorok lakta területen az erdő adta javak összegyűjtésének, délen a nomádokkal kapcsolatot tartó részeken az állattenyésztésnek volt nagyobb, de nem kizárólagos szerepe. A Rusz déli régióinak talaja kedvezőbb volt a földművelés számára, könnyebb művelést tett lehetővé. Északon az erdőségek miatt irtással és égetéssel jutottak művelhető területhez. Az ekés földműveléshez használt eszközök birtoklása régészetileg igazolható, azt viszont nehéz megállapítani, mekkora közösség rendelkezett egy teljes igaerővel. Az eketípusok közül ismert a könnyű túróeke (ralo), a vaspapuccsal ellátott nehézeke (plug) és a karcolóeke (szoha) is. Kezdetben mindenütt a túróeke volt az általánosan elterjedt, majd a 11–13. századra megtörtént a talajfajtáknak jobban megfelelő típusokra való áttérés. Az erdős steppén és a szürke erdei talajon a vaspapuccsal felszerelt nehézeke alkalmazására tértek át, míg az erdős zónában a kétágú, karcoló véggel ellátott ekefajta lett az uralkodó. A marxista történészek (például Grekov, Cserepnyin, Dovzsenok) a Kijevi Ruszban a két-, majd háromnyomásos gazdálkodás meglétéről írnak, de a 11–12. században ennek nincs nyoma. Az őszi-tavaszi gabonafélék egymás mellett említése nem bizonyíték, hisz ezeket más vetésforgó szerint is termeszthették. Az igásállatok alkalmazásában különbség van észak és dél között. Északon többnyire lovat, délen ökröt fogtak az eke elé. Észak és dél között különbségek mutatkoznak a megtermelt gabonafélékben is. Északon a kevesebb napfényt igénylő, rövidebb tenyészidejű növények terjedtek el (például a köles), a gabonafélék közül beérett a búza és az árpa. Délen az őszi vetésű rozzsal és borsóval találkozunk. A terméshozamok nagyon alacsonyak voltak, általában az elvetett mag kétszeresét termelték. (Ez így volt még a 14–15. században is!) Tartalékok felhalmozására csak az előkelők gazdaságaiban volt lehetőség – például a felhalmozott élelmiszerkészletek elpusztítása gyakran szerepelt a hadi tettek sorában. A földművelő népesség számára egy-egy év

rossz termése nagy éhínséget okozott. Az évkönyvekben 1024–1332 között 47 úgynevezett éhség-esztendőt említenek.

Az emberek megtermelték a ruházkodáshoz nélkülözhetetlen lent és kendert is. A zöldség- és gyümölcstermelés nem volt jellemző a paraszti gazdaságokra, noha a később ismert növényfajták már ekkor is előfordultak. A paraszti gazdaságok szerves része volt a kézműipar, amely előállította a gazdaság számára szükséges eszközöket. Az orosz nyelvű szakirodalomnak a munkamegosztás fejlettségéről vallott vélekedését nem osztjuk; az élelemtermelés és a hozzá kapcsolódó kézműipar önellátásra volt berendezkedve.

Az állattenyésztés a déli régió jellemzői közé tartozott. Különösen értékes állat volt a ló, amely ekkor elsősorban nem gazdasági, hanem közlekedési és harci eszköznek számított. Nem véletlen, hogy a törvénykönyv külön kiemeli és bünteti a fejedelmi ménesek fosztogatóit. Úgy tűnik, a fejedelemnek és az előkelőknek volt ménesük. A régészeti leletként felbukkanó állatcsontok a ló és a szarvasmarha mellett a juh, a kecske és a sertés tenyésztéséről is árulkodnak.

Kelet-Európa területe folyókban és erdőkben gazdag táj volt; a halászat és a vadászat űzésére igen alkalmas körülményeket biztosított. A vadászat a kis prémes állatok nagy számáról tanúskodik, a szőrme keresett és könnyen értékesíthető cikk volt. Hasonlóan kiemelkedő erdei foglalatosság volt a méhészkedés; a Pravda büntető passzusai szerint jelentős bevételi forrás lehetett, hiszen a méhészet eszközeit és termékeit lopták. Az erdő adta javak a kereskedelem (és az adók) legfontosabb elemei voltak. Fontos kereskedelmi cikk volt a só is, amelyet a Rusz délnyugati részeiből (Halics) szállítottak Kijevbe. Ez lehet a magyarázata Halics különösen fontos szerepének és a halicsi terület relatív gazdagságának.

A Kijevi Rusz létrejöttét a távolsági kereskedelem útvonala fölötti ellenőrzés segítette elő. A távolsági kereskedelem legfontosabb útvonala „a varégoktól a görögökig" vezető vízi út volt. Az út két végpontját a Varég (Balti)-tenger és a Rusz (Fekete)-tenger alkotta. Hasonlóan fontos volt, de nem illették külön névvel a Novgorodból a Volgán át a Kaszpi-tenger és az arab világ felé vezető kereskedelmi utat. Az úthálózatot a folyók alkották. A hajókat az egyik folyóról a másikra a legrövidebb szárazföldi szakaszokon (voloki) vitték át. Hasonlóan kellett eljárni a Dnyeper zuhogóinál (porogi) is. A hajóforgalom nagyságrendjét a sokféle említett vízi jármű alapján képzelhetjük el. A Bővített Pravda 79. cikkelye bünteti a különböző vízi járművek lopását. A legértékesebb a ladjának nevezett hajótípus volt, amely evezőkkel és/vagy vitorlával volt felszerelve, amint ezt a *Radziwill-évkönyv* illusztrációi is tanúsítják. Nyilván nagyságrendi különbség volt az áruszállításra alkalmas tengeri ladja, a hadakozáskor igénybe vett nabojnaja ladja és a közönséges ladja között. Lopás esetén az előbbiért három, a másodikért két grivna büntetést kellett fizetni. A harmadikért csak hatvan kuna, azaz fél grivnánál valamivel nagyobb összeg járt. (Az értékmérők arányairól lásd alább.) A közönséges ladjánál értékesebb volt a bárka (sztrug), amelyért eltulaj-

donítója egy grivnát tartozott fizetni. A legegyszerűbb vízi jármű a fatörzsből kivájt csónak (cseln) volt, amelynek eltulajdonításáért húsz kuna (körülbelül egyhatod grivna) bírságot szabtak ki.

A Kijevi Ruszban a grivna szolgált általános értékmérőként. A 11–12. században a kijevi grivna egy hatszög alakúra formált veretlen ezüsttömb volt, a leletek átlagos súlya szerint 168 grammot nyomott. Találtak aranygrivnát is, de az az előkerült példányok alapján ítélve igen ritka lehetett. A novgorodi grivnát rúd alakúra formálták, és átlagosan 204 grammot tett ki. A 13. századtól kezdve a grivnát kezdte felváltani a rubel elnevezés. A grivnánál kisebb összegek nevei arról tanúskodnak, hogy a veretlen ezüstön kívül a különböző prémek töltötték be az általános értékmérő szerepét, például a kuna (coboly- vagy hermelinprém), vagy a veverica (mókus vagy menyét bundája). A kettő között a prém nagyságában van különbség: egy kuna három vevericával volt egyenlő. Nehezebb magyarázni a rezan és a nogata eredetét, mindkettő a váltópénz szerepét töltötte be. Összefoglalva a következő értékviszonyok állapíthatók meg: 1 grivna = 20 nogata, vagy 25 kuna, vagy 50 rezan, vagy 75 veverica; 1 kuna = 2 rezan vagy 3 veverica.

A régészeti anyagban szép számmal kerültek elő érmék is. A kijevi nagyfejedelmek a 11. században saját maguk is verettek ezüstérméket (szerebrennyiki). Ebben valószínűleg inkább presztízsszempontok játszottak szerepet, mivel igen kis mennyiségben történhetett a pénzverés. Bölcs Jaroszlav érméiből mindössze hat darabot ismerünk. Ez a kis mennyiség a Kijevi Rusz forgalmában a grivnát és a természeti pénzeket nem tudta kiszorítani, a távolsági kereskedelemben pedig a Rusz határain kívül vert érmék voltak forgalomban: kezdetben az arab dirhemek (8. század vége–11. század eleje), majd a bizánci érmék (10–11. század), de megjelentek nyugat felől az ezüstdénárok (11. század–12. század első fele) is. A 12. század folyamán a beáramló érmék száma csökkent, illetve megszűnt. Ezt a jelenséget a kereskedelem korábbi biztonságának megszűnésével (kunok, tatárok), Bizánc keresztesek általi elfoglalásával (1204), valamint a Rusz-beli politikai viszonyok ziláltságával (széttagolódás) lehet magyarázni. A 12. századi érmeforgalom csökkenése egy érme nélküli, „pénztelen" korszak kezdetét jelentette, amely egészen a 14. századig tartott. A keleti szláv területen vert pénz (gyenygi) Dmitrij Donszkoj alatt jelent meg ismét.

A kereskedelemmel függnek össze azok a kölcsönügyletek, amelyeket a Bővített Pravda szerint tanúk előtt kellett megkötni. Tanúkkal igazolták a kölcsönvett dolgok (ez lehetett pénz és nemesfém, valamint például méz és vetőmag is) mennyiségét és a kamat nagyságát, amelyben megállapodtak. A kamatláb, Vlagyimir Monomah 1113. évi szabályozásáig, – úgy tűnik – tetszőlegesen magas lehetett. A nem fizető adós esetén vizsgálták a fizetés elmaradásának okait; az ítélet attól függően született, vétkesnek volt-e tekinthető az adós vagy sem. Eszerint vagy fizetési haladékot kapott, vagy elveszítette a szabadságát. Sajátos, de elterjedt formája volt a kölcsön visszafizetésének a munkával való törlesztés.

A Rusz viszonylag nagy területén mozogva a kereskedő tárolhatta is áruit. E megállapodást nem kellett tanúk előtt megkötni, amikor vita kerekedett belőle, akkor eskü alatti vallomás alapján szolgáltattak igazságot. A Rusz területén az idegen kereskedőket gosztynak nevezték. Az útvonal mentén a központi fekvésű helyeken álltak meg, létesítettek lerakatot, és vitték piacra áruikat. Az egy helyről származó kereskedők egymás közelében telepedtek le, és később templomot is építettek maguknak.

Jövedelmek

A földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozók megélhetése és jövedelme az alaptevékenységből, illetve a kiegészítésként folytatott halászatból, vadászatból és erdei méhészkedésből származott. A kereskedők bevételeit az áruforgalom és a kölcsönügyletek jelentették. Ennél összetettebb és nehezebben megválaszolható az elit rétegek bevételeinek eredete.

A PVL szerint a fejedelemnek és kíséretének legfőbb jövedelmi forrása az adó (dany) volt. Adónak nevezi az évkönyv azt a bevételt, amelyet például a Konstantinápolyt ostromló ruszok a császártól elvonulásuk fejében kicsikartak – bár ez inkább a „zsákmány kiváltásának" tekinthető. Zsákmányra a 9–10. század fejedelmei elég sokfelé tehettek szert, hiszen a Fekete-tenger parti görög települések bizonyára nemegyszer kerültek a Konstantinápolyéhoz hasonló helyzetbe, de ejtettek zsákmányt a besenyőkkel és a kazárokkal való harcok során is.

Az évkönyv a dany fogalmat használja arra az esetre is, amikor a kijevi nagyfejedelmek a keleti szláv törzsek egymás utáni alávetése során – a függőség elismeréseként – adót szedtek a leigázott törzsektől. Az adó begyűjtését kezdetben a fejedelem személyesen végezte, kíséretével együtt körbejárta az uralma alatti területeket és begyűjtötte járandóságát. Innét az adószedés neve, a poljugyje (lásd például Igor esete a drevljanokkal!). Hasonló esetek történhettek másutt is. A PVL így írja le Vlagyimir fejedelem hatalmának kiterjesztését a különböző keleti szláv törzsekre: a fejedelem „üzen" és megtudakolja, hogy „kinek fizettek adót?" A válasz rendre az: „a kazároknak". Mire Vlagyimir: „Ne a kazároknak adózzatok, hanem nekem!" A meseszerű történet arra világít rá, hogy a kijevi fejedelmek a kazár adóztatók helyébe léptek.

Az adó nyilván a rendelkezésre álló naturáliákból tevődött össze. Lényegében az adófizetés korábbi formájával állunk szemben, csak az adót beszedő személy változott. A Vlagyimir kori államszervezés során és azt követően is a Kijevtől való függés az adófizetési kötelezettségen keresztül valósult meg. Az adó a kijevi nagyfejedelmet illette meg. A 12. század közepén is például Izjaszlav Msztyiszlavics és Jurij Dolgorukij között arról folyik a vita, ki kapja meg a Novgorodból befolyó adókat; paradox módon itt az adó egyik megoldás szerint sem a kijevi nagyfejedelemhez folyt be! A Kijevtől való függetlenedés jele viszont az adófizetés megtagadása, illetve beszün-

tetése volt. Ez az adófajta tehát semmiképp sem tekinthető feudális járadéknak, ahogy Grekov nyomán a szovjet történetírás értelmezte!

A fejedelmek másik jelentős jövedelmi forrása a kereskedelem hasznából való részesedés volt. Nemesfémre aligha tehettek volna másképp szert. Korai adat erre nincs, de a későbbi novgorodi gyakorlatból tudjuk, hogy a kereskedők fizettek a piacon (torg) való árusításért, a hitelesnek elfogadott súlyok használatáért, az árulerakatért stb. A kijevi nagyfejedelem egy-egy terület (voloszty) – pontosabban a felette gyakorolt uralom – átengedésével lemondott az adott terület jövedelmeinek egy részéről, illetve átengedte másoknak, de az adót továbbra is kapta. Ezt a jövedelem-átengedést nevezik „táplálásnak" (kormlenyije).

A fejedelemnek jelentős jövedelmei származtak az igazságszolgáltatásból is. A Rövid Pravda szövege nem mindig tudatja, hogy a büntetéspénzből mennyi a sértettnek járó kártérítés és mennyi a fejedelemnek fizetendő „illeték". Kivétel a 41–42. cikkely, amelyben a 12 grivna értékű büntetésből 10 a fejedelemé volt; illetve a ladját lopó tolvaj harminc rezant fizetett a károsultnak, hatvanat pedig a fejedelemnek (Rövid Pravda 35.). Az igazságszolgáltatás fóruma minden esetben a fejedelmi udvar volt, oda kellett a tolvajt vezetni (Rövid Pravda 38.). Szabályozták a büntetéspénzek behajtásánál közreműködő fejedelmi tisztségviselő juttatását (Rövid Pravda 42.); neki egy héten keresztül természetbeni ellátás járt.

A fejedelemnek lehetett ingatlantulajdona is, mivel a Bővített Pravda 71–75. cikkelyei szerint büntetendő, ha valaki a határjeleket eltávolítja. A határjelek a magántulajdon meglétéről tanúskodnak, eltávolításukért 12 grivna büntetést lehetett kiszabni. Arról, hogy mi volt a határjelek között, nincs információ. Egyetlen kivétel a Bővített Pravda 72. cikkelye, ahol a méhészkedés határmezsgyéiről, az udvarok közti határjelző pontokról és a „mezei határról" is olvashatunk.

Települések

A településtörténet kutatása rendszerint kimerül a „városok" régészeti úton megragadható adatainak összesítésében. A régészet felszínre hozott számos, az államalapítás előttre datálható települést (gorogyiscse), ugyanakkor a Kijevi Rusz idején a falusi és a városias jellegű települések elkülönítését és megragadhatóságuk kritériumait nem dolgozták ki. Így a Kijevi Rusz idején a két településtípus összemosódik, illetve időnként egy általános városfejlődési (lényegében differenciálatlan településtörténeti) folyamatban oldódik fel (Kotljar, Tolocsko). A helyzet tisztázatlansága miatt fordulhat elő, hogy Tyihomirov 300, Kuza 414 városról beszél. Sőt ez utóbbi szerző 1500-ra taksálja a megerősített települések számát.

A Kijevi Rusz kutatásában a városok kérdésében uralkodó zavart a következő okokban látjuk: 1. A skandináv forrásokban a Rusz neveként felbukkanó *Gardariki*

(azaz a 'városok országa') olyan értelmezést kapott, mintha a városokon kívül más település nem is létezne. Így az egyes központok neveként felbukkanó településnevek mögött eleve csak városokat láttak. 2. Az orosz és ukrán történetírásból teljesen hiányzik a nyugat-európai városfejlődéssel való összehasonlítás. 3. A mai orosz gorod ('város') jelentést visszavetítik a Kijevi Rusz idejére, noha eredetileg a gorodnak csak megerősített település értelme volt. 4. Mindezekhez járul még az az axiómaként kezelt tétel, hogy a városok a munkamegosztás eredményeként jöttek volna létre.

A magunk részéről a Kijevi Rusz városain általában települést értünk, amelyek közül kiemelkedő szerep jutott a védelem szempontjából megerősített adminisztratív-igazgatási központoknak. A „legvalódibb", a Bizánchoz és az arab világ központjaihoz mérhető városok a távolsági kereskedelem központjai voltak, mint például Kijev és Novgorod. Ilyen típusúakat – mint Szűcs Jenő fogalmaz – „a Földközi-tenger visszahódítása előtt a Nyugat nem ismert".

A városok megítélésével kapcsolatban a 80-as években két koncepció körvonalai rajzolódtak ki. Az egyik a Frojanov-féle, „leningrádi (ma szentpétervári) iskola" megfogalmazásában, a másik a kijevi történészek nevéhez fűződik. A kijevi történészek, Kotljar és Tolocsko a hagyományos felfogás talaján állnak, tudniillik a keleti szláv területek igen korai feudalizációját vallják; úgy képzelik, hogy már a 8–9. században megindult a munkamegosztásra épülő városfejlődés. Vizsgálódásaik mindazonáltal nem terjedtek ki a Kijevi Rusz egészére, hanem szűkebb körben mozogtak: Kotljar a halics-volhíniai városok létrejöttét, Tolocsko pedig Kijev szerepét vizsgálta. Mindkettejük alkotói módszerére jellemző a régészeti anyagra való erőteljes támaszkodás. Kotljar a régészeti adatokat a városok keletkezési idejének a még távolabbi múltba vetítésére használja fel. A 6–8. századi településekre alkalmazva vezeti be az „embrionális város" (gorod-zarodis) terminus technicust, egyes esetekben pedig a „valódi" (podlinnij) város fogalmát. Úgy véljük, a terminusokban uralkodó zavart nem sikerült mérsékelnie, de a városfogalmon belüli differenciálás bevezetésével mégis egy lépést tett előre. Tolocsko Kijev-monográfiája a Rusz legnagyobb településének belső életét világítja meg. Lényeges, hogy kimutatta: a 10–13. századi Kijevben a mezőgazdasági tevékenységnek fontos szerepe volt. A településfejlődés szakaszosságát világítja meg az a jelenség, amelyre Dubov figyelt fel: a korai települések (az ő szóhasználatában: városok) és a későbbi központok nem esnek egybe. Dubov magyarázata – a „városok áthelyeződése" – mesterkélt, Tolocsko véleménye – a centrum és a periféria fejlődésbeli egyenetlenségéről – továbbgondolásra érdemes. A leningrádi kutatók (Frojanov és Dvornyicsenko) társadalomtörténeti vizsgálódásaik eredményeképpen új nézeteket fejtettek ki a városok keletkezéséről és funkciójáról.

A nyugat-európai történészek cáfolják az orosz-ukrán kutatás hagyományos városértelmezését, a városokat mint katonai-adminisztratív központokat és a távolsági kereskedelem csomópontjait mutatják be. Eszerint a Kijevi Rusz városai település-konglomerátumok, nem pedig egyszerre keletkezett és különböző funkciójú városré-

szek együttesei. Ami közös bennük, az az, hogy egyik városrész sem élvezett olyan kollektív jogokat biztosító privilégiumokat, mint azt a nyugat-európai városok esetében tapasztaljuk.

A városias, erődített települések legfontosabb típusa Kijev és Novgorod. Mindkettő a kor nagyvárosának tekinthető, a korabeli Konstantinápolyhoz, illetve a nagy keleti kereskedővárosokhoz hasonlítható. Valóban olyan nagy méretűek és lakosságuk száma is olyan nagy, amekkorára a korabeli Nyugat-Európában nincs példa. A tatár hódítás előtt Kijev lakosainak száma 30–40 000-re, Novgorodé a 11. században 10–15 000-re, a 13. századra 20–30 000-re tehető.

Mindkét város a kezdet kezdetétől fogva adminisztratív-katonai és kereskedelmi központ. A település egyik része a fejedelem által épített vár ('fellegvár', gyetyinyec, későbbi néven: kreml), ahol az első templomok is álltak. A későbbiekben ez a fejedelmi központ Kijev esetében bővült, például Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav építkezései jól elkülöníthetők. Novgorodban más a helyzet, itt a fejedelmi rezidencia a városon kívülre került, az eredeti gyetyinecet nem bővítették. A fellegvár alatt mindenütt megjelentek a suburbium(ok): a podol, majd a poszad, később a szloboda, ahol a kézműves-kereskedő csoportok éltek. A két nagyváros esetében több ilyen rész is létrejött, ezek az úgynevezett koncik ('végek'), amelyek szerint a városok belső élete is szerveződött. Kijev körülbelül 70 hektárnyi területen helyezkedett el; földsánc és az arra épített faszerkezet biztosította a település védelmét. A védelmet szolgáló erődítmény körülbelül 11 méter magas volt, egy arra épített faszerkezettel együtt helyenként elérte a 16 métert. Átlagszélessége 27 méter volt, hossza 3,5 kilométer. Ez az erődítménynagyság csak a fejedelmi központra vonatkozik.

E két valóban világvárosi településen kívül a kereskedelemben fontos szerepet töltenek be már a korai időszakban azok a települések, amelyek a 10. században a Bizánccal kötött kereskedelmi szerződésekben szerepelnek és Bíborbanszületett Konstantin császár is ismeri őket. Ilyenek például Csernyigov, Perejaszlavl, Szmolenszk, Visgorod és Ljubecs. Csernyigov és Szmolenszk felépítése hasonló a Kijev-Novgorod típushoz: eredetileg a gyetyinyec/podol kettősségében kialakuló település, csak létszáma, jelentősége kisebb. Perejaszlavl esetében a védelmi funkció erőteljesebben van jelen, a település fekvése miatt is jobban védhető, mivel három oldalról folyó veszi körül. Visgorod és Ljubecs fejedelmi rezidenciaként jött létre. A kettő közül Ljubecset kutatták alaposabban, rekonstrukciója is elkészült. Visgorodnak és a később épült Belgorodnak Kijev szempontjából őrtorony vagy elővéd szerepe volt. Hasonló céllal épült egy egész védelmi rendszer a steppével érintkező részeken: Kijevhez tartozóan például Kanyev, Zarub, Torcseszk; Halicshoz tartozóan Kucselmin, Bakota, Usica, a volgai bolgárokkal szemben pedig a vlagyimir-szuzdali terület peremvidékén Nyizsnij Novgorod. A fejedelemségek adóztató tevékenységének a bővülése nyomán jöttek létre a pogosztok például Novgorod északi irányú terjeszkedése során, ahol nem ütköztek számottevő katonai ellenállásba.

A falu jellegű településeket (szelo) ott találjuk meg, ahol a földművelő közösségek lakóhelye volt. Létüket a *Pravda* alapján lehet bizonyítani. A kijevi időszakban az obscsina elnevezés nem fordul elő, helyette a vérségileg összetartozó közösség (verv), illetve a jogi szempontból egységként kezelt, nem feltétlenül rokonokból álló közösség (mir) szerepel (lásd a *Pravda* megfelelő pragrafusát, mely szerint ezt a közösséget terheli az idegen vérdíj megfizetésének kötelezettsége). Az agrárstruktúrából fakadó különbségekkel magyarázható, hogy párhuzamosan jelen van a kiscsaládi gazdálkodásra utaló dim ('füst'), valamint a nagycsaládi gazdálkodást kifejező szelo ('falu'). A szelo fogalmával például a 12. században ott találkozunk, ahol az egyház részére tesznek adományokat. Ez esetben a szelonak tulajdonosa van, tehát inkább „prédiumnak" értelmezhető. Más esetben például Izjaszlav emberei a 12. század közepi harcok során, Kijevből távozva, szelóikat is kénytelenek elhagyni; ekkor pedig inkább a kormlenyije egységeinek tekinthetők, és a volosztyhoz állanak közelebb. A szó etimológiája szerint (a szelo ~ szeszty/szigyety 'ülni' igéből származik) viszont a „földön ülő", azaz egy helyben lakó, letelepedett életmódot folytató földművelő közösség lakóhelyére enged következtetni. A szelo viszonylag ritka előfordulása azzal magyarázható, hogy az elbeszélő források elsősorban az eseményekre koncentrálnak; a gazdaságot jobban tükröző oklevelek (usztav) száma csekély.

Jog, törvény, társadalom

A fejedelem és a kíséret

A legkorábbi adatok alapján a keleti szláv törzsek élén a fejedelem (knyaz) állt. A PVL a „tengeren túlról" hívott varég-ruszok vezetőit is fejedelmeknek nevezi. A Kijevi Rusz létrejötte után ugyancsak fejedelmekről szólnak a hírek, közülük emelkedik ki Kijev ura, a nagyfejedelem. Ezen adatok azt a vélekedést erősítik meg, hogy a fejedelmi hatalom eredete a törzsi-nemzetségi viszonyokban gyökerezik. A Kijevi Rusz – mint törzsszövetség – és a keleti szláv törzsek egy fő uralma alatti összefogása „termeli ki" a nagyfejedelmi státust, tehát szerves folytatása a korábbi fejlődésnek. Olyan minőségbeli változás, amelyet másutt a királyság és a létrejöttét szimbolizáló királykoronázás megteremtett, nem következett be. Megismételjük fentebb már kifejtett véleményünket, hogy a nagyfejedelemnek a többi knyaz közül való kiemelkedését a törzsszövetség (Kijevi Rusz) létrejötte tette lehetővé, s a fejedelmeket nem törzsszövetségi, hanem csak törzsi vezetőknek tartjuk.

A fejedelmek tevékenységéről csak a Kijevi Rusz létrejötte után rendelkezünk adatokkal, elsősorban természetesen a nagyfejedelemről. Ő az, aki hadat vezetett, döntött háború és béke ügyében, vallási kérdésekben nyilvánított véleményt és az

igazságszolgáltatás letéteményese volt. A hadakozás során előfordult, hogy a fejedelmek konfliktusba keveredtek egymással (lásd például Igor és a drevljan Mal), de Bizánc ellen vonulva és a steppei harcok során a kijevi nagyfejedelem mellett ott kellett lenniük a Kijevnek adót fizető törzsek fejedelmeinek és haderejének. Sajnos erről nincs megerősítő adatunk, ezt a tényt a későbbi gyakorlat alapján és a steppei szokások ismeretében csak valószínűsíteni tudjuk. Ugyancsak a nagyfejedelem volt az, aki az egész Rusz nevében békét és Bizánccal szerződést kötött. Más fejedelmek jelenlétéről nem szól a PVL, csak a kísérettagok nevét sorolja fel. A fejedelemnek a pogány vallási rítusban betöltött szerepéről egyedül Vlagyimir azon tette tanúskodik, midőn az isteneket ábrázoló idolokat felállíttatta a kijevi várhegyen. Igazságszolgáltatási jogköréről a Pravda cikkelyeiből tudunk, a passzusok jelentős része a szokásjogon alapuló rendszert állít elénk, így a fejedelem bírói funkciójának is korábbra visszanyúló eredete van.

Ha nem is számtalan adattal, de úgy véljük, mégiscsak igazolható, hogy a fejedelem a legkorábbi forrásokban mint törzsi-nemzetségi előkelő kerül elénk. A törzsi-nemzetségi viszonyok között származása, vérségileg előkelő volta predesztinálta erre a szerepre. A Kijevi Rusz mint törzsszövetség létrejöttével egy fejedelmek felett álló fejedelem, azaz a nagyfejedelem (velikij knyaz) kiemelkedése történt meg. Az első nagyfejedelmek a varég-ruszok közül kerültek ki, akik a 10. század folyamán – Szvjatoszlavtól kezdve – szláv neveket viseltek. Úgy gondoljuk, hogy a névadási szokás megváltozása mögött a varég-rusz előkelők elszlávosodása, a helyi előkelőkkel való gyors összeolvadása húzódik meg. A varég-rusz fejedelmek Kijevbe érkezve kerültek szorosabb (illetve vérségi-rokoni) kapcsolatba a szlávokkal, mégpedig a Kijev környékén élő poljan törzzsel. Nem lehet véletlen, hogy a PVL a szláv törzsek közül a poljanokat emeli ki az első helyen, és a varég-ruszok közül pedig azokat, akiket a 11–12. század fordulójának fejedelmei őseik között tartottak számon. E szempontból világos, miért nem maradt fenn más keleti szláv törzs előkelőinek névsora, hiszen ők azoknak a poljan-varég/rusz törzsi előkelőknek az ellenfelei, akiknek kezén a nagyfejedelmi hatalom megszilárdult.

A Kijevi Rusz létrejötte után nemcsak a nagyfejedelmek kerültek ki ebből az elitből. A nagyfejedelem leszármazottait származásuknál fogva fejedelemnek tekintették, ők irányították az egyre növekvő területű Ruszt. A fontosabb fejedelmi házasságokról tudunk, de nem mindegyikről, hiszen a fejedelem leánygyermekeinek sokszor a születését sem jegyezték fel. A fejedelmi családfa női ága csak igen hiányosan mutatható be. Adatok híján csupán feltételezhetjük: a kijevi nagyfejedelem fiai később meghódított központokba kerülve házasságon keresztül kötődtek a korábbi törzsi központ elitjéhez. Ez lehetett az a személyi kapocs, amely a hátterét adta például az olyan merész lépéseknek, mint a Kijev számára fizetendő adó visszatartása. Másrészt így érthető a helyi elit ragaszkodása bizonyos személyekhez. E konkrétan nem igazolható kapcsolatoknak semmiképpen sem akarunk túlzott jelentőséget tulajdonítani,

hiszen a fejedelem személyének megválasztása, hívása, a fejedelem elkergetése ennek némileg ellentmondó helyzetről árulkodik.

A törzsi-nemzetségi elitből kiemelkedő fejedelem katonai, bírói, vallási ügyekben döntési jogkörrel volt felruházva. Kiváltságos helyzetét előkelő származásának köszönhette, de e privilegizált helyzet önmagában semmiképpen sem jelent monarchikus hatalmat, még kevésbé azt, hogy a fejedelem egyben földbirtokos is volt – amint azt a szovjet korszak történészeinek többsége vallotta. Mi Frojanov véleményét osztjuk e kérdésben, aki a 10–11. századi fejedelmek monarchikus és földbirtokos voltát egyaránt tagadja. A földbirtoklás csírájának az 1097. évi ljubecsi megállapodást tekintjük. A fejedelmek zsákmányból és az alávetett tözsek adójából származó jövedelme mellett a 12. századra mutatkoztak a földbirtoklás első jelei, például 1136-ban, amikor Rosztyiszlav Msztyiszlavics fejedelem a szmolenszki püspökségnek a megalapításakor két falut is adományozott.

A fejedelmi hatalom legitimáló tényezőit vizsgálva megállapítható, hogy nincs koronázás, csak „trónra ültetés". Úgy tűnik, e mozzanat megmarad a világi keretek között, és hiányzik belőle az a spirituális megerősítés, amely az uralmat *Dei gratia* eredezteti. Az intronizációt („...szegye na sztol otca szvojego i deda szvojego") kísérő híradás megfogalmazása csupán az uralom családi szálon igazolható jogosságát bizonyítja. A korszakból fennmaradt néhány oklevél a Szentháromságra utaló formulával kezdődik, amelyet az „Én, X. Y. fejedelem..." kiegészítés követ. Az oklevél szerkezete a fejedelem keresztény voltáról tanúskodik. A nagyfejedelemnél kisebb rangú fejedelmek esetében a nagyfejedelemtől kapott felhatalmazás vagy a helyiek közreműködése (hívás, választás) teremtette meg a legitimációt.

Vitatott kérdés a nagyfejedelem és a többi fejedelem egymáshoz való viszonya. A fejedelmi dinasztián belül a rokonság ténye fennáll, de az idő múltával az egyes generációkon belül a rokonsági fok tekintetében távolodás következik be. Általános törekvésnek mutatkozik és *de iure* el is ismerik, hogy a fejedelmi dinasztián belül minden felnőtt férfi jogosult a dinasztia hatalmából (jövedelmeiből, presztízséből stb.) részesülni; ugyanakkor *de facto* a távolabbi rokonság kiszorítására törekednek. A jog szerint megfogalmazott elv, a dinasztia felnőtt férfi tagjai között a rangidősség (senioratus) alapján tesz különbséget, a törekvések pedig a primogenitura megvalósítására irányulnak. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszert az évkönyvek a rokoni kapcsolatok jelölésére használt kifejezésekkel (apa, fiú, fivér) írják le. Az oldalági rokonok közötti konkrét vérségi kapcsolatok nem egyértelműek, mégis a közvetlen vérségi kapcsolatra utaló fogalmakkal írják le őket. A jelenség magyarázatául az szolgálhat, hogy a Kijevi Ruszban a kereszténység felvétele után (amelyet az állam létrejöttével azonosítottunk) is csak nagyon lassan bomlottak fel a korábbi vérségi-nemzetségi kötelékek és nem lépett helyükbe egy olyan személytelen intézményi kapcsolatrendszer, amely a nagyfejedelem és a többi fejedelem közti viszonyt objektívebbé tette volna, azaz biztosította volna a legfőbb hatalomra jogosultak körének szűkülését és a dinasztia többi

tagjának az előkelők csoportjához való idomulását. A társadalom csúcsán tehát a vérségi-nemzetségi előkelők egy csoportja helyezkedik el, amelynek a differenciálódása igen lassan halad előre. A differenciálódás bizonyos egyéneknek a csoporton belüli kiemelkedését jelzi: például a 12. század közepén a duumvirátus idején létezett az apává, illetve fiúvá fogadás, mely a valós rokoni kapcsolatok helyébe fiktív rokonságot léptetett. De van példánk a dinasztiából való „kihullásra" is (például Ivan Berladnyik és fia), melyhez a voloszty-nélküliség vezetett. Bizonyára gyakoribb volt ez a jelenség, de a krónika csak olyan eseteket jegyzett le, ahol a voloszty-szerzésre igen szívósan törekedtek. Szórványos próbálkozások lehettek a háttérben ott is, ahol egy-egy személyről semmit sem tudunk azon kívül, hogy el tudjuk helyezni a családfán.

A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer tehát egyre kevésbé függött a valós rokoni kapcsolatokról, alapvető volt az önálló jövedelemhez (voloszty) jutás, amely nem földbirtokot, hanem az adott területről beszedett adójövedelmet jelentett. Földbirtok híján indokolatlan a fejedelmek közti kapcsolatrendszerre a vazallitás fogalmát alkalmazni, ahogy ezt az orosz nyelvű történeti szakirodalomban nemegyszer teszik. A vazallitás fogalmának olyan kitágítása pedig, amely lehetővé teszi annak a nemzetségi viszonyokra való alkalmazását, véleményünk szerint szükségtelen és csak a fogalmi tisztánlátást nehezíti.

A fejedelmek kiválását, kiemelkedését a törzsi-nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (druzsina) segítette elő. A kíséret jelenléte általában az archaikus társadalmak sajátja, így a Kijevi Rusznak legkevésbé sem specifikus jelensége. A kíséretek a társadalom differenciálódásának elősegítői, amennyiben a fejedelem számára, akinek a szolgálatába szegődtek, olyan lehetőséget teremtenek, hogy az akaratát a környezetében érvényesíteni tudja. Az eredetileg törzs-, illetve nemzetségfő fejedelmek (knyazok) számára a varég-ruszok megjelenése a kelet-európai térségben nagy jelentőségű volt: a kereskedő-harcos varégok a keleti szláv előkelőkön keresztül tudták adófizetőjükké tenni a környék törzseit. A harcos elemek beépülése a keleti szláv knyazok kíséretébe meggyorsította a fejedelmi különhatalom létrejöttét. A kíséret volt mindenütt az a közeg, amely a legkönnyebben fogadta be és tudta asszimilálni a különféle etnikai közegből érkezőket. A kíséreten belül ugyanis az eredet már nem volt lényeges, a fejedelem szolgálata „közös nevezőre" hozta a kíséret tagjait. További sorsuk is a fejedelemtől nyert juttatásoktól függött. A fejedelmek számára az idegen eredetű (nem helybéli szláv) kísérettagok fontosabbak voltak a helybélieknél (noha ilyen kísérettagok is voltak), mivel a fejedelem szolgálatában és parancsainak végrehajtásában nem játszott szerepet a nemzetséghez való tartozás, hanem a társadalmi kohézió más elemei (például a hűség) érvényesültek. A szolgálatok fejében a fejedelemnek gondoskodnia kellett kíséretének tagjairól (élelem, ruházat, fegyver). Az adók nem mindig voltak elegendők erre; például a 10. században élt Igor fejedelem halálához az vezetett, hogy dupla mennyiségű adóra lett volna szüksége a kíséret igényeinek kielégítéséhez.

Az egyre-másra indított zsákmányszerző („kalandozó") hadjáratok a kereskedő varég-rusz népesség jövedelmének szerves részét alkották. Elsősorban Konstantinápolyt és a Fekete-tenger melletti görög kereskedővárosokat támadták meg, ahonnét olyan javakat tudtak zsákmányolni, amilyenekre adó formájában nem lehetett szert tenni. Ugyanezen okból történt a keleti szláv törzsek közötti további hódítás, amely az adók mennyiségét növelte. A prémek, illetve a hadjáratok során ejtett foglyok eladása a fejedelmet újabb jövedelemhez juttatta. A nagyobb jövedelem nagyobb létszámú kíséret eltartását tette lehetővé. A kezdeti időben a kíséretnek bizonyára szerepe volt abban, hogy a fejedelmek a dnyeperi vízi út kereskedelmét meg tudták adóztatni, s ez végül „szokássá" vált. Kijev előnyös földrajzi helyzete hozzájárult ahhoz, hogy a nagyfejedelem nagyobb zsákmány- és adójövedelemhez jutott, mint a többi hasonlóan kiemelkedő törzsi-nemzetségi előkelő. Ez a körülmény a nagyfejedelmi méltóság létrejöttét is elősegítette.

A kíséret léte a fejedelem számára előnyöket biztosított, de kötelezettségekkel is járt, és a fejedelem bizonyos mértékben függött is a kíséretétől. A kíérettagokkal (druzsinyiki) időről időre tanácskozott (dumi). Kezdetben minden kíséretttag a fejedelem közvetlen környezetében élt, együtt laktak, közösen étkeztek. A 12. századtól az írott forrásokból ismerjük az erődítmények szenyinek nevezett részét, ahol a fejedelem kíséretének tagjaival együtt lakomázott (pir). A szenyi a régészeti adatok alapján fedett, de nyitott oldalú építmény volt, ahol kedvezőtlen időjárás esetén nagyobb csoport is kényelmesen elhelyezkedhetett. A kíséreten belül is kialakult egy hierarchia, hiába tartózkodott a fejedelem közelében a kíséret minden tagja, nem részesült egyenlően a jövedelmekből. Először egy szűkebb és egy tágabb kör formálódott, a kisebb és a nagyobb kíséret, a szláv szóhasználat szerint ifjabb és idősebb kíséret.

A kíséret tagjai általában fegyveres szolgálattal tartoztak a fejedelemnek. Az, hogy az „átlag" fölé különleges megbízással lehetett emelkedni, kedvezett a kíséret további differenciálódásának. A fejedelem és kísérete nem tartózkodott állandóan egy helyen. A fejedelem a kísérettagok közül bízott meg valakit – a nameszntyiket vagy poszadnyikot – a voloszty igazgatásával. Ha nagyobb hadat toborzott a fejedelem, a vojevoda és a tiszjackij voltak a segítségére. A kísérettagok közül azok emelkedhettek ki, akik megbízhatóságuk alapján lehetőséget kaptak egy-egy fontos feladat ellátására, a származás itt nem játszott szerepet. A poszadnyik és a vojevoda elsősorban nem a fejedelem környezetében teljesített szolgálatot, ezáltal a szó fizikai értelmében távolabb kerültek a fejedelemtől, a plusz feladat pedig kiemelte őket a kísérettagok közül, ezért szükségszerű volt, hogy a fejedelemtől nagyobb juttatás járjon nekik. A PVL a fejedelmi helytartókat bojároknak nevezi. A bojárok tehát eredendően szintén a kíséret tagjai voltak, de a fent említett okok miatt igen hamar leváltak a kíséretről.

A bojár szó etimológiája vitatott, nem tudjuk, szláv vagy török eredetű-e. A szláv etimológia szerint a bo(l)jarin a boj- vagy bol- tőből származik, az első változat szerint 'harcos', a második szerint 'nagy'-ot, 'hatalmas'-t, 'több'-et jelent. A török nyelvből

való származtatás összecseng a második változattal, mely szerint a bojar szó alapjelentése a 'nagy', 'gazdag', 'nemes'. Mindkét szóetimológia a bojár réteg helyét a harcos kísérettagok leggazdagabbjai között jelöli ki. A bojárok helytartóként a fejedelemtől távolabb éltek, szükségszerűen elsőként szakadtak ki a kíséretből. Vélhetően a fejedelmi jövedelmek begyűjtésében is fontos szerepük volt. Ezt jelzi például, hogy a kijevi megmozdulások idején (1068, 1113, 1147) a népharag ellenük irányult, s a házaikat feldúlták, kifosztották. Sem a PVL-ben, sem a *Pravdá*ban nincs utalás arra, hogy a bojárok földbirtokosok lettek volna, ahogy Grekov nyomán a szovjet történetírás vélte. Frojanov kettős arculatot tételez fel; szerinte meg kell különböztetni a fejedelmi kíséret bojárjait a földbirtokkal rendelkező bojároktól. A német Halbach úgy fogalmaz, hogy a bojár–fejedelem viszony inkább a vazallitásra emlékeztet, mint kíséretviszonyra, csak nem a földbirtok, hanem a fejedelmi jövedelmek „táplálásra" átengedett részén keresztül.

A földbirtok léte vagy nemléte a bojárok esetében még kevésbé igazolható vagy cáfolható, mint a fejedelmek és az egyház esetében. A halicsi területen a 12–13. század fordulóján fellépő erőteljes bojári oppozíció mögött a fejedelemtől való teljes függetlenedést látjuk, melynek alapja a földbirtok lehetett. A bojári földbirtoklásra bizonyító adataink csak a 14–15. századi Novgorodból vannak. A 12. században a fejedelmek „diplomatái" is a bojárok közül kerültek ki, például Pjotr Boriszlavics, aki számtalan ügyben járt el Izjaszlav Msztyiszlavics megbízásából. A bojárok, akik a fejedelmi kíséretről leszakadva távolabb éltek, időnként felkeresték a fejedelmet, hogy tanácskozzon velük (dumi). Végleges leszakadásuk az egykori kíséretről a 13. század végére következett be.

A kíséret másik része megtartotta szoros kapcsolatát a fejedelemmel a szó fizikai értelmében is, hiszen továbbra is egy fedél alatt éltek (mladsaja druzsina). A kisebb kíséret tagjait az összefoglaló grigy/grigyba szóval jelölték, amely a skandináv gridből származva 'személyes szolgá'-t, 'testőr'-t jelent. A fegyveres kíséreten belül is lezajlott egy differenciálódási folyamat, ide a következő csoportok tartoztak: gyetszkije, otroki, paszinki, koscsei, csad(o). A gyetszkije a kisebb kíséret szabadokból álló felső rétegét alkotta, ők vettek részt a fejedelemnek a bojárokkal való tanácskozásán. A forrásokban a 12. századtól kezdve fordulnak elő, de inkább a részfejedelmi korszak szereplői; tulajdonképpen a nyugat-európai ministerialisoknak felelnek meg. Az otrokinak nevezett személyek a fejedelem környezetének nem szabad tagjai közül kerültek ki. Nevezetes otrok volt a mártírhalált halt Borisz Vlagyimirovics szolgája, a magyar származású Georgij, aki urát védelmezte a rátörő gyilkosokkal szemben. A paszinki és a koscsei szintén a 12. századtól vannak jelen a fejedelem kíséretében – mint udvari szolgák –, de ekkor sem szerepelnek túl gyakran. Halbach szerint e szavakat a druzsinába került török (kun) elemek hozták magukkal. Andrej Bogoljubszkij megölésekor (a novgorodi krónika szövege szerint) csak egy fiatal koscsej volt a közelében. A fejedelem környezetének legalsóbbrendű szolgálói az összefoglaló néven csadónak nevezett csoport volt.

Mint láttuk, a fejedelmek egymás közti viszonyának leírására a rokonsági fokot jelölő terminus technicusokat alkalmazták, s a fejedelem és a kísérettagok viszonyában ugyancsak ezek domináltak. Mindez a nemzetségi társadalom lassú átalakulásának kísérő jelensége. A bojárok, akikből a 12–13. század fordulójától kezdve fokozatosan alakul ki a földbirtokos réteg, a nagyobb és gyorsabban felbomló druzsinából váltak ki, de a kísérethez tartozás köldökzsinórja még a 13. század végén sem szakadt el teljesen. A kisebb kíséret – akikből a fejedelmi udvartartás lett – átalakulása szintén lassú folyamat eredménye volt, mely csak a 12. század legvégi kezdetek után – hosszan átnyúlva a részfejedelemségek időszakába – fejeződött be. A fejedelmi udvartartás legfontosabb tisztségviselői a holopok közül kikerülő tyiun és kljucsnyik voltak; de ismerünk mecsnyiket ('kardhordó'), biricset ('őr'), dajkát és nevelőt. A kijevi korszakban és a részfejedelemségek kialakulása idején a fejedelem még igen közel állt a néphez, udvara inkább vendégeket maga köré gyűjtő udvar volt, nem pedig gazdálkodási egység.

A kíséretek a 9–10. században varég elemekkel töltődtek fel, majd a 12. századtól a steppei török elem került túlsúlyba; északon a volgai bolgár, délen pedig az úztork, a kun népesség volt jelen nagyobb számban. A nagyfejedelem és a többi fejedelem kapcsolatát hasonló viszony jellemezte ahhoz, mint amilyen a fejedelem és kísérete között fennállt; rendszeres tanácskozásokat és lakomákat (dumi, piri) tartottak. Időnkénti összejöveteleikre, tanácskozásaikra több kifejezést is használnak, ilyen például a szjom, a szjezd, a szobor. Végső soron a nagyfejedelem és a többi fejedelem viszonya virtuális kíséretviszonynak fogható fel, olyan sajátos rendszernek, amely sem bizánci, sem kazár minta alapján nem vezethető le.

A szabadság és függőség típusai

A társadalmi különbségek és a differenciálódás legobjektívebb példáit a korai törvényekből meríthetjük, például a gyilkosság esetén kiszabható vérdíjak (vira) összegéből. A *Kratkaja* (Rövid) *Pravda* Bölcs Jaroszlav kori részéből származik a vérdíj fizetésének törvényi alapszövege, ugyanis ekkor a vérdíj mellett a vérbosszút is megengedik a legközelebbi hozzátartozóknak (apa, fiú, testvér, unokatestvér). A vérdíj összege szabad ember (muzs) számára 40 grivna (Rövid Pravda 1. cikkely). Néhány évtizeddel később a szabad emberért fizetendő 40 grivna mellett megjelenik a dupla vérdíj (80 grivna), ha a gyilkosságot a fejedelem szolgálatában álló személy – például az ognyiscsanyin, a fejedelmi tyiun, a főlovász (konyuh) – sérelmére követték el (Rövid Pravda 19.). Szabad nő megöléséért csak fél vérdíj járt. Ha függő szabad (kötött liber) esett áldozatul, hat grivna volt a vérdíj, ennek dupláját, azaz 12 grivnát kellett fizetni, ha az illető fejedelmi szolgálatban állt; például a fejedelem falusi elöljárója (sztaroszta), rab dajka vagy gyagyko, azaz a fejedelem gyermekeinek nevelője volt. A szmerd, a rjadovics és a holop halála esetén öt grivna volt fizetendő.

A társadalmi különbségek a testi sértések esetében kiszabott bírságok összegénél is megmutatkoztak. Itt elsősorban az okozott sérülések alapján szabályozták a büntetést, de éles határ húzódott a szabadok és a szolgák megítélése között. A szolgák által okozott kár miatt ők maguk nem voltak felelősségre vonhatók: a szolgáért anyagilag urának kellett jótállnia. Kiemelt helyzetre utal, hogy varég-kolbjag esetében nekik nem kellett a bíróság előtt tanút állítaniuk, elegendő volt az eskütétel.

A társadalmi berendezkedéshez értékes adalék az úgynevezett idegen vérdíj (gyikaja vira). Ha holttestet találtak, illetve a gyilkos személye nem volt megállapítható, akkor annak a közösségnek kellett együttesen kifizetnie a vérdíj összegét, amelynek közelében a holttestet meglelték. Ilyen esetben a közösség maga döntötte el, milyen arányban osztja fel tagjai között a kifizetendő összeget. Ez a közösség a Pravda korai szövegében szereplő nagycsalád (verv), amely az obscsina korai formájának tekinthető. A szóhasználat változását általában azzal magyarázzák, hogy vérségi és területi alapon szerveződött-e.

A törvények alapján könnyen el lehet különíteni a társadalom szélső rétegeit: a fejedelem szolgálatában álló elitet, a dupla vérdíjasokat, illetve a tárgyként kezelt holopokat, akikért tulajdonképpen vérdíjat sem kellett fizetni, csak az árukat megtéríteni. A holop a bíróság előtt nem is tanúskodhatott. A társadalom zömét a jogilag szabadok alkották, akikért 40 grivna vérdíj járt. Az egységesen szabadnak mondottak között lényeges gazdasági különbségek mutatkoztak, őket az eladósodás veszélye is fenyegette, s ez akár a szabadságuk elvesztésével is járhatott. A legnehezebb a „köztes" rétegek helyzetének megállapítása.

A személyükben nem szabad rétegek között a legalsó fokon a holopok álltak, helyzetük megegyezett a nyugat- és közép-európai a veri serviékével. A holopot fel lehetett kutatni, ha elszökött; ha megtalálták, vissza kellett szolgáltatni gazdájának, nem volt szabad befogadni. A Bővített Pravda 110. cikkelye szerint a holoppá válásnak három útja létezett: ha valakit eladtak, illetve megvásároltak; ha valaki rabnőt vett feleségül mindenfajta kikötés nélkül; és ha valaki szolgálatba szegődött megállapodás, illetve szerződés (rjad) nélkül. Akik rjad alapján álltak valakinek a szolgálatába, azokat rjadovicsoknak nevezték. De mivel a rjadovics gyűjtőfogalom, előfordulhat, hogy a megállapodás alapján szolgáló illetőt a szolgálat fajtája szerint jegyezték fel (lásd tyiun, kljucsnyik). Ugyanott a 111. paragrafus tiltja, hogy más úton-módon – például adósság ledolgozása céljából – valakihez munkára beállt személyt (zakup) holoppá tegyenek. A zakupok kölcsönt vettek fel, ami lehetett pénz, nemesfém, áru, vetőmag, és valami okból nem tudták az adósságukat a kamattal együtt törleszteni. Ilyenkor került sor arra, hogy munkával rójják le a hátralékot.

A többi függő vagy félszabad társadalmi rétegről kevesebb adatunk van. A cseljagyot háznépnek (latinul mansio) lehetne fordítani, hiszen ebből származik a magyar cseléd és család szavunk is. A PVL-ben a cseljagyok adásvételéről olvashatunk cseljagy i szkot (szkot 'szarvasmarha') kitételben. Mivel adták-vették, a cseljagyin hely-

zete lényegileg a holopéval volt azonos, mégis megkülönböztették őket. A különbségtétel okaként a fogságba került celjagy idegen voltát emeli ki több olyan kutató is, akik más esetben igen eltérő véleményt képviselnek (például Grekov, Zimin, Cserepnyin, Frojanov). Az izgojt migráns, vándorló, természetes közegéből, a nemzetségből kiszakadt egyénnek foghatjuk fel. Nemcsak az alsóbb rétegekben bukkan fel, hiszen ismerünk knyaz-izgojt is, aki voloszty nélkül vándorolt egyik fejedelmi udvarból a másikba. A puscsennyik és a proscsennyik lényegében libertinusok, akiket elengedtek, illetve elbocsátottak, azaz felszabadítottak; az egyházhoz kapcsoltan említik őket. Ugyancsak a szó etimológiájához fordulhatunk a zadusnije ljugyi helyzetét keresendő; ők a felszabadító lelki üdvéért az egyház számára adományozott szolgák lehettek (lásd a magyarországi gyakorlatban hasonló jelentéssel: dusnok).

Nehezen tisztázható a szmerdek esete. A szmerd a Russzkaja Pravda szerint függő elem lehetett, mivel megöléséért öt grivna vérdíjat kellett fizetni, kevesebbet, mint egy holopért. A szmerdek az elbeszélő forrásokban (például a *novgorodi évkönyvek*ben) adót (dany) fizetnek. Ezt a helyzetet többféle módon értelmezték. Grekov a szmerd fogalmát a parasztság egészére érvényesnek tartotta, akik közül a függő szmerdek a holopoknál is mélyebbre süllyedtek. Juskov a függő szmerd-státust általánosította az egész rétegre, míg Zimin földre ültetett raboknak tartotta őket. Frojanov a kettősséget viszi tovább: a szmerdek eredendően a leigázott keleti szláv törzsek adófizető szabad parasztjai, ezért különböztették meg őket a nagyfejedelem alá tartozó helyi szabad lakosságtól, amely nem fizetett adót a fejedelemnek. A szmerd később az államnak adózó paraszt értelmében rögzült. A szmerdek Pravda-beli helyzetéből kitűnik, hogy semmiképpen sem azonosak a közszabad réteggel (muzsi), akik a társadalom zömét alkották. Ugyanakkor a szmerdek a fejedelem gyalogos csapataiban harcoltak és háború esetén lovat is kellett adniuk a fejedelemnek. Ez még a korábbi teljesen szabad állapotra utal, amely a 11. század végére jelentősen megváltozott. A szmerdek fejedelemtől függő helyzetét mutatja, hogy haláluk után – ha nem rendelkeztek – a fejedelemre száll a vagyonuk. Ilyen kikötések a bojárok és a kísérettagok esetében nincsenek. Végül is a szmerdek állapotában e rövid idő alatt bekövetkezett változást csak óvatosan tudjuk regisztrálni, mivel nem áll elegendő forrás a rendelkezésünkre.

A különböző rétegek egymáshoz való viszonyára többféle hipotézis született. Itt most hármat emelünk ki: Grekovét, lényegében a Grekov nézeteinek módosított változatát megalkotó Cserepnyinét és Frojanovét (lásd a mellékelt diagramokat!).

A három hipotézis közül kettő arra a prekoncepcióra épül, hogy a Kijevi Rusz létrejöttétől fogva feudális állam volt (Grekov, Cserepnyin). Cserepnyin a grekovi modellen nem változtatott, csak árnyaltabbá tette a képet. Grekov értelmezésében „összecsúsznak" a különböző időben előforduló fogalmak, ilyen például a milosztnyik, amely a 12. század végénél korábban nem jelenik meg a forrásokban, és akkor is csak a vlagyimir-szuzdali területen. Grekov a feudális függést mutató állapotot preferálja, elképzelése eszerint alakul. Frojanov Grekovval szemben felismerte, hogy a

Bővített Pravda igen hosszasan foglalkozik a zakup-réteggel és az adósságproblémával. Ha számokat nem is tudunk felsorakoztatni, az arányokra mégis következtethetünk. Ugyancsak valamiféle arányt sejtet bizonyos csoportok előfordulásának, említésének gyakorisága. Például a puscsennyik, proscsennyik csoportok és a zadusnije ljugyi alig néhányszor felbukkanó elnevezések a 11–12. században. E libertinus rétegnek a holopok és a cseljagy közül kiemelkedő állapotát Frojanov nem vonja kétségbe, csak az arányokat. Nem biztos, hogy a cseljagy/holop megkülönböztetésben igaza van, de abban bizonyosan igen, hogy a különbség csak árnyalatnyi. Frojanovot bírálva dolgozta ki Cserepnyin a maga elképzelését, de ezzel lényegében nem tett mást, mint módosította néhány ponton Grekov álláspontját. Cserepnyin összevonja a rjadovics- és a zakup-kategóriát, noha a kevés adatból is látszik, hogy elkülöníthető csoportokat alkottak. Tisztázatlan és későbbi a najmit és a rolejnyik réteg szerepeltetése, hiszen a 11–12. századból nincsenek létezésüket igazoló adatok, csak későbbiek. Számunkra Frojanov elképzelése tűnik a legelfogadhatóbbnak.

A vecse

Kezdetben a muzsi vagy ljugyi szavak minden bizonnyal a közszabadságot élvező egyének megjelölésére szolgáltak. Később, amikor jelzős szerkezetben kerülnek elénk, mint például lucssije muzsi vagy ljugyi gradszkije, a közszabad réteg differenciálódását jelzik. A fejedelemnek is vannak emberei (muzsi, ljugyi), akikkel tanácskozik, akik tehát a kísérettagok közé tartoznak. A gradszkije ljugyi nem kísérettagokat jelöl, hiszen adott esetben ellenszegülnek a fejedelem akaratának, amit kísérettagok aligha tehettek meg. A gradszkije ljugyi jelentkezik más formában, amikor az évkönyvek kijeviek, halicsiak, szmolenszkiek, novgorodiak stb. módon határozzák meg csoportjukat. Eszerint a fogalom valamilyen formában a városhoz tartozó embereket jelöli. Biztosan ki vannak zárva e körből az idegen kereskedők, akiket goszty néven ismertek Rusz-szerte. A gradszkije ljugyi helybeliek, akik között vannak cerkovnije ljugyi és sztarejsina grada (a város seniorjai). Ez a csoport adott esetben a fejedelem akaratával is szembeszegülhetett. Szabad voltuk mellett szól az is, hogy alkalmanként fegyvert viselhettek (ilyenkor voi 'harcosok' volt az összefoglaló nevük), beálltak harcolni egyik-másik fejedelem szolgálatába. Szabad voltuk mellett szól, hogy véleményüket testületként fogalmazhatták meg és képviselőiken keresztül tudatták a fejedelemmel. Ez a testület a vecse.

A vecse mint a városoknak nevezett településeken működő testület jelenik meg a forrásokban. Véleményt nyilvánít háború és béke kérdésében, támogatja egyik vagy másik fejedelmet politikailag, de akár fegyveresen is. Feltételeket szab a hívott fejedelem számára; a politikai élet aktív közreműködője. Az évkönyvekben az első híradások például Novgorod esetében már 1016-nál, Belgorod esetében 997-nél olvas-

hatók. A 12. század eleji PVL-ben a kutatás mai állása szerint az említés későbbi betoldás lehet, kompiláció. Mint testület a 11. század második felében kezdi hallatni a hangját, igen aktív az egész 12. századon keresztül, a 13. század elején helyenként visszaszorulóban van, másutt továbbra is virulens (például Novgorodban). Tevékenységének csúcspontját az évkönyvekben az alábbi időpontokban jelzik: Kijev (1068, 1147/48), Halics (1144, 1188), volhíniai Vlagyimir (1197), Rosztov-Szuzdal (1157), Kljazma-parti Vlagyimir (1157), Polock (1159), Szmolenszk (1185).

A szovjet kutatás (Grekov, Tyihomorov) antifeudális megmozdulásokat látott ezen aktivitás mögött; Pasuto a városok szabad akaratának kifejeződését. Frojanov és Zernack álláspontja hozzájárult a jelenség tisztázásához. Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy a vecse működése a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész egykori Rusz területén általános. Hogy nem mindenütt egyformán tudunk róla, az magyarázható az amúgy is szűkös forrásanyag egyenetlenségével. A nevezett időszak vecse-aktivitása – úgy tűnik – a széttagolódás folyamatának kísérőjelensége. A fentebb felsorolt megmozdulások jelzik a fejedelem és a vecse közötti hatalmi konfliktusokat.

A vecsén megjelenő közösség (kijeviek stb.) nemcsak a központban lakókat foglalja magában, hanem a körzet, a voloszty szabad lakosságát is. Lényegében conventio populi, de óvakodnánk népgyűlésként aposztrofálni, mivel az egyenlőségen alapuló ősi szláv közösségekkel a vecse kontinuitása nem igazolható. A voloszty és a település központjában összehívott vecse hatalmi kérdésekben nyilvánította ki akaratát, de a konfliktusokból leszűrhető, hogy mint testület érdekcsoportok szerint tagolt volt. Nem lehetett független a fejedelmi kíséret legfőbb tisztségviselőitől (namesztnyik, poszadnyik, tiszjackij) sem, akik a fejedelem nevében a volosztyot irányították, de nem volt független a helyi előkelők akaratától sem, akik szembehelyezkedtek a fejedelemmel és tisztségviselőivel. Összehívása ad hoc történt, rendszerint akkor, ha valakinek (a fejedelemnek) vagy egy csoportnak (a helyi előkelők, a fejedelemmel szembeni oppozíció) érdeke fűződött hozzá. Például a fejedelem a vecsével, illetve a vecse vezetőivel ismertette el trónutódlási akaratát. Ezt a vecse nevében egyes képviselői meg is tették, de az illető halála után rendszerint már semmi sem kötelezte őket az ígéret betartására, lásd például Vszevolod és Igor Olgovics esetét 1146/47-ben. Másutt a vecse szabta meg a megállapodás vagy szerződés (rjad) feltételeit az új fejedelemmel, például Novgorodban.

A vecse egyetlen alkalommal sem nyilvánított véleményt olyan jogi, bírósági, gazdasági és adminisztratív kérdésekben, mint például a voloszty nagysága vagy új voloszty kialakítása. (Ez esetben a későbbi novgorodi esetektől elvonatkoztatunk.) Emiatt nem jogos Pasuto felvetése a városok szabad voltáról, hiszen a nyugat-európai szabad városok legfontosabb ténykedése, illetve szabadságuk megnyilvánulása lényegében a belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiára épült. A vecse hatáskörében ilyen privilégiumok nem voltak, ezeket a fejedelem és tisztségviselői gyakorolták.

Végül is megállapítható, hogy a fejedelem és a vecse, azaz a potenciálisan monarchikus hatalom és a bizonyos archaikus vonásokkal bíró közhatalom között vetélkedés zajlott a politikai széttagolódási folyamat hátterében. A kíséret mint fegyveres különhatalom kiemelte a fejedelmet a primus inter pares státusából, de nem adott a kezébe akkora ütőképes haderőt, amellyel rá tudta volna kényszeríteni akaratát a vecsére. A vecse ekkor már nem archaikus törzsi-nemzetségi közhatalom, mivel a 12. században a törzsnevek már nincsenek használatban, s helyettük a területi alapokon (voloszty, gorod) történt a szerveződés. Az egykori törzsi-nemzetségi közszabadságból a fegyverforgatás gyakorlata (lásd voi) és a szabad státus (a vecsén való megjelenés joga) maradt meg. Úgy gondoljuk, hogy az egykori törzsi-nemzetségi keretek átalakulása egyrészt a kereskedő-zsákmányoló gyarapodáson keresztül megvalósult gazdasági differenciálódás, másrészt pedig a varég-szláv etnikai összeolvadás nyomán következett be. A tatárjárás előtt azonban nem jött létre öröklődő monarchikus hatalom, hanem a két hatalmi pólus (a fejedelem és a vecse) közötti konfliktus elhúzódott és a Rusz régióiban különböző módon fejlődött tovább. Ezeket a hatalmi szférában is meglévő különbségeket a tatár hódítás mélyítette tovább.

A feudalizmus-vita

Feudalizmus-vitaként szokás emlegetni azt a diszkusszió-sorozatot, amelynek az volt a célja, hogy eldöntse: a Kijevi Rusz, a részfejedelemségek és majdan Oroszország (Rosszija) fejlődése leírható-e a nyugat-európai fejlődés történeti jellemzésére használt fogalmakkal? E kérdésnek önmagában is megvan a historiográfiája, hiszen lényegében az Oroszország megítéléséről folytatott 19. századi szlavofil-nyugatos vita megkezdéséhez nyúlik vissza. A problémafelvetés többnyire már *in statu nascendi* sem mentes az aktuálpolitika és a nacionalizmus behatásaitól. Kivételt képeztek a legnagyobb történészek (Szolovjov, Kljucseszkij), akik a Rusz és Nyugat-Európa különbségeit látva óvakodtak a feudalizmus fogalmat alkalmazni.

Nyugat-Európa és a Kijevi Rusz, illetve a moszkvai állam történetének egészére a feudalizmus fogalmat és a komparatív módszert Pavlov-Szilvanszkij alkalmazta először és ő alkotta meg azt a tételt, mely szerint a Rusz és az európai fejlődés lényegileg azonosnak tekinthető. A fogalom Pavlov-Szilvanszkij prekoncepciója és történelmietlen vizsgálati módszere (például a források tetszőleges kiválogatása, az oda nem illők elhallgatása) miatt került a századelő orosz történetírásába. Elterjedését elősegítette az 1920-as évek kultúrpolitikája és kultúrpolitikusa, Pokrovszkij, aki Pavlov-Szilvanszkij gondolatait marxista retorikával szerelte fel (lásd erről bővebben Szvák, Filippov). Az ő gondolatai nyomán haladt Grekov, aki az 1930-as évektől a korszak vezető történésze volt. A kijevi korszak kutatójaként a marxizmus formáció-elmélete alapján a Rusz fejlődését a Nyugat-Európára megalkotott séma Prokrusz-

tész-ágyába igyekezett beilleszteni. A feudális földbirtok kialakulására helyezte a hangsúlyt, és művében az „orosz feudalizmus" létrejöttét minél korábbi időszakra igyekezett kitolni. Ennek eredményeként a feudalizmus kialakulását a Kijevi Ruszban már az államalapítás előttre helyezte és a kereszténységet felvevő Vlagyimir korát már érett feudalizmusként minősítette. Az érett feudalizmus fogalmába „természetesen" beleértette az árutermelés, a pénzgazdálkodás, a munkamegosztás és a városiasodás meglétét is, megint csak a Nyugat-Európára megalkotott séma alapján. E prekoncepcióra a Pavlov-Szilvanszkij-i történetietlen „forrásválogató" módszer épült. A legnagyobb gondot az jelentette, hogy Grekov álláspontja hivatalos, a politika által támogatott verzióvá merevedett, amellyel kapcsolatban nemigen volt kívánatos kritikusnak lenni. Árnyalati különbségek, hangsúly-eltolódások a Grekov képviselte koncepción belül is akadtak, például Ribakov, aki az „orosz feudalizmuson" belül a korszakolást végezte el a pre- és kora feudális fogalmak bevezetésével. Ugyanakkor Ribakov volt az is, aki szárnyaló fantáziáját elengedve az írott forrásoktól a legmesszebbre rugaszkodott. A Grekov nyomdokain haladó történetírói iskola további negatívuma volt, hogy elhanyagolta a forráskritikát, illetve megrekedt Sahmatov századeleji eredményeinél és nem lépett tovább.

A grekovi állásponttal szembeni kritika megjelenése az 1960–1970-es évekre esett (lásd Filippov). Több kutató ismét visszanyúlt a forrásokhoz, abból próbálta megfejteni a Kijevi Rusz fejlődésének sajátosságait. A szolgaság sokféle típusából a rabszolgaság létezése és virulens volta mellett érvelt a minszki kutató, Goremikina, aki a Kijevi Rusz rabszolgatartó jellege mellett tette le voksát. Álláspontja nem volt mentes a marxista formációelmélettől. A másik a pétervári (akkor leningrádi) kutató, Frojanov volt, aki több könyvében egy minden részletre kiterjedő új Kijevi Rusz-értelmezést dolgozott ki. Ő és a tanítványaiból kialakult „leningrádi iskola" (lásd még Dvornyicsenko, Krivosejev munkáit) az államalapítás utáni Ruszban a törzsi-nemzetségi viszonyok lassú bomlását látja, és a tatárjárás előtti időszakra alkalmazhatatlannak tartja a feudalizmus fogalmát. Csak elszórt, összességében kisszámú jelenségről állítja, hogy a feudális fejlődés csíráját hordozza magában, erre szolgálnak nála is a „pre-", illetve a „dofeodalnij" jelzők.

Az orosz történetírásban ma is létező három különböző álláspont, Goremikina és Frojanov mellett a Grekov teremtette koncepció is jelen van a kutatásban (Cserepnyin, Rapov). Az álláspontok elhatárolódása az egyes részletkérdésekben azonban nem ennyire éles, ezt a fejedelmi hatalom megítélésével kapcsolatban tudjuk a legplasztikusabban bemutatni. A fejedelmi hatalom eredetéről mind Ribakov, mind Frojanov és Goremikina is úgy vélekedik, hogy az a törzsfői hatalomból ered, amely már a varégok bejövetele előtt kialakult. Ezzel ellentétes Janyin, Aleskovszkij és Alekszejev nézete, ők Novgorod és Szmolenszk példájából kiindulva a fejedelmi hatalmat idegen eredetűnek vélik. A fejedelmi hatalom természetét és politikai tartalmát illetően másképp polarizálódtak az állápontok. Cserepnyin (valamint Ribakov,

Rapov és Janyin) a fejedelem helyzetét a bojársággal való küzdelem alakulásából vezette le, ebből kiindulva értelmezte a Rusz egyes régióinak (Novgorod, Vlagyimir-Szuzdal, Kijev) fejlődését. Goremikina szemében a fejedelem rabszolgatartó, vele szemben a vecse képviseli az obscsina érdekeit. Frojanov álláspontja szerint a fejedelmi hatalom az egész közösség érdekeit kifejezi, de változó módon: a fejedelem a 9–10. században elsősorban törzsi-nemzetségi vezető, de még a 11–12. században is erősen függ a vecsétől, bár igazságszolgáltatási funkciója és az egyház támogatása hatalmát a korábbiakhoz képest megnövelte. Mégis, a fejedelem függetlenségének záloga a druzsina, de az sem feltétlenül a fejedelmi akarat végrehajtója. A vazallitás és a fejedelmi földtulajdon kérdésében a tradicionális felfogás és a frojanovi koncepció áll egymással szemben. Grekov, Ribakov és Rapov feudalizmus-értelmezésükből következően a nagybirtokra épülő vazallitás létét vallják; úgy vélik, a vérségi viszonyok helyettesítik a vazallusi szerződéseket. Ezt Ribakov megtoldotta azzal, hogy a vazallitás viszonyait az erő pozíciói befolyásolták. A vazallitás fogalmát Frojanov is alkalmazza, de értelmezésében a Ruszban érvényesülő szisztéma nem a földadományokon nyugodott, hanem a jövedelem-adományokon, amely a 10–11. században az adók (dany) egy részének átengedéséből, később a táplálás (kormlenyije) rendszeréből állt. Frojanov differenciáltan kezeli a senioratus fogalmát is, úgy véli, különbséget kell tenni genealógiai és politikai senioratus között, mivel a kettő nem esik egybe. A Frojanov nézeteit osztó Petrov ezt még kiegészíti azzal, hogy a földmagántulajdon és a feudális nagybirtok a Kijevi Ruszban ismeretlen volt, és csak a moszkvai korszakban jött létre.

A Kijevi Rusz feudális voltát vallók elvetették Goremikinának a rabszolgatartás mértékéről és Frojanovnak a törzsi-nemzetségi kötelékek szívós továbbéléséről alkotott teóriáját. Az egyik szerző (Kizilov) mindkét irányban gyakorolt kritikája Marxnak *A 18. század titkos diplomáciája* című munkája orosz vonatkozású megjegyzéseire épül; ezen észrevételekről Szvák Gyula kimutatta, hogy az orosz viszonyok elemzésekor Marx 18–19. század fordulóján élt író-költő, Karamzin történeti munkáját forgatta.

Egyház, művelődés, kultúra

Egyházszervezet és kolostorok

Az előző fejezetekben már szóltunk a Kijevi Rusz egyházszervezetének létrejöttéről, illetve a szervezet alakulásáról a fejedelemségek létrejöttének folyamatában, melyet most a Rusz egyházszervezetének egészére vonatkozó részletekkel egészítünk ki.

A Kijevi Rusz egyházszervezete teljes egészében a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. Kijev és egész Rusz metropolitája a tatárjárás előtti keleti szláv (óorosz) terület egyházfője volt; személye, kinevezése a konstantinápolyi pát-

riárkától függött. Ennek a szokásjognak mondott ellent egy alkalommal Bölcs Jaroszlav, amikor 1051–1054-ben Ilariont nevezte ki metropolitának, illetve Izjaszlav Msztyiszlavics, 1147–1154 között, amikor Klimet megválasztatta. Bölcs Jaroszlav idején a Kijevi Ruszban még kevés egyházi személy működhetett, és az írásbeliség sem volt olyan szinten, hogy Ilarionról alapos ismereteink lennének. Klim(ent) esetében tudjuk – és valószínű, hogy egy évszázaddal előbb is így történhetett –, hogy a nagyfejedelem szándéka heves ellenállást váltott ki, hisz nevük alapján a püspökök zöme görög származású volt. E két kivételtől eltekintve a konstantinápolyi pátriárka akarata töretlenül érvényesült: a 11. század második felében a két tiszavirág-életű metropólia csak rövid ideig maradt fenn, a 12. század második felében pedig a pátriárka nem támogatta Andrej Bogoljubszkijt egy újabb, a Kljazma-parti Vlagyimirban tervezett metropólia felállításában. Rusz egyházának feje az óorosz időkben egyértelműen a kijevi metropolita maradt.

A hierarchiában a metropolita alá tartoztak a püspökségek. Köztük a szmolenszki számít kivételnek abból a szempontból, hogy ismerjük az alapítás évét és az alapító okiratot (usztav). Másutt csak a püspök első szereplését tudjuk regisztrálni. A püspökök között a novgorodi helyzete kiemelkedik a többi közül, tulajdonképpen a püspök és a metropolita közé helyezhető a rangsorban. Ezt jelzi érseki (arhiepiszkop) címe, amely később a speciális körülmények folytán vladikává alakul. Az első püspökségek a kereszténység felvétele után szerveződtek. Sajnos adataink hiányában ismereteink igen hézagosak; a kereszténység felvétele után a kijevi és a püspöki egyházmegye (eparhia) léte tekinthető biztosnak. Ezt követően a déli területeken, Kijev közvetlen közelében szerveződtek az újabb egyházmegyék. Az időpontot nem ismerjük, de 1072-ben, Borisz és Gleb szentté avatásakor már működött püspök Belgorodban, Perejaszlavlban, Csernyigovban és Jurjevben. Perejaszlavl és Csernyigov mint a déli részek legkorábbi és legnagyobb központjai logikus módon már igen korán püspöki székhellyé váltak. Belgorod és Jurjev kevésbé voltak jelentősek, lévén fejedelmi rezidenciák, ezért inkább a kijevi nagyfejedelem presztízsszempontjainak köszönhetően szerveződtek e korai püspökségek. Perejaszlavl és Csernyigov esetében a tatárjárásig tizenkettő, illetve nyolc püspök nevét ismerjük; mindkét esetben közvetlenül a tatár hódítás előtt, 1239-ben említik az utolsót. Belgorod és Jurjev jelentősége a püspökök számát illetően nem kevésbé lehetett fontos, mivel a tatárjárás előttről hét, illetve kilenc püspök neve maradt fenn. Belgorod utolsó ismert püspöke (Adrián) a 12. század végén működött, Jurjevben pedig 1231-ben említenek utoljára püspököt. E két, Kijev környéki település jelentőségét a politikai központ jellege adta (lásd duumvirátus). Az imént felsorolt püspökökön kívül – Novgorodot leszámítva – 1072-ben egyetlen északi székhelyű püspök volt jelen: Leontyij Rosztovból. A metropolitán kívül négy püspöknek volt déli egyházmegyéje és csak kettőnek (Novgorod, Rosztov) északi. Ez az adat sokatmondó mind a Rusz lakosságának számát, mind az egyház szervezettségét illetően.

Úgy tűnik, hogy a turovi püspökség már a 11. században létezett, hiszen első püspökét 1005/6 táján már említik. Amiatt gyanús az adat, hogy utána több mint egy évszázadig (1114-ig) nem ismerjük Turov püspökeinek nevét, ezt követően viszont 1182-ig folyamatosan nyolc püspök működéséről tudunk. Az 1005/6-ban szereplő püspök neve egy 14. századi usztavban fordul elő (Scsapov), ahová kerülhetett későbbi betoldás vagy kompiláció útján is. Turov a 12. században vált voloszttyá, fejedelmi központtá. Véleményünk szerint addig periféria volt, és mint ilyen, érdektelen. Ugyancsak a 11. század legvégén hallunk a volhíniai Vlagyimir püspökéről (1091). 1260-ig nyolc püspököt ismerünk ebből az egyházmegyéből. Annak ellenére, hogy a püspökök névsora nem maradt fenn folyamatosan, a volhíniai Vlagyimir esetében mégis elfogadhatónak tartjuk a 11. század végére datált alapítást, mivel a település politikai központtá válása is nagyjából erre az időszakra esik.

A 12. században egy sor püspökséget alapítottak. Mi magunk ide soroljuk az imént említett turovit is. Ezen kívül Polockban (1105), Szmolenszkben (1150), Halicsban (1153), Rjazanyban (1198) említenek első püspököket. A rosztovi püspökségről vált le a Kljazma-parti Vlagyimir püspöke, és teremtett önálló egyházmegyét (1214), a halicsiról pedig Holm, illetve Ugrovszk püspöke (1219/20). A holmi püspökkel egyidejűleg egy másik halicsi központban, Peremislben is találunk püspököt. Ide egy Novgorodból származó pap került (1220), aki a novgorodi érsek speciális címét is magával hozta (vladika). A déli területek püspökei 1238–1240-ig működhettek, ekkor a rájuk zúduló tatár támadás egyházmegyéjükkel együtt elsöpörte őket. A kijevi metropolitának, Joszifnak, aki 1236-ban foglalta el hivatalát, nyoma veszett. A következő kijevi metropolita, I. Kirill 1242 körül kapta meg kinevezését. Novgorod, Rosztov, a volhíniai Vlagyimir és Holm püspökeinek sorában a 13. század közepi tatár támadás után sem tapasztalható törés.

A világi papság az egyházszervezetben nemcsak vezető egyháziakból és görögökből állt; a metropolita és a püspökök szolgálatában működtek alacsonyabb rangú egyháziak is. A központi településeken a 12. században már több templomot is találunk, mindegyiknek saját papsága volt. A forrásokban szereplő személyeken keresztül csak a hierarchia csúcsát láthatjuk, illetve a többi egyházi személyre, létszámukra csak következtetni tudunk. A világi papság (beloje duhovensztvo) testületei a kliroszok és a szoborok voltak. Kliroszнак nevezték a nagyobb templomokban működő papok összességét, a Rusz nyugati területein – nyugati hatásra – ugyanerre a testületre alkalmazva megjelent a kapitulum elnevezés is.

A szobor több jelentéssel bíró fogalom volt, a szó a szobiraty(szja) ('összejönni', 'összegyűlni') igéből származik. Szobornak nevezték a püspökök és a metropolita részvételével tartott tanácskozásokat, de léteztek főpapi szoborok (ierejszkije szobori), egy-egy központ templomaiban működő papok gyűlései, és végül ismeretesek a püspöki szoborok. Azokat a templomokat, ahol ezek az összejövetelek, gyűlések zajlottak, szobornijnek nevezték. A szobornij státus nem járt ki

minden templomnak, hanem rangot jelentett. Emiatt alakult úgy a mai szóhasználat, hogy a szobor szó ma már csak 'nagyobb templom'-ot, 'székesegyház'-at jelent.

A klirosz vagy szobornij klirosz mint testület már a 11. században előfordult, bár csak egy-egy legendabeli példával illusztrálható. Például a Borisz és Gleb sírjánál történt csodákat először a klirosszal tudatja a püspök. A legendaszövegek datálása mindenütt elég bizonytalan, hiszen a legenda, „forgása" közben, később is bekerülhetett a szövegbe. A letopiszek a klirosz fogalmát a 12. századtól ismerik: 1156-ban a novgorodi Szófia-székesegyházi, 1150-ben a szmolenszki, 1231-ben a volhíniai vlagyimiri, 1230-ban a rosztovi kliroszról hallunk. Scsapov és Poppe nézetei szerint a klirosz mint papi testület létrejötte fejedelmi kezdeményezésnek tekinthető, mivel az egyház számára a fejedelem juttatott javakat. Az egyház részéről a papi testület bővítésére tett javaslatokról nem tudunk, de ettől függetlenül lehettek ilyenek.

A kliroszt a szobor papjával vagy a püspökkel tanácskozva, illetve a liturgiát végezve állítja elénk az évkönyvek híradása. A 13. század végéről vannak adatok arra, hogy a klirosz tagjai a püspöki igazságszolgáltatásban is szerepet kaptak. A 12–13. században a fejedelmi usztavok szerint a vladicseszkij namesztnyik ('püspöki helytartó') végezte ezt a tyiun, azaz a püspök hivatalnokai, nem pedig a papi testület segítségével. Golubinszkij feltételezése volt – igaz, későbbi példák alapján –, hogy a kliroszrnak már a tatár hódítás előtt ilyen szerepe lehetett. Scsapov példái alapján ez nem bizonyítható. Egyetlen korai példa van arra, hogy valaki a klirosz tagjai előtt bonyolított le földvásárlást: nevezetesen Anna hercegnő (Vszevolod Jaroszlavics felesége, Vlagyimir Monomah anyja). Az ügy több szempontból is kivételes: egyrészt a metropolita székesegyházában történt, másrészt a hercegnő görög származású és a császári család tagja volt. A klirosz nagyobb létszámbeli gyarapodásáról és szerepének növekedéséről csak a 14–15. században tudunk, akkor is elsősorban a novgorodi és a pszkovi területen, illetve a formálódó belorusz és ukrán részeken, ahol inkább nyugatról érkező hatásként foghatjuk fel.

Az egyház a korai időkben is részt vett az igazságszolgáltatásban (lásd az usztavokat), de erről a tatárjárás előtti korszakból mindössze két dokumentumot ismerünk: Vlagyimir nagyfejedelem rendelkezését és a szmolenszki püspökségalapító usztavot. Mindkettőben a fejedelmeknek az egyház számára átengedett javadalmairól van szó; ezt a fejedelem az egyház igazságszolgáltatási jogkörét érintő passzusokkal egészítette ki. Sajátosnak tekinthető, hogy a Russzkaja Pravda rendelkezései és az usztavokból ismert igazságszolgáltatás kiegészítik egymást, de nem utalnak egymásra. A Pravda világi büntetéseit nem kísérte egyházi szankció és viszont. A két nevezett usztav alapján az egyház igazságszolgáltatási illetékességébe tartoztak a házassággal kapcsolatos ügyek (válás, többnejűség, pogány házassági szokások, erőszak, közeli rokonok házassága), illetve a pogány hiedelemvilág jelenségeinek továbbélése (füvekkel való gyógyítás, ráolvasás, eretnekség).

Az egyház világi hierarchiája mellett megjelentek a monasztikus szervezetek is, a szerzetespapság (csornoje duhovensztvo) képviselői. Az óorosz korszakban a legtöbb kolostor az állam központjában, Kijevben jött létre. A 11–12. század folyamán szinte mindegyik nagyfejedelem alapított kolostort, illetve támogatta a közvetlen felmenői (apa, nagyapa) által alapított monostorokat. A gyakorlat az volt, hogy oda is temetkeztek. A bizonytalanság e területen is sok, hiszen a monostor létezéséről hol az alapítás időpontjából, hol a kolostor temploma felszentelésének idejéből, hol az apát (igumen) szerepléséből tudunk. Az is előfordul, hogy csak a temetkezés kapcsán értesülünk arról, hogy a fejedelem kolostort alapított. Vitatott kérdés, hogy amennyiben egy fejedelem által alapított templomról szól a híradás, akkor is feltételezhető-e a kolostoralapítás, ha nincs rá pozitív megerősítő adatunk. Golubinszkij számításai szerint Kijevben legalább 17, Novgorodban 18, Vlagyimir-Szuzdalban 8, Szmolenszkben és Halicsban körülbelül 5-5 monostor létezett a tatárjárás előtt. A legújabb egyháztörténeti kutatásokat végző Scsapov óvatosabb a számok tekintetében, és csak azzal a kolostorral számol, ahol az alapításra utaló konkrét információ is birtokában van.

A legelső monostoralapítás Bölcs Jaroszlav nevéhez fűződik. Amikor a PVL beszámol a város 1037. évi építkezéseiről, már állt a Szent György- és Szent Ireneus-monostor. Az alapítás mégsem lehetett túl régi, hiszen a Szent György-monostor hasonló patrocíniumot viselő templomát Ilarion metropolita szentelte fel, 1051. november 26-án (Szent György napján). Bölcs Jaroszlav másik alapításáról csak azt tudjuk, hogy oda temették el feleségét, a svéd származású Irina-Ingigerda hercegnőt 1050. február 10-én. Bölcs Jaroszlav idején keletkezett a Barlangkolostor is, de az alapításban nem az övé volt a kezdeményezés, hanem az Athosz hegyét megjárt Antonyijé. Valószínűleg az ő ötletét karolta fel Ilarion és a nagyfejedelem. A Barlangkolostor szerzetesi közösségéről (bratyija) és első említett apátjáról (Varlaamról) 1054–1068 között esik szó. Az eredetileg nem fejedelmi alapításként létrejött monostort Bölcs Jaroszlav egyik unokája támogatta erőteljesen, az a Jaropolk Izjaszlavics, akiből soha nem lett nagyfejedelem. Jaropolk apja, Izjaszlav Jaroszlavics nagyfejedelem éppúgy alapított saját monostort, mint Bölcs Jaroszlav. Ez a Dmitrij-kolostor, amely a Mihály-hegyen épült, valamikor 1062 előtt. Izjaszlav másik fia, az említett Jaropolk testvére, aki megszerezte a nagyfejedelemséget (Szvjatopolk 1093–1113), építtette a Szent Mihály-templomot és mellette hasonló patrocíniummal monostort is alapított. Ez szintén a Mihály-hegyen történt, ahol feltehetőleg apja világi építkezéseit is folytatta. 1108-ban a monostor számára még egy templomot építtetett (Zlatoverszkij hram), ahová eltemették. Meglepő, hogy a Dmitrij-kolostort két templomával (Szent Dmitrij- és Szent Péter-templomok) együtt Jaropolk gyermektelen leánya 1128-ban a kijevi Barlangkolostornak adományozta.

Bölcs Jaroszlav másik fia, Szvjatoszlav, Szent Simeon tiszteletére emelt templomot és monostort. Ezt a tatárok teljesen elpusztították, a helyét sem ismerjük. Szvjatoszlav utódai közül csak egyetlen egy lett nagyfejedelem, unokája, Vszevolod Olgo-

vics (1139–1146), aki követte a hagyományokat és a Kirill-monostor alapításával gyarapította a fővárost, ahová később utódai közül többen is temetkeztek. Bölcs Jaroszlav harmadik fia, Vszevolod, 1086-ban alapította Kijevben a Szent András-kolostort leánya, Janka számára. Vszevolod Jaroszlavics másik igen fontos alapítása nem Kijev városában történt. A középkori Kijevtől messze délre, a Barlangkolostornál is távolabb, Vidubicsiben építtette a Szent Mihály-monostort, a krónikaírás egyik fontos központját. Ezt a monostort Vszevolod utódai is kiemelten támogatták. Vlagyimir Monomah (Vszevolod fia) idején Szilveszter apát itt készítette el a PVL Monomah-párti redakcióját, 1198-ban pedig Mojszej apát a 12. századról szóló úgynevezett *kijevi évkönyv*et. Vlagyimir Monomah a vidubicsi monostor támogatása mellett saját monostort is alapított, de szintén nem Kijevben, hanem Beresztovóban (Szpasszkij-monostor). Vlagyimir fia, Msztyiszlav 1128-ban a Theodor- (Feodoszij-) kolostor létrehozója volt. Msztyiszlav után a nagyfejedelmek többnyire nem alapítottak újabb monostorokat, hanem a meglévőket támogatták. Kivételt képezett az előbb említett Vszevolod Olgovics, de ő bizonyos értelemben *homo novus* volt Kijevben, ami elegendő indok lehetett az új alapításhoz.

A 11–12. század során Kijeven kívül kevés monostoralapításról tudunk. De valószínűnek tartjuk, hogy lehetett ilyen, csak nem tudunk róla, mégpedig ott, ahol korán megteremtődött a „saját” dinasztia, azaz a Rurik-ág és a helyi elit szoros kapcsolata. Bizonyítani csak azokat a templomépítéseket lehet, ahová esetenként temetkeztek is. Csernyigovban a 12. század elején emeltek ilyen templomot Borisz és Gleb tiszteletére. A volhíniai Vlagyimirban a „Szent Hegy”-nek nevezett monostor létezéséről tudunk, innét kerültek ki a hagyomány szerint az első helyi püspökök. Az évkönyv Peremislben a Szent János-monostorra és templomára utal, midőn az 1189-ben elhunyt Rosztyiszlavot oda temették „apja és nagyapja mellé”. A hír hiteléhez némi kétség fér, hiszen az apa a Rusz határain kívül esett el. Viszonylag késeiek a Kljazma-parti Vlagyimir első monostorai. Az „Istenszülő születése” (Rozsgyesztvo Bogorogyici) tiszteletére szentelt monostor és templom alapítása Vszevolod Bolsoje Gnyezdo idejére esik, 1194–1196 tájára. A monostor rangjának emelkedését jelzi, hogy az 1220-as években már nem apát, hanem arhimandrit áll az élén. Ekkor már létezett a Vozkreszenszkij- (Feltámadás-) monostor, ahol Vszevolod a diplomataként hozzá érkező csernyigovi püspököt fogadta (1187). A felsoroltakon kívül vannak utalások (bár a korai időből kevés) női monostorok létezésére, amelyek szintén a fejedelmi dinasztiához kapcsolódnak. Az északi Vlagyimirban a kijevi hagyományoktól eltérően a fejedelem által alapított kolostor nem lett családi temetkezőhely. A Rusz északkeleti részéről származó Jurij Dolgorukij volt az utolsó, akit Kijevben, a Szpasszkij-monostorban helyeztek nyugalomra. Fia, Andrej Bogoljubszkij az általa alapított Uszpenszkij- (Mária mennybevitele-) székesegyházban, Vlagyimirban lett eltemetve; hasonlóan cselekedtek az őt követő vlagyimiri (nagy)fejedelmek is.

A kijevi Barlangkolostor helyzetére egy gondolat erejéig még visszatérünk. Mivel nem fejedelmi alapítású kolostor volt, nem csoda, ha nem ritkán összeütközésbe került az éppen regnáló nagyfejedelemmel. A kolostor apátjai közül kiemelkedett Feodoszij, aki korán helyet foglalt a szentek sorában, életéről hamarosan legenda is keletkezett. Könnyen lehet, hogy a Barlangkolostor a kijevi korszak történetében kevésbé játszott meghatározó szerepet, mint az a PVL alapján megállapítható. Az itt induló történetírás információi segítették annak a képnek a kialakulását, amely a kolostort kezdettől fogva a többi alapítás elé helyezte.

Az egyház és a kolostorok anyagi viszonyairól keveset tudunk. A világi papság esetében a szmolenszki fejedelem által a püspöknek biztosított javakat már idéztük: az ingóságok mellett két falut is adott a fejedelem. 1130-ban Vszevolod Msztyiszlavics fejedelem a novgorodi Jurjev-monostornak átadott egy falut („adóival, vérdíjaival, vámjaival együtt"). Frojanov értelmezésében ez még mindig a kormlenyije típusú javadalom átengedése, nem pedig földadomány. A 13–14. századból a folyamatosan működő monostorok esetében lehet földadományokat regisztrálni. Mindazonáltal az egyház és a kolostorok birtokviszonyai és gazdálkodása a 12–13. század időszakára nem kideríthető.

A kijevi korszakban az óorosz egyház megalkotta a maga szentjeit. Elsőként a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem két, mártírhalált halt fiát, Boriszt és Glebet avatták szentté. Testük felemelése és újratemetése 1072-ben zajlott le. Borisz és Gleb világiak voltak, nem hitvalló személyek, akik állítólag a kereszténység terjesztésében különleges szerepet játszottak. Ők az úgynevezett mártírszentek közé sorolhatók, akik megadva magukat a sors csapásainak, ártatlanul fogadják a halált. Mindketten a szentté avatásukat végző fejedelmek rokonai voltak, akik rajtuk keresztül saját szenteket tudtak felmutatni. Kérdés, hogy miért nem Vlagyimir vagy Bölcs Jaroszlav jutott erre a sorsra. Borisz és Gleb esete rokonítható az angolszász mártír uralkodók életírásában olvashatókkal, valamint a skandináv Szent Olaf-kultusszal. A Rurikoknak mindkét családdal voltak kapcsolatai. 1072-ben Borisz és Gleb mártíromságának színhelyén kőtemplomot emeltek tiszteletükre, de nemcsak ott, hanem a Rusz más területein is. Igen népszerű szentek voltak, erről tanúskodnak a későbbi ikonábrázolások is. A mártíromságukról szóló legenda, a *Szkazanyije o Borisze i Glebe* a szentté avatás körüli időben keletkezett, és a PVL őrizte meg számunkra.

Borisz és Gleb után a Barlangkolostor apátja, a szentéletű Feodoszij gyarapította a keleti szláv szentek számát. Az életéről készült legenda a kijevi Barlangkolostor *Paterikon*jában olvasható, amelynek összeállítására a 13. század elején került sor: Simon vlagyimiri püspök (1214–1226) és Polikarp, a Barlangkolostor szerzetese kezdte gyűjteni a Barlangkolostor nevezetesebb lakóinak életéről keringő legendákat. Simon püspök ötlete nyilván a vlagyimir-szuzdali fejedelemségben kialakult hagyományőrzés jegyében fogant. A Barlangkolostor *Paterikon*ja írott és szóbeli hagyományt egyaránt összegyűjtött; sajnos az eredeti kézirat nem maradt fenn. A legrégebbi

kézirat a tveri Arszenyij püspök környezetében készült másolat (1406), illetve az azt követő 1460. évi. A *Paterikon*ból ismerjük a Barlangkolostor egyik 11. századi alapítójának, Magyar Mózesnek az életét is, aki az önmegtartóztató szentek típusát testesíti meg. A kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelmet csak a 13. század közepén kanonizálták Alekszandr Nyevszkij, a vlagyimir-szuzdali fejedelem kezdeményezésére, akinek szintén a kijevi korszak hagyományainak felvállalása és felhasználása miatt volt szüksége erre a lépésre.

Írásbeliség és művelődés

A keleti szlávoknál az írásbeliség a kereszténység felvételével egyidőben jelent meg. A keresztény térítés több oldalról is elérte a Kijevi Ruszt, de az áttörést Vlagyimir idején a bizánci térítőknek sikerült elérniük. A bizánci sikerekhez egészen biztosan hozájárult a balkáni szlávok közötti térítés tapasztalata, illetve az, hogy a szlávok közötti térítés megteremtette a szláv írásbeliség egy bizonyos fokát, amely a további, keleti szláv térítésben előnyt jelentett. Az első írott információk a Balkánról érkeztek a Rusz területére, ez az úgynevezett fordításos irodalom, vagy ahogy Lihacsov nyomán nevezni szokták, az *irodalmi transzplantáció.* A szláv nyelvre lefordított liturgikus irodalom, a Biblia egyes részeiből fordított szemelvények voltak az első Ruszba került szövegek. A keleti szlávok között gyorsan elterjedtek a zsoltárok *(Pszaltir)* és az ószövetségi textusokból készült válogatás *(Paleja).* A legelső, keleti szláv nyelvi sajátosságokat felmutató Biblia-fordítást, az úgynevezett *Osztromir-evangéliumot* 1056–1057-ben másolták Osztromir, novgorodi bojár számára. 1083-ból való az *Arhangelszkoje evangelije,* amely az úgynevezett aprakosz evangéliumok közé tartozik, tehát az evangéliumi textusokat a heti-napi liturgikus gyakorlat szükségletei szerint felosztva tartalmazza. A Ruszba nemcsak a már szláv nyelvre fordított munkák kerültek, hanem görög nyelvű kompilációk is: a hagiográfia, a himnuszköltészet, a krónikaírás (hronografok) és az egyházatyák munkáiból készült válogatások.

A Kijevi Rusz írásbeliségének legelső produktumairól már szóltunk. A legvirágzóbb műfaj a történetírás (letopiszi) volt, amelynek kezdete a kijevi Barlangkolostorhoz kötődik (PVL, első redakció). De már a PVL keletkezéstörténete is jelzi, hogy az évkönyvírást a 12. századra más kolostorokban is művelték, és hogy bár a krónikák a kolostorokban fogalmazódtak (lásd a fejedelmek saját monostorait), a fejedelmi udvar gondolkodásmódja nyomot hagyott rajtuk. A 12. századtól több püspökség székhelyén és fejedelmi udvarban is készítettek történeti feljegyzéseket. Kialakult a területi évkönyvírás, amelynek lényegében három nagy központja (lásd a régiókat) alakult ki: Novgorod őrizte meg a legnagyobb terjedelmű történeti anyagot; ezt követte a vlagyimir-szuzdali terület, amely a 12–13. század fordulójától tudatos hagyományőrző szerepet is vállalt, mely a tatár hódítást követően csak tovább erősö-

dött. Itt ezért maradt meg több kijevi kézirat. Végül a harmadik történetírói központ a délnyugati régió, amelynek az évkönyvírása igen korai; itt csak egy kódexcsalád viszi tovább a történeti feljegyzéseket a 13. század végéig, és ott törést is szenved. Nyilván megszakadt az információáramlás a délnyugati és északkeleti részek között, nyugati irányba pedig nem volt elég intenzív; de létezett, ahogy a nyoma a 15. századi lengyel krónikaíró, Jan Długosz munkájában ki is mutatható.

Az egyházi irodalomnak a tatár hódítás előtti időből csupán néhány alkotása ismert: Ilarion bölcseleti műve, a turovi Kirill püspök prédikációi, a Szentföldet megjárt Danyiil útleírása. A világi irodalmat Vlagyimir Monomah *Intelmei* és az *Igor-ének* képviseli. Ilarion metropolita a *Szlovo o Zakonye i Blagodatyi* című művével az utókor számára igazolja, miért éppen őrá esett Bölcs Jaroszlav fejedelem választása, amikor helyi származású metropolita-jelöltet keresett. Munkája kettős feladatot is betöltött: környezete számára a keresztény hit tanításait és dogmáit érthető nyelvezetre fordította, tehát a keresztény hit propagálója volt. Ez a szempont vezethette a Vlagyimir fejedelemről írott dicsőítő beszédének *(Pohvala)* megírásában is. A hőstettek iránt fogékony Rusz-beli elit számára a nagyfejedelmi hatalmat úgy mutatja be, mint az egész Rusz érdekeinek szolgálóját. Ilarion nem utolsó sorban a russzkij (óorosz) öntudat kialakításához, formáláshoz is hozzájárult, amely a dinasztián és a kereszténységen keresztül összetartozó genusszá, középkori értelemben vett natióvá akarta formálni a Kijevi Rusz heterogén népességét és uralkodó elitjét. Nem állíthatjuk, hogy ez már Ilarion korában bekövetkezett volna, mindenesetre e műnek igen messzemutató hatása volt.

Valószínűleg a turovi püspök, Kirill a szerzője nyolc prédikációnak és tizenkét imának. Ezek alapján ítélve Kirill a kor nagyhatású szónoka lehetett, környezete ezért illette az „aranyszájú" jelzővel. Danyiil, egy Csernyigov környéki monostor apátja, 1106–1108 között járta meg a Szentföldet, s szentföldi zarándokútjáról a maga műfajában egyedülálló útleírást készített. Munkája a zarándoklatok megindulásáról tanúskodik, hitelesíti a Barlangkolostor *Paterikon*jában írottakat, amely szerint a kijevi Barlangkolostor lakói közül már többen megtették a szentföldi zarándokutat.

A tatár hódítás az iratanyag, a kódexek pusztulását eredményezte. Ami megmaradt, az kivétel nélkül a későbbi másolatoknak köszönhető.

Építészet, ikonfestészet

A korai építészetet a védelmi szükségletek hívták életre. A központi településeket a terepadottságokat kihasználva, földsáncokat kialakítva erődítették. Mivel alapvetően sík vidékről van szó, amelyet alig tarkítottak magaslatok és folyópartok magas partfalai, feltétlen szükség volt a védelmi rendszer kiépítésére. A steppe felőli váratlan támadások kivédésére a folyók közötti szabad térségekben olyan akadályokat, cölö-

pökkel megerősített földsáncokat építettek, amelyek ugyanazzal a technikával készültek, mint az erődítmények. A két folyó között kiépített védekező akadály volt az úgynevezett zmijevije vali, amely lényegében a környezeti adottságokhoz alkalmazkodó, kapukkal és őrtornyokkal ellátott gyepűrendszernek felel meg. Az PVL-ben a val ('sánc', lásd németül Wall) szó 1093-nál szerepel első ízben. A mitologikus csengésű zmijevij ('kígyó-') jelző csak a 17. században társult hozzá. Ekkorra már feledésbe merült az eredeti funkció, és csak a sáncok hosszan kígyózó (nyom)vonalai voltak követhetők.

A sáncok építésénél kétféle építési technikát alkalmaztak. Az egyik az úgynevezett szrubnoj típus, amikor keresztben egymásra fektetett gerendákból képezték ki a „falat", a hézagokat földdel feltöltötték és oldalról földsánccal megtámasztották. Ez készülhetett több gerendasor összekapcsolásával is. Az úgynevezett perekladnoj építési eljárásnál az átlagosan 20 cm széles gerendákat egymástól körülbelül 10 cm-re fektették le. Általában nyolc réteg gerenda került egymásra úgy, hogy felül az építmény egyre keskenyebb lett.

A védelmi rendszer legrégibb szakasza a Dnyeper középső folyása mentén a 10. század végére – a 11. század elejére datálható. A második építési periódus a 11–12. század fordulójára esik, de van néhány, a 13. század elejére datált sánc is. Az építkezéseket az egyetlen illusztrációkkal ellátott kódex, a *Radziwill-évkönyv* ábrázolja. Jól látható a fából való építkezés technikája, de hírt adnak a képek a kőépítményekről is.

A tatárjárás előtt világi célból nem emeltek kőépítményeket, kivétel talán az ünnepélyes bevonulásoknak keretet adó Aranykapu Kijevben, majd az északi Vlagyimirban. Kőből elsősorban templomokat építettek, a megmaradt korai templomok nyomán úgy gondoljuk, hogy valószínűleg székesegyházakat (kafedralnij szobor).

Az egyik első, ha nem a legelső templom volt a kijevi Tizedtemplom, amelynek ma már csak alapfalai látszanak. A Tizedtemplom a bizánci háromhajós bazilikatípust követve épült, a főhajó előtt elhelyezett csarnokkal (narthex) és három apszissal. A viszonylag kisebb kupolát az úgynevezett dob tartotta, amely boltívekkel összekötött oszlopokra támaszkodott. A teret az oszlopok számának növelésével lehetett tágítani, így a templom befogadóképessége nőtt. A legújabb kutatások szerint a Tizedtemplom a bolgár missziós bazilikák stílusát követte. Ehhez képest stílusváltást jelentett Bölcs Jaroszlav idején a Szent Szófia-székesegyház építése, amely szakított a bolgár területen meghonosodott építészettel és inkább a konstantinápolyi építkezések mintáját követte. A 11. század első felében épült a novgorodi (1045–1052) és a polocki (1044–1066) Szófia-székesegyház. Ezt a stílust Lihacsov nyomán *monumentális historizmus*nak szokták nevezni. A kijevi Szent Szófia-székesegyházat valószínűleg görög mesterek építették, ennek ellenére az épületen vannak olyan helyi .sajátosságok is, mint például a galéria, a saroktornyok és a piramidális kompozíció. Az öthajós belső tér befogadóképessége nagyobb volt a Tizedtemploménál, így méreteiben is jobban szolgálta a metropolita igényei szerinti reprezentációt.

Hasonló stílusban épültek, de kisebb méretben Rusz-szerte a püspöki székhelyek templomai (kafedralnij szobor), a 11–12. század fordulóján inkább egyhajós változatban; ilyen volt például Szuzdal (1096), Szmolenszk (1101) és Novgorod (1127–1230). Az egyhajós, hatoszlopos 12. századi templomok a monumentális historizmus egyszerűbb változatainak foghatók fel, de tekinthetők a helyi „építészeti iskola" megjelenése és működése eredményének is. A 12. század második felében és a 13. század elején a Rusz több pontján „kocka formájú" négyoszlopos templom épült, amelynek csak egy kupolája volt. Ezt az építkezést a fejedelmi udvarok szükségletei hívhatták életre, hiszen a templomokat kisebb méretük miatt az alapítón és családján kívül csak a háznép látogathatta, nagyobb közönség befogadására nem volt képes; lényegében a fejedelmi udvar kápolnája volt.

E kor építményeit a szerkezet azonossága mellett számtalan variáció jellemezte. A művészettörténet a monumentális historizmus transzformációjának nevezi, jellegzetes darabja például Andrej Bogoljubszkij kápolnája Bogoljubovóban. A négyoszlopos, egyhajós, galériával ellátott templomtípust a szmolenszki területen kedvelték legjobban.

A Kijevi Rusz festészete és szobrászata, amely az építészet kiegészítőjeként van jelen, a 11–12. században bizánci mesterek keze nyomát viseli. A legelső és nagyméretű székesegyházak freskóinak és mozaikjainak jellemzésére szintén a monumentális historizmus fogalmat használják. A nagy belső térrel rendelkező templomok valóban monumentális igényeket támasztottak. Egyes számítások szerint (Lazarev) a kijevi Szófia-székesegyházon nyolc mozaikkészítő és nagylétszámú festőközösség (artyel) dolgozhatott, de a kisebb templomok freskóin is több kéz munkája mutatható ki. A kezdetek az ikonfestészetben is görög mesterekhez fűződnek, de korán megjelentek a helyi, keleti szláv festők is. A kijevi Barlangkolostor *Paterikon*ja említ egy Alimpij nevű szerzetest a 11. századból, aki a kor neves festője volt. A 12. században a helyi fejedelmi építészettel párhuzamosan helyi ikonfestő iskolák is kialakultak. A 12–13. század fordulójára, illetve a 13. század elejére három helyi iskolát lehet elkülöníteni: a novgorodit, a vlagyimir-szuzdalit és a jaroszlavit (északon). Közös jellemzőjük a bizánci örökségtől való távolodás. A korai novgorodi ikonok közül legismertebb a Szent György-ikon, amely még bizánci vonásokat mutat. A többi helyről a tatárjárás előttről csak töredékeket ismerünk.

Az óorosz korszak kultúrájának legnehezebben megragadható eleme a zene. A liturgiát kísérő zenei kánonokat szintén Bizáncból vették át: gyorsan elterjedt a nyolcfokozatú hangsorból szigorú rend szerint kialakított zenei forma. A 11–13. századból fennmaradt néhány tucatnyi kézirat, amelyek neumák segítségével lejegyzett egyházi dallamokat őriztek meg. (A neumák a hangok lejegyzésének kora középkori formái, amelyek az énekesek számára csak a dallam irányát mutatták, de a hangmagasságot és a hangközöket nem.) A régi kéziratok közül mostanáig csak néhány zenei jeleit oldották fel. A Kijevi Ruszban többféle hangjegyírás létezett, a legelter-

jedtebb az úgynevezett znamennaja-típus volt (znamja, znak 'jel'). A zenei jelek a liturgikus szövegekkel összefüggésben értelmezhetők, több változatuk van és feloldásuk bonyolult feladat. A Bizáncból átvett liturgikus műfajok közül a Kijevi Ruszban egészen biztosan ismerték a rövid egyházi himnuszokat, az úgynevezett troparokat. Ezeket a liturgikus rendben elfoglalt helyük szerint különböztették meg. A fennmaradt kéziratok alapján a Ruszban népszerű voltak az úgynevezett sztyihirák, a 4–12 sorból álló énekek, amelyeket a liturgiában ciklusokban adtak elő.

A világi zene létezéséről alig tudunk valamit. A Kijevi Barlangkolostor egyik feljegyzése árulkodik arról, hogy a fejedelmi udvarokban tartott lakomák (pir) alkalmával a fejedelem és kísérete szórakoztatására megjelentek a szkomorohok, akik húros hangszeren (guszli) és egyéb hangszereken (síp, dob) játszottak, valamint énekeltek és táncoltak. Más adat is tanúskodik arról, hogy a szkomorohok a fejedelmi udvarok szórakoztatói voltak: a kijevi Szófia-székesegyházban az egyik oldaltorony feljárójában lévő freskón hangszereken játszó szkomorohok láthatók. A fejedelem és kísérete előtt – valószínűleg – hőstetteket elbeszélő epikus költeményeket (bilina) adtak elő hangszeres kísérettel. A hősi énekek tartalmukban számtalan pogány elemet őrizhettek, nem véletlen, hogy a papság szemében nem volt kívánatos a szkomorohok jelenléte. A novgorodi és szuzdali évkönyvek szerint már a 11. századtól kezdve a szkomoroh-énekeseket az „ördögi", „bálványimádó" jelzővel illették A szkomorohok nyújtotta szórakozás ellen az egyház nem sok sikerrel harcolt, hiszen még a 17. századi Oroszországban is megtaláljuk őket.

A RÉSZFEJEDELEMSÉGEKTŐL A MOSZKVAI ÁLLAMIG

A Rusz és a steppe

A Kijevi Rusz születése pillanatától a steppei népek szomszédságában létezett. Sőt, amint erről a keleti források tanúskodnak, maga a Rusz is több vonatkozásban a steppe népei közé illeszkedett. Részben úgy, hogy egyik etnikai alkotóeleme (a szlávok) a kazárok, majd a magyarok adófizetőjévé lett, részben pedig úgy, hogy harcos varég elemei harcoltak a steppei népek (kazárok, besenyők) ellen. A kezdetben „folyami nomádoknak" nevezett nép lassan a szárazföldi harcokban is a steppei nomádok egyenrangú ellenfelévé vált. Erre utal a ló szerepének és értékének növekedése.

Az államszervező Vlagyimir fejedelem és Bölcs Jaroszlav idejétől a Kijevi Rusz fejedelmeinek érdeklődése egyre inkább északkeleti irányba fordult, a szláv kolonizációt követve, a steppe felől pedig védekező taktikára váltott. Emiatt épült ki a védelmi gyepűrendszer a déli részeken, a Szula, a Sztugna és a Rosz folyók mentén. Perejaszlavl erődje is emiatt létesült. A 10–11. század fordulóján a Dontól nyugatra lévő steppét a besenyő törzsek uralták, akiket Bizánc nemegyszer felhasznált a ruszok hátba támadására. A besenyők 968. évi támadásának betetőzéseként veszítette életét Szvjatoszlav fejedelem 972-ben, a besenyőkkel való harcban. Ezt követően Bizánc a besenyőket többé nem fogadta fel, hiszen Vlagyimirral jó kapcsolatokat épített ki. A besenyő támadások a Kijevi Rusz ellen Vlagyimir halála után újultak ki; 1017-ben és 1036-ban végigpusztították a Rusz déli részeit. Ez utóbbi 1036. évi rombolás indokolta Bölcs Jaroszlav nagyszabású, 1037-ben induló építkezéseit. A besenyők 11. századi aktivizálódására azért került sor, mert a háttérben megjelentek a kunok. A besenyő törzsek közelebb húzódtak a Kárpátokhoz és az Al-Dunához, egyes csoportjaik megpróbáltak – ahogy előttük más népek is – behúzódni – a jelek szerint sikerrel – a Kárpát-medencébe, illetve a bizánci birodalomba.

1068 fontos dátum ebben a sorban, az az év, amikor a kunok az első nagyobb pusztítást hajtották végre a Rusz déli határainál, és a sikeres védekezés elé a kijevi zavargások komoly akadályokat gördítettek. Ekkor a kunok nemcsak a Rusz, hanem a besenyők ellen is támadtak, akik emiatt zúdultak rá a Kárpát-medencére. A magyar királyság Salamon király, valamint László és Géza hercegek (duxok) vezetésével si-

keresen verte vissza a támadást. Ilyen nagyszabású akcióra a besenyők többé nem vállalkoztak, de még az 1080-as években is nyugtalanságot tudtak kelteni Magyarország keleti határainál. Időnként Bizánc zsoldjába szegődve harcoltak Magyarország ellen, lásd az 1071. évi Belgrád körüli harcokat. Miután a besenyők 1068. évi Kárpát-medencei „honfoglalási kísérlete" nem sikerült, többször is Bizánc ellen támadtak, mígnem 1090/91-ben Bizánctól megsemmisítő vereséget szenvedtek. A besenyő törzsszövetség megszűnt létezni. Egy részük bebocsátást nyert Magyarországra, és fontos szerephez jutott II. István király testőrségében. Másik részük a bizánci birodalomban telepedett le. A helyben maradt töredékek már nem számítottak önálló politikai erőnek. A torkok (úzok) sorsára jutottak, akiket például a 12. századi Rusz határvédő szolgálatába fogadtak, illetve a steppén segédnépi szerepkörbe kerültek.

A kunok (az óorosz forrásokban polovecek, a muszlim kútfőkben kipcsakok, mindkettő 'világos'-t, 'fakó'-t jelent) 1056-ban indították első hadjáratukat a Kijevi Rusz ellen, de betörésük ekkor még nem okozott gondot. A régészeti kutatások szerint (Pletnyova) a kun (koman) törzsek centruma a 11. század második felében a Don középső és alsó folyása mentén helyezkedett el. Innét mozdultak el nyugati irányba a 11–12. század fordulóján, újabb központjuk a Dnyeper táján fedezhető fel. Ez idő tájt a PVL néhány kánjuk nevét is feljegyezte. Szereplésük, hadakozásaik helyszíne alapján megállapítható, hogy a 11–12. század fordulóján a Dnyeper bal partján élő kunok Tugor kán irányítása alatt éltek, a Dnyeper jobb partján pedig Bonyak kán vezetése alá tartoztak. Megjelenésük idején veszítette el a Kijevi Rusz Tmutarakanyt. Tugor kán egyike volt Vlagyimir Monomah steppei ellenfeleinek, Bonyak kánt pedig a peremisl-tyerebovli fejedelmek hívták segítségül a magyarok támadása ellen. 1099-ben a Kálmán magyar király súlyos vereséget szenvedett tőlük.

A kunok a 11. század utolsó harmadától a 13. századi tatár támadásig a Kijevi Rusz, illetve részfejedelemségei számára a steppe felőli szomszédok voltak. Kapcsolatuk a Russzal ez idő alatt megváltozott. A 11. század közepétől a 12. század első évtizedével bezárólag a Ruszt a kunok lakta steppe felől intenzív támadások érték, mígnem Vlagyimir Monomah hadjáratai a kunokat támadásaik beszüntetésére nem kényszerítették. Vlagyimir Monomah 1103-ban a Molocsnaja folyó mellett aratott győzelmet, majd az 1109., 1111. és 1116. években a Don mellett lakó kunokat is legyőzte, elfoglalta központi telepeiket, és visszaszorította őket a Don mögé. Ezt követően a Kijevi Rusz koncentrált kun támadásnak nem volt kitéve, a kialakult részfejedelemségek viszont partnert láttak bennük. Ez elsősorban a csernyigovi fejedelmekre érvényes, akik számára ők jelentették a felfogadható külső segítséget. A kapcsolat nem merült ki ebben, a nagyfejedelmi dinasztia egyes ágai – elsősorban Csernyigov – házasodni kezdtek a kun előkelőkkel, miáltal érdekeik szorosabbra fűződtek. A Vlagyimir Monomahtól elszenvedett vereség ellenére nem állíthatjuk, hogy a kunok csupán a Don „mögötti", azaz a bal parti részeket lakták. A 12. század 60-as éveitől ismét mozgolódni kezdtek és hadjáratokat vezettek a Rusz fejedelmei ellen. Az 1167,

1168 és 1169-as években Koncsak kán vezetésével feldúlták a déli határ menti településeket (Kanyev). A Rusz fejedelmei a steppe ellen támadva próbálták a polovec akcióknak elejét venni. Ennek legismertebb esete az a balul sikerült akció, amelyet Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem indított, jelentősen alábecsülve a kunok katonai erejét (1185). Sikeres volt viszont 1187-ben a fejedelmek összefogásával indított hadjárat a Szamara folyó menti kun szállások ellen.

A 13. század elején a kunok nyugatabbra mozdultak Don vidéki szállásaikról. Az a viszony, amely korábban a csernyigovi (novgorod-szeverszkiji) fejedelmek és a kunok között kialakult, a 13. század elején már a halics-volhíniai fejedelmek és a kunok közti kapcsolatokra is jellemző volt. Kunország (Cumania), azaz a kun törzsek fennhatósága alá tartozó terület igen nagy volt; a Volga–Don vidékétől egészen az Al-Dunáig terjedt. Nem egységes törzsszövetséget alkottak, hanem kisebb csoportokban éltek, így a Rusz-beli fejedelmekkel is csak egy-egy részük tartott kapcsolatot azok, akik a Don–Dnyeper vidékén éltek. A nagykiterjedésű Kunország határa a tatárok megjelenésével kezdett zsugorodni, illetve a népesség egyre inkább a nyugati részeken koncentrálódott. A tatárok 1223-ban az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyó mellett mértek először jelentős csapást a kunokra, ahol a Rusz néhány fejedelme is a kunok oldalán harcolt. A Rusz egészére nézve a Kalka menti csata nem hozott lényeges változást, a kun csoportok viszont ismét nyugatabbra húzódtak. Nem véletlen, hogy épp az 1220-as években ébredt fel irántuk az érdeklődés Erdély urában, Béla ifjabb királyban, aki támogatta a domonkos rendi szerzetesek térítő munkáját. A kunok meglepő nyugalommal fogadták a térítőket, és amint a pápának küldött egyik jelentésben szerepel, egy alkalommal egyszerre tizenötezres tömeg megkeresztelésére került sor. Ennek nyomán alapította Róbert esztergomi érsek 1227-ben a milkói kun püspökséget. A kunok megkeresztelkedett fejedelme, Barc (lásd Barcaság!) elismerte a magyar király fennhatóságát, Béla pedig felvette a *rex Cumaniae* címet.

A kunok az 1230-as években továbbra is ki voltak téve a tatár nyomásnak. A halicsi fejedelmekkel is szorosabbra fűzték kapcsolatukat, például Msztyiszlav Udalojjal, aki második feleségét a kunok közül hozta. A fejedelem volt az, aki véget vetett Kálmán királyfi halicsi országlásának, majd egyezkedett II. András királlyal. II. András fiához, András herceghez Msztyiszlav leányát adták feleségül, így András volosztyot kapott Halicsban. Ez a kapcsolat András herceg halálával (1234) véget ért, de bizonyára erre az időre tehető Béla herceg, a későbbi IV. Béla első találkozása a kunok Kötöny (Kotjan) nevű fejedelmével, aki többször is megfordult Msztyiszlav környezetében. Nyilván nem véletlen, hogy épp Kötöny lesz az, aki bebocsátást kér Magyarországra, és az sem, hogy IV. Béla 1239 húsvétján a Radnai-hágón át beengedte őket az országba.

A tatár támadás

A Kalka menti csata

A kunok és a déli Rusz fejedelmeinek nevezetes csatája, mint fentebb utaltunk rá, 1223 kora nyarán (esetleg már májusban?) zajlott le a Kalka folyónál. A tatárok a hódítás terén ekkor már hosszú időre visszanyúló tapasztalatokkal rendelkeztek. A *Mongolok titkos története* szerint Dzsingiszt, miután az összes mongóliai törzset uralma alá hajtotta, 1206-ban nagykánná választották. Ezzel indult meg a mongolok hódító útja. 1207-ben Dzsingisz és fiai már Szibéria lakóit hódoltatták, 1211-ben Kína ellen vonultak, és 1215-re Észak-Kína jelentős részét megszerezték. 1218/19–1221/22 között a hódításban Dzsingisz minden fia (Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Toluj, a legfiatalabb) részt vett. Kína után Kelet-Turkesztán, Nyugat-Turkesztán, Afganisztán és Irán következett. Nem kerülhette el a tatár pusztítást Khorezm, a bagdadi kalifátus és Grúzia sem. Ezek után értek Dzsingisz csapatai a Fekete-tenger vidékére.

A Kalka menti csatáról az óorosz halics-volhíniai évkönyvben viszonylag hosszabb leírás maradt fenn. Eszerint a kunok egy csoportja, a korábban már említett Koncsak kán fia, a Rusz fejedelmeihez fordult segítségért. A déli Rusz fejedelmei tanácskozást tartottak Kijevben, ahol jelen volt Msztyiszlav Romanovics, a szmolenszki Roman Rosztyiszlavics fia, aki 1197-től maga is szmolenszki fejedelem volt, majd 1212-ben Kijev trónjára került, Msztyiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelem és Msztyiszlav Msztyiszlavics, 1222-től Halics fejedelme, valamint Danyiil Romanovics Volhíniából, Mihail Vszevologyics Csernyigovból és Vszevolod Msztyiszlavics, a kijevi nagyfejedelem fia. A kijevi tanácskozás résztvevői a kunoknak nyújtandó segítség mellett döntöttek. A Rusz északi és déli részei közti szakadást jelzi, hogy Jurij Vszevolodovics szuzdali fejedelem nem volt jelen. A segítségkérés és a tanácskozás kora tavasszal lehetett, mert a halicsi csapatok áprilisban már úton voltak a Dnyeper felé. A halicsi évkönyv természetesen a halicsi csapatok hadmozdulatairól számol be részletesen: hajóval ereszkedtek le a Dnyeszteren a tengerig, majd eljutottak a Dnyeper torkolatáig, onnét felfelé hajóztak. A csapatok találkozási helye a Dnyeper varég szigeténél (Zarub közelében) volt, onnét indult a Rusz serege a kunokkal való találkozásra. A Dnyepertől nyolc napi járóföldre, a Kalka mellett ütköztek a tatárokba. A krónikaíró a csatából a tatár nyilazók szerepét, a menekülés taktikáját (ami pedig aligha volt ismeretlen!) tartja megemlítésre érdemesnek, és természetesen kiemeli a későbbi halics-volhíniai fejedelem, Danyiil hősiességét. A novgorodi első évköny szerint a csatában tízezer (?) kijevi vesztette életét; a fejedelmek közül a Rosztyiszlavicsok klánjából ketten haltak meg, az Olgovicsok közül is ketten, valamint öt-hat kevésbé ismert fejedelem.

A kun-óorosz sereg súlyos vereséget szenvedett, a két Msztyiszlav (a szmolenszki-kijevi és a csernyigovi) holtan maradt a csatatéren. A forráshellyel kapcsolatban da-

tálási gondok vannak, mivel a halicsi évkönyv 1224-re helyezi az eseményt. A tévedés abból is kiderül, hogy az előző, 1223. évnél a „nem történt semmi” megjegyzés olvasható. A kronológia megállapítása bizonyosan utólag történt. Az emberveszteség nagysága nem állapítható meg, a felbukkanó óriási számokat (egyik szövegváltozatban hetvenezer is előfordul!) nem lehet komolyan venni. A krónikaíró gondolkodása a csata leírásakor a tipikus keresztény szemléletmódot tükrözi: a kunok és a Rusz együttes seregét az elkövetett „bűnök miatt” érte ilyen csapás.

A tatárok győzelmük után a Krím félszigetre zúdultak, ahol végigdúlták a gazdag Szudak városát, majd visszafordultak szálláshelyük felé. A vereséget szenvedett fejedelmek megkönnyebbüléssel vették tudomásul távozásukat, amelynek pedig – logikusan – be kellett következnie. A tatárok „hátában” még meghódításra várt a volgai bolgárok országa is. Hogy a vereségnek nem lett a Rusz egészére nézve komolyabb következménye, annak az lehet az oka, hogy a tatárok ekkor nem ellenük, sőt nem is a kunok ellen vonultak. A tatár sereg, Dzsebe és Szübőtej vezérek vezetésével a Kaukázuson túl hadakozott a khorezmi uralkodó ellen, és Dzsingisz engedélyével keltek át a Kaukázuson. Khorezm felé visszatérőben ütköztek meg a kunóorosz sereggel. A Kalka menti csatamezőről távoztukban még arra is volt erejük, hogy a volgai bolgárok egyik seregével harcba szálljanak, de a bolgárok visszaverték a támadást. Ezután tértek vissza a Szir-Darja vidékére, ahol Dzsingisz állomásozott. Dzsingisz 1223–1227 között visszatért Mongóliába, és nincs jele annak, hogy nyugat felé akart volna fordulni. Halálával a mongol birodalom első hódító korszaka lezárult, a trónutódlási problémák a szomszédos népeket egy kis lélegzethez juttatták.

Az északi hadjárat

A tatár had Kalka menti győzelme csak jelezte a mongol-tatár sereg jövőbeni támadásait; a tatárok részéről portyázásnak volt mondható. Valójában a mongol birodalom Dzsingisz halála előtt szervezetlen volt. Dzsingisz kán halála előtt ezt a részt Dzsocsi nevű fiának szánta, aki azonban még Dzsingisz előtt meghalt. Dzsocsi örökébe másodszülött fia, Batu (az óorosz forrásokban Batij) lépett. A mongol birodalom nyugati fele Batu ulusza (ulusz ’részbirodalom’) lett. Az óorosz források azonban Dzsocsi nevével írják le: Dzsucsijev ulusznak, amely ténylegesen Batu szervezése alatt vált Arany Hordává. (Ez a kifejezés azonban csak a 16. századtól vált ismertté.) Az ordu/orda szó az uralkodó szállásterületét jelentette, az „arany” jelző pedig a nagykán rezidenciáját (Vásáry). Nincs rá biztos magyarázat, miért nevezték Arany Hordának, talán a káni hatalom gyengülésével több ulusz is a nagykán jogutódjának tekintette magát. Más elképzelés szerint a sátrukon használt aranycsíkról kapta az elnevezést (Stökl). Dzsocsi uluszára sokáig egyszerűen csak az orda elnevezést használták, illetve a nagy kiterjedésű ulusz két szárnyát fehér és kék színnel különböztették meg.

1229-től Dzsingisz örökébe Ögödej került, aki folytatta a birodalomszervezést. A központot (Karakorum az Orkhon folyónál) fallal vette körül, valamint arra is figyelt, hogy a már meghódított részek birodalomként, békeidőben is működjenek, például kancelláriát szervezett, futárszolgálatot hozott létre. A birodalom nagy hódítása (Kína) az 1230-as években folytatódott. A további hódítási stratégiáról 1235-ben döntött a kuriltáj: keleten Dél-Kína és Korea, valamint a nyugat-európai országok lettek megjelölve. Hiába tudhattak a steppe világában a mongolok szándékáról, Európa csak a domonkos rendi Julianus híradása alapján értesült az 1235. évi készülődésről.

Julianus és társai viszontagságos úton 1235 tavaszán indultak útnak az Azovi-tenger és a Kaukázus irányába. Julianus jelentős kitérőt téve jutott el körülbelül 1236 tavaszán Magna Hungariába, ahol már tatár követeket is talált. Közvetlen információkat szerzett a kuriltáj előző évben született terveiről, a nagy nyugati hadjáratra készülődésről. 1236. június 21-én indult hazafelé; a mordvinok lakta földön, Vlagyimir-Szuzdalon, Szmolenszken, Minszken keresztül érte el Lengyelországot. Lengyelország felől 1236. december 27-én lépett magyar földre, valószínűleg a Szepességben. 1236/37 telén Julianus beszámolója nyomán indult útnak újabb négy szerzetes, de ők már Szuzdal földjén menekültekkel találkoztak. Tőlük tudták meg, hogy a tatár támadás elindult, és Volgai Bolgárországot és Magna Hungariát már elpusztították. Az útjukat Rjazany felé folytató két domonkos barátnak nyoma veszett, a másik kettő hazatért. Julianus nem várta be az 1237 telén elindultak visszatérését, hanem 1237 tavaszán maga is útra kelt, de Szuzdal tájékára érve ugyanazt tapasztalta, mint rendtársai néhány hónappal korábban. Találkozott a szuzdali fejedelemmel (Jurij Vszevolodovics) is, ahonnét „pogány betűkkel tatár nyelven írt" levelet hozott magával, valamint a küszöbön álló tatár támadás hírét, amely be is következett. A Julianus útjáról készült jelentés, illetve beszámoló fontos kiegészítő forrás az óorosz évkönyvek mellett, megerősíti az ott lejegyzett dátumokat.

Az 1235. évi döntést Batu seregeinek készülődése követte. 1236/37 telén következett be a volgai bolgárok, Baskíria és a mordvinok földjének feldúlása. Az e térség meghatározó katonai és politikai erejét megtestesítő volgai bolgár birodalom legyőzése meglepetésként hatott. A következő év, 1237/38 telén fordultak a tatárok az egykori Rusz északkeleti végei ellen. Ezen a területen nem létesült olyan védelmi vonal (gyepűrendszer), mint délen a steppei népekkel szemben. Igaz, a szomszédos volgai bolgárokkal a vlagyimir-szuzdali fejedelmek többször is hadban álltak, de ez a hadakozás csupán a „határok" kisebb-nagyobb módosulásával járt. Rjazany szomszédságában finnugor mordvinok éltek, akik részben Rjazanynak, részben a volgai bolgároknak adóztak. Ebből az irányból olyan erejű támadás, mint például a déli részeken a kunok legaktívabb korszakában, soha nem érte a fejedelemségeket. De még ezek a nagy erejű támadások sem fenyegettek az egész Rusz megsemmisülésével.

A tatár támadással egy addig ismeretlen erejű és más szokások szerint harcoló (szigorú fegyelemre nevelt és hihetetlenül jól szervezett) nomád csoport jelent meg.

A nyugat felé forduló tatárok segédnépeikkel együtt 120–140 ezer harcosból álltak. (Korábban előfordult a történeti irodalomban 300 ezer fős becslés is, ez azonban irreálisnak tűnik.) Az igen nagy létszám mellett újdonság volt a tatár had kíméletlen magatartása az ellenféllel szemben: aki egyszer szembeszegült, az többé nem számíthatott kegyelemre. Az emberélet és a felhalmozott vagyon pusztulása a meghódított terület pacifikálását, gyors hódoltatását készítette elő. A téli hadjárat nem számíthatott új elemnek. A Rusz fejedelmei nemegyszer – praktikus szempontból – téli időszakban vezettek hadat, amikor a folyók és a mocsarak befagytak, tehát könnyebb lett a közlekedés, legalább is egy hadsereg mozgatása. A tatár harcmodor miatt a téli hadviselés teljesebb pusztulást eredményezett. A Rusz területén nem voltak hegyek, ahová a lakosság elmenekülhetett és megbújhatott volna. A nagy hideg miatt a településeken kívül az emberek az élelemhiány és a fagy miatt önmagukban is veszélybe kerülhettek. A lakosság a településekre húzódott. Az erődített helyek cölöpökkel megerősített földsáncok védelmét jelentették, amelyeket kőhajító ostromgépekkel és tűzzel pillanatok alatt meg lehetett semmisíteni. Az emberek utolsó menedékét a kőből épült templomok adták, de ezek is könnyen a tűz martalékává váltak.

Az orosz fejedelmek bizonyára nem tudták felmérni a veszély nagyságát, ahogyan nem tudták Lengyelországban és Magyarországon sem. A tatár támadás első fázisa 1237 decembere és 1238 tavasza között zajlott. Rjazany ellen 1237 decemberében indultak meg a tatárok. A fejedelemség déli részén törtek be, 200 kilométernyire a központtól. Megadásra szólító üzenetet küldtek Jurij Ingvarevics fejedelemnek, aki segítségért küldött a vlagyimiri nagyfejedelemhez, de közben már megindult a támadás a rjazanyi terület déli részei (Belgorod, Pronszk) ellen is. Rjazany ostroma december 16-tól 21-ig tartott, a települést a tatárok felégették, lakóit lemészárolták. Az első tatár pusztításnak áldozatul esett város elestéről fennmaradt egy történet *(Poveszty o razorenyii Rjazanyi Batijem)* a későbbi krónikákban, a *novgorodi első évkönyv*ben és a *Lavrentyij-évkönyv*ben. A *Poveszty* irodalmi indíttatású és mint történeti forrás nem egészen hiteles; elsősorban a fejedelemség lakóin úrrá lett sokkhatást és a pusztulás feletti kesergést tükrözi, végül kiegészül olyan híradásokkal, amelyek csak a szerző fantáziájában születtek: például miután Jurij Ingvarevics és fia, Fjodor a harcokban lelték halálukat, Fjodor felesége csecsemőjével együtt a templomtoronyból alávetette magát és szörnyethalt. Ugyancsak a legendák világába tartozik a rjazanyi hős, Jevpatyij Kolovrat története, aki Rjazany eleste után hősiesen folytatva a harcot pusztította a tatárokat. A kései, 17. századi *Nyikon-évkönyv* a rjazanyi fejedelemség területén több harcról számol be: eszerint az első összecsapásra még Rjazany ostroma előtt került sor, az ostrom után pedig Jurij fejedelem testvére, Roman, valamint a vlagyimiri nagyfejedelem által odaküldött hadvezér visszavonultukban értesítették Jurij Vszevologyics nagyfejedelmet, aki szintén a tatár támadás fogadására készülődött. Más híradás szerint Roman és Jeromij hadvezér a Kolomna alatti harcokban estek el.

Rjazany megszerzése után a tatárok az Oka folyó mentén vonultak tovább, és a Kolomna körüli harcok után a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területére léptek. Először Moszkva ellen támadtak, amely ekkor a kevésbé megerősített helyek közé tartozott. 1238. február 7-én, háromnapi ostrom után elfoglalták. A Rjazany elleni győzelmet követően a tatár seregek szétrajzottak a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén. Még a kisebb tatár egységek is könnyedén elbántak egy-egy településsel. Pontosan nem állapítható meg, hogy milyen sorrendben, de még 1238 februárjában elesett Vlagyimir, a fejedelemség centruma, Szuzdal, Rosztov, Jaroszlavl, Gorogyec, Galics, Jurjev, Volokolamszk és Tver. Az egyes települések elfoglalásának sorrendjét nem tudjuk megállapítani, mivel az adatok hiányosak, illetve a novgorodi és a Laurentius-évkönyv különbözőféleképpen informál. A menekülőket Jurij Vszevologyics nagyfejedelem a Szity (Szura) folyó mentén, a Volgától 30 kilométernyire nyugatra gyűjtötte össze, hogy még egyszer megkísérelje az ellenállást. Március 4-én ütköztek meg a tatárokkal, és maga a nagyfejedelem is holtan maradt a csatatéren. Jurijjal volt három unokaöccse, Kosztantyin nevű testvérének fiai (Vaszilko, Vszevolod, Vlagyimir) és két testvére, Jaroszlav és Szvjatoszlav. A tatárokat Burundaj vezette.

A tatárok alig néhány hónap alatt két fejedelemség területét is teljesen meghódították és nyugat felé haladva elérték Novgorod határát. A határvédő települést, Torzsokot a novgorodiak még a vlagyimiri fejedelmekkel vívott harcaik során létesítették. A korábbi esetek után figyelemre méltó, hogy Torzsok két hétig tudta magát tartani; csak március 23-án esett el, miután hiába várták a Novgorodból érkező segítséget. Torzsok legyőzése után Novgorod már csak körülbelül 300 km-re volt, amit 15-20 nap alatt lehetett megtenni (Fenell). A tatárok el is indultak Novgorod felé, de amikor 108 kilométerre (100 verszta) megközelítették a várost, váratlanul visszafordultak és elhagyták Rusz területét. A váratlan visszafordulásnak az időjáráson kívül más okát nem tudjuk; mivel március vége volt, olvadni kezdett a jég, és a mocsaras részeken a tatárok nem tudtak továbbhaladni.

A hadjáratnak vége szakadt, de a békés állapotok nem álltak vissza rövid idő alatt. Mind a lakosság, mind az anyagi javak pusztulása jelentős volt. Valószínű, hogy a tatárok érkezésének hírére sokaknak sikerült elmenekülniük, de nem tudjuk, hányan lehettek. A krónikák szerint a következő télen (1238/39) a tatárok visszatértek, de nem Novgorod felé vonultak, hanem a vlagyimir-szuzdali és rjazanyi fejedelemségek keleti határain portyáztak. Ekkor foglalták el Muromot és végig a Kljazma jobb partját.

A Rusz déli részeinek elpusztítása

Az 1239. évben folytatódott a Rusz területének további pusztítása annak ellenére, hogy nagyobb hadjáratra nem került sor. Az időszak az évkönyvek alapján „csendesnek" látszik, s csak röviden említik meg Csernyigov elestét. Nem is csoda, hiszen az

évkönyv a nyugati részek történetére koncentrál. A tatár had egy része, Möngke vezetésével – a Rusz szomszédságában maradva – a csernyigovi földet pusztította. 1238-ban, Vlagyimir-Szuzdal felől visszavonulva, a csernyigovi területből csak az egyik szélső települést, Kozelszket foglalták el. Möngke hadai a Szejm folyó mentén hatoltak be a csernyigovi földre, és módszeresen foglalták el a Csernyigov körüli településeket, bekerítve a fejedelemség központját. A hadműveletek 1239 nyár végén vagy kora ősszel kezdődhettek, mivel Csernyigovot 1239. október 18-án vették be. A csernyigovi fejedelem, Mihail és fia, Rosztyiszlav a tatárok közeledésének hírére Magyarországra menekült, ahol IV. Béla király udvarában kötöttek ki. A csernyigovi föld feldúlása és elfoglalása után Möngke hadai visszahúzódtak a steppére, és csak a következő év őszén indult újabb tatár támadás.

Az 1239 őszétől 1240 őszig eltelt nyugalmi időszakra nyilván a különböző helyeken harcoló tatár hadak összegyűjtése és a támadás megszervezése miatt került sor. Ezt követelte meg a mongolok haditechnikája is: eszerint első ütemben a steppei részeket foglalták el, és csak ez után hatoltak előre fokozatosan az erdős vidékek felé (vö. a Rusz természeti adottságait és a tatár támadás irányát!). Annak ellenére, hogy az északkeleti részeken végigsöpört tatár támadás híre el kellett hogy jusson a déli régióba, védelmi készületeknek semmi nyomát nem találjuk. Mihail fejedelem bizonyosan azért menekült el, mert nem sok esélyt látott a csernyigoviak sikeres ellenállására. Menekülése – mivel egyidejűleg Kijev is a birtokában volt – egyben Kijev feladását is jelentette. A menekülés hírére a halicsi Danyiil bevonult a fejedelem nélkül maradt városba, de a tatár támadás közeledtével visszavonult a halicsi fejedelemségbe.

A tatárok 1240 őszén igazán nagy hadjáratra készültek, hiszen a fővezérséget viselő Batu mellett nemcsak testvére, Orda serege vett részt, hanem unokatestvéreik, a többi Dzsingisz-unoka is: Csagatáj fia, Bajdar, Ögödej fiai, Güjük és Kadan, valamint Toluj fiai, Möngke és Bödzsek. Összehangolt támadásuk első célpontja Kijev volt. A várost Möngke már korábban megszemlélte, az *Ipatyjev-évkönyv* szerint 1237-ben, valójában 1239-ben. A támadást déli irányból indították, először a Rosz folyó mentén élő nomád határvédő fekete süvegesekkel (csornije klobuki) csaptak össze, majd Kijev alá a Lengyel kapu felől érkeztek. Az ostromgépekkel szemben Kijev erődítménye sem volt a többinél ellenállóbb: 1240. december 6-án a város elesett. A különböző évkönyvek egymásnak ellentmondó dátummal adják meg Kijev elestét, november 19. és december 6. között. A pszkovi híradás azt is tudni véli, hogy Kijev tíz hétig és négy napig állta az ostromot. Ez azért hihető, mivel egy valóban népes városról van szó, valamint arról is szólnak hírek (Rasid ad-Din), hogy a falakon behatoló tatároknak utcai harcokat is kellett vívni.

Kijev elfoglalása után a támadás folytatódott, Halics és Volhínia következett. A tatárok gyorsan eljutottak a Kárpátokig, a Rusz területén egyedül Kamenyec tanúsított némi ellenállást. 1241. április 9-én a sziléziai Legnicánál (németül Liegnietz) Henryk Brodaty fejedelemmel, 1241. április 11-én pedig a muhi pusztán, IV. Bélá-

val vívtak győztes csatát. A Kárpát-medencébe több irányból behatoló tatár sereg a déli Rusz területét lerombolva, Magyarországon telelt át. Európa ekkor tapasztalta meg a steppei tatár had valódi arcát, azét a seregét, amelyben a Szentföldön harcoló keresztesek eleinte megmentőjüket vélték felfedezni.

A közvetlen élménybeszámoló megrázó erejével hatott, midőn egy Rusz-beli pap a tatár pusztítás hírét elvitte a lyoni zsinatra. Pjotr Akerovics, a kijev-beresztovói Szpasz- (Megváltó-) kolostor igumene Mihail fejedelemmel menekült Magyarországra, majd innét továbbmenve, 1245-ben jutott el a lyoni zsinatra. Pjotr apát mellett a váradi kanonok, Rogerius és az aquileiai pátriárka is megjelent. E három beszámoló együttesen indította a pápát arra, hogy követeket küldjön a tatárokhoz. A követküldés mögöttes szándékát, a felderítést, Johannes Plano Carpini ferences szerzetes hajtotta végre igen sikeresen. Carpini keresztülutazott a tatárdúlta Rusz déli részein. Tőle tudjuk, hogy öt évvel a tatár pusztítás után Kijevben és környékén mindössze kétszáz ház állt. Viszont működtek a templomok, a Szófia-székesegyház és több kolostor temploma, például a mihajlovói Zlatoverhnyij, a vidubicki Szent András-templom és a Barlangkolostor templomai, pedig ez a terület közvetlenül a tatárok uralma alá került. Plano Carpini a Dnyepertől már tatár kísérőkkel folytatta útját.

Az 1237–1240 közötti tatár támadások taglalása után felmerül a kérdés, vajon a tatárok minek köszönhették gyors sikereiket, illetve mekkora volt a pusztítás? A katonai sikereket illetően a korábbi megállapításokhoz nem sok újat lehet hozzátenni. A jelentős létszámú, fegyelmezett tatár hadsereg (körülbelül 120–140 ezer fő) tervszerű mozgatásához járult az ostromgépekkel felszerelt had technikai fölénye és a görögtűz beállítása az arzenálba. Nem hanyagolható el az ellenfélre gyakorolt pszichikai nyomás sem: a megfélemlítés, a meglepetésszerű támadás és a legyőzhetetlenség mítosza. Mindezekből talán csak a meglepetésszerű támadás nem valószínű, hiszen például az 1223. évi Kalka menti csata már jelentett némi tapasztalatot. A vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, Jurij Vszevologyics számára nem maradhatott titokban a szomszédos volgai bolgárok esete, hiszen az országból érkező menekültektől informálódott a Szuzdalba visszatért Julianus is. Ugyancsak nem lehetett váratlan az 1240. évi támadás sem. A jelek arra mutatnak, hogy a Rusz fejedelmei alábecsülték a hallottakat, és a védelem érdekében semmit sem tettek; például délen a belső torzsalkodások is ugyanúgy folytatódtak, mint annak előtte. Nem volt, aki összegyűjtse az „egész Rusz" seregét, illetve akinek hívó parancsát a többi fejedelem engedelmesen végrehajtotta volna. A kijevi fejedelmi hatalom teljesen lehanyatlott, a vlagyimir-szuzdali a déli ügyektől elfordult, de az északi régióban sem tudott összefogást teremteni. Az északiakat amúgy sem érdekelte már évtizedek óta, mi történik délen. Kijev 1240. évi eleste is csak félmondatos hírként jelenik meg az északi krónikákban.

A Rusz hadserege külön-külön meglehetősen kicsi volt. Jurij Vszevologyics a Szity menti csatában háromezer fős segítséget kapott, ez már nagy seregnek számí-

tott. Az egyes települések önmagukban három-ötezer főnél nagyobb létszámú védelemmel nem rendelkezhettek. A századforduló neves történésze, Szolovjov százezer főre taksálta a tatár támadás idejének „össz-Rusz-beli" hadseregét, ebből negyvenezernek gondolta a Rosz folyó menti határvédő nomádok létszámát. Sajnos, olyan konkrét adat, amelyre támaszkodni lehetne, nem áll a rendelkezésünkre. Az összlétszám a fejedelemségek esetében teljesen elméleti, hiszen egymásnak nem küldtek segítséget. Valószínű, hogy a kapott információ ellenére sem hitték el, hogy a tatár támadás bekövetkezhet, ráadásul ilyen, a korábbi steppei tapasztalatoknak ellentmondó módon.

A tatár pusztítás felméréséhez ugyancsak hiányoznak az adatok. Az biztos, hogy az ellenállást tanúsító településeket a tatárok felgyújtották és kifosztották, s a lakosság nem harcoló részét is legyilkolták. Ellenállást pedig mindegyik település tanúsított. A tatárok nomád szokások szerint bizonyára foglyokat is ejtettek tekintélyes számban, hiszen az emberáru keresett cikk volt a keleti piacokon. Ribakov régészeti leletek alapján – mivel a 13. század végi kultúrrétegből kevés dísztárgy került elő – úgy vélte, hogy a kézműveseket mind elhajtották. Fenell ezt vitatja, szerinte a hiány származhat pusztán a tárgyak és a nemesfémkészlet elhurcolásából is.

A Rjazany pusztulásáról szóló elbeszélés, a Rusz pusztulása felett kesergő ének a sokkot átélt szemtanúk elszörnyedéséről árulkodik, akárcsak a magyarországi Rogerius *Siralmas éneke*. A valós helyzet azonban biztosan nem volt ennyire rossz, bár a tatár támadás két hulláma között különbséget kell tenni. 1237/38 fordulóján az északi részeken, a síkvidéken, télen, élelem nélkül a tatárok közelében maradóknak nem sok esélye volt a túlélésre. Nyugati irányban, Novgorod felé bizonyosan sokan menekültek, de a számuk nem megállapítható. 1240-ben a déli részekről a fejedelmekkel együtt sokan mások is elmenekültek. Érdekes eset – talán nem is egyedi –, hogy Magyarországra érkezett egy Maladik Ruthenus nevű személy, aki vagyonát is mentette magával. Nem is tudnánk létezéséről, ha nem kölcsönzött volna a királynak is, melynek fejében birtokot kapott és Magyarországon telepedett le.

Az északi Rusz elleni támadáskor a tatárok hosszabb jelenlétével kellett számolni, a déli támadás idején a gyors továbbvonulással – feltehetően – kevesebb foglyot vittek magukkal. Visszatértükben, midőn hírt kaptak Ögödej 1241. december 11-i haláláról, szintén sietve vonultak vissza.

Nemcsak a Kijev környéki kolostorok templomai működtek tovább, a tatár támadás utáni északon is hasonló lehetett a helyzet. A Szity folyónál elesett Jurij fejedelmet például a vlagyimiri székesegyházban temették el, ami valószínűleg nem dőlt romba. Vlagyimirba visszatért az elesett Jurij testvére, Jaroszlav és elkezdte újjászervezni az életet. Novgorodban bizonyára segítségére volt a fejedelem fia, Alekszandr (Nyevszkij) is. Rjazanyba is visszatért a helyi fejedelmi dinasztia életben maradt tagja, Ingvar Ingvarevics, és ő is igyekezett konszolidálni a helyzetet. Mihail fejedelem 1245-ben érkezett vissza Magyarországról Kijevbe. Fenell-lel egyetértve állítjuk,

hogy ha lassan is, de visszatért az élet régi medrébe, s a „normálishoz" közelített, amennyire egy kirabolt és megtizedelt lakosságú országban lehetett. De ez már egy másik korszak kezdete.

Részfejedelemségek és tatárok

A tatár támadás az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat hozott. A korábban meglévő regionális különbségek még jobban elmélyültek, hiszen a tatárdúlás nem egyformán érintette az egész Ruszt. Politikai téren a legnagyobb változást az jelentette, hogy megjelent egy új hatalmi tényező: a tatár kán. A tatárok a déli terület egy részét (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl), azaz a Kijevi Rusz egykori „magját" ténylegesen uralmuk alá vonták, az északkeleti részeket, Vlagyimir-Szuzdalt pedig vazallus területükké tették. Ugyanakkor Novgorodot némi adóra, illetve Halics-Volhíniát adóra és katonaállításra kötelezték. Valamennyi régió életébe beleszólt a tatár uralom. A tatárok nyugati birodalmának, az Arany Hordának a központja, a Szaraj, a Volga mellett volt, Asztrahántól 100 kilométernyire, északra. Itt kellett a Rusz fejedelmeinek „tiszteletüket tenni", s egyúttal a káni kinevezést (az erről szóló okmányt jarliknak nevezték) is itt vehették át. A Szarajból a fejedelmeknek alkalmanként tovább kellett menni a nagykán Orkhon környéki központjába (Karakorum) is. Lényegében a Rusz fejedelmeit a Szarajból irányították 138 éven keresztül, illetve később létesült egy Új-Szaraj a mai Volgográd közelében.

Vlagyimir-Szuzdal, a tatár vazallus

A vlagyimir-szuzdali fejedelemség már a tatár hódítás előtt lazán kapcsolódó részekből állt. A legősibb részt, Rosztovot az 1218-ban elhunyt Konsztantyin Vszevologyics fiai (Vaszilko, Vszevolod, Vlagyimir) irányították, akik 1238-ban a Szity menti csatában estek el. A rosztovi terület így már korábban részekre szakadt; a központon kívül ide tartozott Jaroszlavl és Uglics is. A vlagyimiri és rosztovi fejedelmi központok mellett harmadikként a Perejaszlavl-Zalesszkij voloszty szerveződött meg, amely1238 előtt Jaroszlav Vszevologyics kezében volt. Ide tartozott még Tver és Moszkva is, de ekkor még egyik sem volt önálló voloszty. A tatárok 1238 tavaszi visszavonulása után 1242-ig, amíg a Közép-Európa elleni hadjárattal voltak elfoglalva, az északi területeknek jutott egy rövid lélegzetvételnyi idő soraik rendezésére. Mindenekelőtt két sorsdöntő kérdésre kellett választ adni: a belső hatalmi átrendeződés mikéntjére és a tatárokhoz való viszony kialakítására.

Az életben maradt legidősebb Vszevologyics, Jaroszlav, perejaszlavli volosztya mellé a vlagyimiri nagyfejedelmi címet is meg akarta szerezni. A fejedelmek közötti

viszályok folytatódtak, s ebből praktikusan adódott az a *modus vivendi*, amely a tatár viszony kérdését eldöntötte. A nagyfejedelmi címet az viselhette, aki erre a tatároktól felhatalmazást kapott. A tatár kán döntéséért ajándékokkal megrakodva kellett a Szarajba menni. A fejedelmek e sajátos „zarándoklatai" 1242-vel kezdődtek, amikor Batu (1255/56-ig volt az Orda feje) fogadta az először odalátogató rosztovi fejedelmeket (a Szity menti csatában elesettek leszármazottait). A rangidős Jaroszlav Vszevologyics sikeresebben forgolódott a tatárok körében, mert 1243-ban ő nyerte el a nagyfejedelemségre jogosító jarlikot. 1245-ben megismételte útját két testvére és két rosztovi fejedelem kíséretében. A tatár uralom első évtizedében (1242–1252) legkevesebb 19 alkalommal indult szuzdali küldöttség a Szarajba, ebből négyszer Karakorumba is továbbmentek. Jaroszlav ügyes diplomáciáját annak tükrében lehet igazán értékelni, ha tudjuk, hogy a csernyigovi-kijevi Mihail fejedelem 1245-ös látogatása tragédiával végződött. Az északkeleti Rusz feletti tatár uralmat végérvényessé tette, hogy a fejedelmek egymás közti viszályaikat a tatár udvarban igyekeztek megoldani, a döntést a tatár kánra bízva.

Jaroszlav Vszevologyics halála után testvére, Szvjatoszlav és idősebb fiai, Andrej és Alekszandr között folytatódott a rivalizálás; végül Alekszandr kezébe jutott a nagyfejedelemség (1252–1263). Alekszandr az 1230-as évektől kezdve novgorodi fejedelemként alapozta meg hírnevét. A svédek elleni Néva menti győzelem miatt kapta a Nyevszkij melléknevet, s még akkor is így nevezték, amikor már a vlagyimir-szuzdali fejedelemségben ült. A korszak népszerű figurája volt, életrajzát is megírták, amely a szentek legendáihoz hasonló zsityije címet viseli. Biográfiája szerint a svéd-német csapatokkal szemben aratott novgorodi győzelem miatt vált „nemzeti hőssé", és alakját időről időre aktuális politikai tartalommal fűszerezve interpretálták; legutóbb például a II. világháború idején. A zsityije írója „elfeledkezett" arról a tényről, hogy a tatárok jóváhagyása nélkül senki sem juthatott politikai szerephez. Alekszandr Nyevszkij életrajzának torzításai ellenére a krónikákban leírt események alapján meg lehet rajzolni azt a tényleges politikai irányvonalat, amelyet követett. Abból a politikai realitásból indult ki, hogy a tatárok jelenlétét el kell fogadni. Nem vett részt szervezkedésben a tatár uralom lerázása érdekében, nem vett részt abban a csatában, amelyet testvére, Andrej a halicsi Danyiillal szövetségben vívott a tatárok ellenében 1252-ben Perejaszlavl-Zalesszkijnél. Batu udvarában hűséges tatár alattvalónak mutatkozott, és jól felfogott érdeke szerint nyilván az is volt. Végül is Andrej veresége után ő lett a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, s az ő támogatásával indultak meg a tatár adószedők, a baszkakok (mongol nevükön darugák), hogy összeírják a nagyfejedelemség népességét.

A népesség- és adóösszeírást Batu halála (1255/56) után Möngke nagykán rendelte el 1257-ben az egész birodalom területére. Alekszandr támogatta a tatár adóösszeírók tevékenységét 1257-ben és 1258-ban is. A baszkakok tevékenysége nyomán kirobbant elégedetlenséget igyekezett megfékezni, illetve a tatár kán udvarába látogatva próbálta megelőzni az elégedetlenség nyomán várhatóan az egész Ruszra zúduló tatár

támadást. Négy alkalommal járt a Szarajban, utoljára 1263-ban, amikor is útban hazafelé (november 14-én) meghalt. A tatár jelenlétet elfogadó reálpolitika jegyében lépett fel rokonságával szemben, s e lépései a tatár támogatással a háttérben sikeresek voltak. Ő volt az a fejedelem, aki a novgorodiaktól is be tudta szedetni a tatárok számára az adót, hiszen fia, majd testvére ült a novgorodi fejedelmi székben.

Politikájának másik fontos jellemzője volt az ortodox egyház támogatása. Hozzá is eljutottak a pápai követek, akik tájékozódásának hátterében a római egyház befolyásának növelése állt, a tatárok elleni segítség ígéretével. Alekszandr Nyevszkij elutasította mindezt, nyilván annak tudatában, hogy a tatárokkal szembeszállni nem lehet. Kihasználta viszont a tatár politika vallási toleranciáját, kieszközölte a tatároktól az ortodox egyház támogatását. Utolsó, tatároknál tett látogatása alkalmával a Szarajban létesült is egy ortodox püspökség, nem önálló eparhiaként, hanem a perejaszlavli püspökség részeként. Alekszandr Nyevszkijnek kétségkívül fontos szerep jutott a tatár pusztítás utáni rend kialakításában, alakja az ortodox egyház felfogásában gigantikussá nőtt. Az egyház Alekszandr Nyevszkijnek mint szentnek a népszerűsítésében elsősorban „latin-ellenességére" támaszkodott. Az ortodox egyház ügyében tett lépéseit felnagyította, illetve a novgorodi fejedelemként végrehajtott tetteit vetítette ki egész életére. Halála után a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén kialakult helyi kultusza, s különösen a 14. századtól vált népszerűvé, amikorra az orosz nép és az ortodox egyház azonosságának tudata általánossá vált.

Nyevszkij uralma relatív stabilitást jelentett a vlagyimir-szuzdali fejedelemség számára, s ez halála után látszott csak igazán, amikor a testvérei (Jaroszlav Jaroszlavics nagyfejedelem 1264–1271, Vaszilij nagyfejedelem 1272–1277) közötti viták kiéleződtek. Jaroszlav tveri fejedelemként nyerte el a nagyfejedelmi jarlikot, és székhelyét is Tverben tartotta. Ezzel a korábbi székhely, Vlagyimir háttérbe szorult. Dmitrij Jaroszlavics halála után Alekszandr Nyevszkij fiai (Dmitrij, Andrej és Danyiil), illetve unokatestvérük, a tveri Mihail lépett színre. A két ág vetélkedése valóságos polgárháborút eredményezett. 1281-től valamelyik fejedelemjelölt érdekében évente megjelentek a tatár csapatok. 1283–1284-ben mind a tveri, mind a vlagyimiri fejedelmek tatár sereg kíséretében tértek meg steppei útjukról. 1280–1300 között az Arany Horda tényleges irányítása Nogaj emír kezébe került, akinek döntő szava volt a kánok és kánjelöltek küzdelmében. A vlagyimiri fejedelmeknek nem volt nehéz ellenérdekeltségű tatár sereget szerezniük. A 13. század utolsó két évtizedének rendszeres tatár jelenléte csatatérré változtatta a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területét, és az 1238. évinél lényegesen nagyobb károkat okozott. A negatív csúcsot az 1293. év jelentette, amikor egyedül Tver környéke menekült meg a tatár hadaktól. A 13–14. század fordulóján vette kezdetét Tver és Moszkva vetélkedése a vlagyimiri nagyfejedelmi címért, s ez a következő két évszázad történetére is rányomta a bélyegét .

Az északkeleti Rusz tatár függését nemcsak a káni kinevezések (a nagyfejedelmi cím odaítélése) és a hadak rendszeres megjelenése biztosította. A tartós berendez-

kedést a már említett adószedők és népességösszeírók jelentették. A 13. század közepén zajlott az óriásira nőtt tatár birodalom megszervezése. Az adófizetésnek az a módja, amellyel a Rusz területén találkozunk, nem volt régi: először Ögödej nagykán alkalmazta Észak-Kínában. Az első regiszter 1235-ből származik. A Rusz fejedelmei természetesen már 1245-től fizettek adót, de inkább a danyra emlékeztető módon: a fejedelmek rendszeresen vittek „ajándékokat" a nagykán udvarába. A tatároknak fizetett adót a 14. századtól vihodnak nevezték.

A szisztematikus népesség- és adóösszeírást a tatár-mongol birodalom egész területére Möngke kán vezette be, 1252-ben Kínában, 1254-ben pedig Nyugat-Ázsiában (Afganisztán, Irán, Transzkaukázus). Ezt követően 1257-ben a Rusz területén is megjelentek a baszkakok, akiknek a biztonságáról és működésük zavartalanságáról Alekszandr Nyevszkij gondoskodott. A második és a Rusz számára utolsó adóösszeírást 1273–1275 körül hajtották végre. Ekkor már nem megállapítható, hogy a nagykánhoz került-e az adó vagy az Arany Horda volt a haszonélvező. A későbbiekben az összeírás a tatár belső válság miatt maradhatott el, a 14. században pedig nem éledt újjá.

Az egyház privilegizált helyzetét az adóösszeírások során tanúsított magatartás is jelzi. A regisztrálás és az adóösszeírás alól mentesült minden egyházi intézmény. A tatár-mongol magatartásból ez természetesen következett, hiszen a birodalom azon területein, ahol az iszlámot és a buddhizmust követték, hasonlóan viszonyultak a papsághoz. A mongol vallási türelem első kinyilvánítója Dzsocsi volt, a kínai konfucianizmussal szemben (Allsen). Az ortodox egyház számára az első jarlikot 1267-re keltezték.

A regisztrálás a paraszti népesség (családfő és háza népe) összeírására terjedt ki, ami a kiróható census mértéke miatt volt szükséges. A regisztrálás másik célja katonai volt: a lakosságot tized–század–ezred–tízezred (tümen, oroszul tyma) szerint sorolták be. Vernadsky számításai szerint a Rusz területe 27 tüment állított ki. Korabeli adatunk erre nincs. A tatár uralom fénykorában, a 14. század második felében, az egykori vlagyimir-szuzdali területen 43 tümennel lehet számolni. Vernadsky tézise szerint egy tümen mögött kétszázezer ember állt. Ebből kiindulva a korabeli orosz lakosságot tízmillióra taksálja, de nem veszi figyelembe például azt a Kínában előfordult jelenséget, hogy egy-egy tümen csak 3-7000 főt foglalt magában, valamint nem számol az ismétlődő harcok és éhínségek emberveszteségeivel sem. Ez a szám különösen akkor tűnik illuzórikusnak, ha arra gondolunk, hogy a 15. századi Angliának sem volt négymilliónál több lakosa! A tatár összeírásoknak a mongol forrásokban nem maradt nyoma, fenti ismereteinket a *novgorodi első évkönyv* és a *Lavrentyij-évkönyv* feljegyzéseiből merítettük. Az elbeszélő források rögzítette ismeretek nem pontosak, hiszen a novgorodi évkönyvből úgy tűnik, mintha a csiszlót (a tatároknak az összeírás nyomán fizetett adó) csak a novgorodiak fizették volna. A paraszti népességre kirótt censuson kívül tudunk az áruforgalom után fizetett adóról (tamga) és a kiépülő tatár futárszolgálat (jam) ellátására fizetett összegről is (Spuler).

Novgorod különleges helyzetben volt a tatárok megjelenése előtt: küzdenie kellett az északkeleti és a délnyugati Rusz felől rá nehezedő nyomással szemben. Fejedelmeit sűrűn váltogatta. A köztudatban az él, hogy Novgorod megmenekült a tatár hódítástól, s szinte „kívül maradt" a Rusz 13. századi krízisén. Ez csak részben igaz. 1238. március 23-án Novgorod számára Torzsok elfoglalása jelezte azt a helyzetet, amelyet a Rusz többi része átélt. A tatárok továbbvonulásakor Novgorodot további pusztítás érte. Közvetlenül nehezen lehet bizonyítani, de nyilvánvaló, hogy az a tény, hogy a tatárok gyökeret vertek a vlagyimir-szuzdali, rjazanyi, majd a déli, dnyeperi részeken, Novgorod gazdaságát negatívan érintette. A kelet felé irányuló kereskedelmi csatornák bedugultak, a város bevételei csökkentek. A gazdasági visszaesés áttételesen jelentkezett: 1240 után egészen a 14. század elejéig Novgorodban nem épült egyetlen új templom sem. A tatárok kelet-európai politikai tényezővé válása még abban is befolyásolta Novgorodot, hogy az ottaniak a 13. század eleje óta többnyire a vlagyimir-szuzdali területről választottak maguknak fejedelmet. 1238 után a fejedelmek (lásd Alekszandr Nyevszkij példáját) a tatár igényeket közvetítették Novgorod felé. Az adószedők 1259-ben, Alekszandr Nyevszkij támogatását élvezve jelentek meg, és Novgorodra is kirótták az adót. A novgorodiak az évkönyv szerint a tatároknak „önként" fizették az adót, ezáltal nyilván egy esetleges támadást próbáltak kivédeni.

A Novgorodot ért nyugati támadásokat a tatár jelenlét közvetett hatásaként értékelhetjük. 1240 július második felében egy svéd csapat szállt partra a Névánál. A novgorodi fejedelem, Alekszandr (ekkor még a Nyevszkij ragadványnév nélkül) életrajzából ismerjük a névai csata legrészletesebb leírását. Az ellenfelet az óorosz krónikában „murmanye" néven említik: valószínűleg svéd–finn csapat volt, norvég lovagokkal kiegészülve. A csata július 15-én zajlott le, és Alekszandr fejedelem győzelmével ért véget; a svédek hadát Novgorod felől a Ladoga tó irányába szorították vissza. A győzelemből következik, hogy Torzsok mellett a tatárokkal szemben a novgorodi hadnak csak egy része lehetett jelen, hiszen a svédekkel ütőképes sereg szállt szembe. A győzelem után a novgorodi belpolitikában az úgynevezett német párt lett a hangadó, velük szemben Alekszandr fejedelem katonai sikere ellenére alulmaradt, ezért családjával együtt elhagyta Novgorodot.

Ezzel egyidőben a német lovagokkal szövetségre lépett livóniai kardtestvérek elfoglalták a Pszkov közelében folyó Velikaja bal partján fekvő Izborszkot. Míg a novgorodi sereg Izborszk visszafoglalásával töltötte idejét, a „német párthoz" tartozó pszkovi poszadnyik – Jaroszlav Vlagyimirovics fejedelemmel egyetértésben – megnyitotta Pszkov kapuit a lovagrendi sereg előtt. Novgorodban a lovagrend sikerei láttán a németellenes „párt" hívei kerekedtek felül, akik visszahívták kiváló hadvezérüket, Alekszandr Nyevszkijt. A fejedelem 1241-ben érkezett vissza a városba, és rövidesen sikerült Pszkovot visszafoglalnia. A döntő összecsapás 1242. április 5-én

zajlott a lovagrend és a novgorodiak között a Peipus- avagy Csud-tó jegén. A novgorodi krónika négyszáz lovag haláláról és ötven fogságba kerüléséről számol be, a novgorodi veszteséget pedig húsz főben állapítja meg. A legrégebbi nyugati forrás, a 13. század utolsó évtizedéből származó *Livóniai rímes krónika* húsz német lovag haláláról és hat fogságba eséséről tesz említést. A valóság a kettő között lehet, hiszen mindkét forrásnak érdekében állt a valós számokat eltúlozni, a novgorodi krónika esetében felfelé, a livóniaiban pedig lefelé „kerekítve". Mivel itt a két lovagrend, a német és a livóniai összefogásáról volt szó, a livóniai hadszíntéren mozgó had száz fő körüli lehetett (Fenell).

A szerveződő litván törzsszövetség már az 1238/40. évi tatár támadások előtt is összecsapott a Rusz fejedelemségeivel: Volhíniával, Polockkal, Szmolenszkkel, majd 1240 után Novgoroddal. 1245/46-ban két nagyobb ütközetre került sor Zsizsicánál, észak-szmolenszki területen, és Uszvjatinél, kelet-polocki földön. Mindkét helység a Nyugati-Dvina közelében fekszik, ahonnét Novgorod határa könnyen elérhető. Amíg Alekszandr Nyevszkij volt Novgorod fejedelme, még egy litván támadásról tudunk, 1248-ból. A litvánok aktivizálódása és a svédek előrenyomulása a 13. század második felében, sőt később is jellemzője e térségnek. Novgorod, nyugati határainak sikeres védelmében, úgy véljük, kénytelen volt a tatár adóigénnyel megalkudni, és az adószedők megjelenésekor fizetni.

Alekszandr Nyevszkij életrajzírója a nyugati támadásokról úgy vélekedik, hogy a fejedelem az ortodox világ védelmezőjeként lépett fel. Kirill püspök összehangolt nyugati támadásról beszél Novgorod ellenében. A meggyengült Rusz elleni nyugati támadások sorozata tény, de a svéd, a lovagrendi, majd a későbbi évek litván támadásai más-más indítékkal magyarázhatók. Egyáltalán nem valószínű, hogy összehangolt tervekről lehetett szó, ahogy azt a szovjet történetírás egyes képviselői (például Ramm) beállították. A litvánok esetében az egyházpolitikai szempont teljesen kizárható, a svédek és a lovagrend együttműködésének pedig nincs forrásokkal alátámasztható bizonyítéka.

Halics-Volhínia: Kelet és Nyugat között

A délnyugati Rusz részét alkotó Halics és Volhínia politikai létezésük kezdete óta szoros kapcsolatot tartottak fenn közvetlen nyugati szomszédaikkal, Magyarországgal és Lengyelországgal. Halics és Volhínia első egyesítése (1199–1205) gyorsan felbomlott, és a fejedelemség a 13. század első harmadában a legteljesebb széttagoltság állapotába került. Az 1230-as évek végére ismét kezdett visszaállni az 1205. évi állapot.

A kor főszereplői, Danyiil és Vaszilko Romanovics, annak a Roman Msztyiszlavicsnak a fiai, aki az első egyesítést végrehajtotta. Ők apjuk halálakor egészen apró gyermekek voltak (Danyiil 1202-ben, Vaszilko 1204-ben született), gyermekkorukat

a magyar királyi és a krakkói fejedelmi udvarban töltötték. Danyiil 1219-től a volhíniai fejedelemség északi volosztyát (Belz) irányította, először önállóan, majd Vaszilkóval együtt szívós küzdelemben próbálták egyesíteni előbb Volhíniát, majd Halicsot. Danyiil az 1220-as évektől a magyar király hadaival állt szemben, majd 1234 után épp innét kapott segítséget a csernyigovi Mihail ellenében. 1238-ban rövid időre meghódította Kijevet, majd 1240-ben, a tatár támadás előestéjén, ismét. Az 1240/41. évi tatár támadás elől Lengyelországba menekült, de a tatárok elvonulása után visszatért. A többi uralkodni akaró fejedelemhez hasonlóan ő sem tudott kibújni a Szarajban teendő kötelező látogatás alól. Danyiilről az *Ipatyij-évkönyv* éppoly hosszú életrajzot írt (a szigorú kronológiát felrúgva lényegében gestaszerűen), mint Alekszandr Nyevszkijről a vlagyimir-szuzdali. De a halicsi Danyiil másképp képzelte el a tatárokkal kialakítandó *modus vivendi*t, mint Alekszandr Nyevszkij.

Halics-Volhínia területén a nagy tatárdúlás után normalizálódott az élet, ami a korábbi belviszályok felújulásában is észrevehető volt. Magyarországról visszatértek a halicsi uralomban érdekelt csernyigovi fejedelmek, Mihail és fia, Rosztyiszlav. Mihail nyilván a korábbi kijevi és csernyigovi uralmát visszaállítandó zarándokolt el Batuhoz. A látogatás balul végződött, Mihail nem tudta megtalálni a tatárokkal szembeni helyes magatartást. Az óorosz krónika szerint mint keresztény fejedelem nem volt hajlandó hitével ellentétes magatartást tanúsítani, valószínűleg „hagyta magát provokálni”, és ez végzetesnek bizonyult. Fia, Rosztyiszlav, magyar segítséggel tért vissza Halicsba – a jelek szerint lemondott csernyigovi otcsinájáról –, és Jaroszlav vára alatt összecsapott Danyiillal. A halics-volhíniai évkönyvek 13. századi része nagyon sok datálási problémát rejt magában, ennek az az oka, hogy a krónika eredendően Danyiil gestájaként íródott és csak a 14. századi krónikás-kompilátor „szabdalta szét” évek szerint. Emiatt tisztázatlan Rosztyiszlav és Danyiil összecsapásának időpontja is, amely – relatív kronológiát alkalmazva – Danyiil Szarajból való visszatérte után és a magyar királlyal létrejött rokoni kapcsolata előtt történhetett. A forráshely alapján az is szóba jöhet, hogy Rosztyiszlav két alkalommal is kísérletezett: 1243-ban és 1245-ben, vagy 1245-ben és 1249-ben. A sikertelenség után Rosztyiszlav Magyarországon maradt, IV. Béla Anna nevű leányát vette feleségül és ő lett az első macsói bán.

Danyiil a kántól visszatérve nem nyugodott bele a fejedelemsége fölötti tatár uralomba. Neveltetése és kapcsolatai miatt érlelődhetett meg benne a nyugati segítségkérés gondolata. Tervei visszhangra találtak a pápai követnél, Plano Carpininél. Konkrét adatunk nincs rá, mégis bizonyosak lehetünk abban, hogy a pápai követnek szerepe volt a kapcsolat létrejöttében és támogatta is a tervet. Carpini 1246-ban, Vaszilko fejedelem udvarát elhagyva lépett tatár földre, visszaútban pedig (1247 júniusában) egy hetet töltött Danyiil udvarában. Ezt követően Danyiil és IV. Ince pápa (1243–1254) között számos alkalommal történt levélváltás. A pápa célja továbbra is az egyházi unió megteremtése volt, azaz Danyiil és Vaszilko „országait” a Szentszék

kötelékébe tartozónak akarta tudni *(sub Beati Sancti Petri et nostra protectione)*, ahogy azt a pápák már a 13. század eleje óta hangoztatták. Danyiil és Vaszilko katonai segítség fejében hajlandóak lettek volna erre. A pápa a segítségnyújtást a nemrég a Baltikumban megtelepedett német lovagrenden keresztül akarta megoldani, és a Danyiiléknak tett engedményekben hajlandó volt elmenni odáig, hogy Halics-Volhíniában megmaradhatott volna a szertartások görög rítusa.

Egy 1248. január 28-i keltezésű levél szerint a pápa koronát ajánlott fel Danyiilnak, aki azt konkrét segítség hiányában nem fogadta el. Ugyancsak a nyugati segítség reményében Danyiil gyermekei nyugati hercegnőkkel kötöttek házasságot: Leo IV. Béla Konstancia nevű leányát vette feleségül, másik fia, Roman pedig a Babenberg-örökösnőt, Gertrudot. Danyiil valószínűleg a litván fejedelmekkel és az északi Rusz fejedelmeivel is kapcsolatba lépett. A litván kapcsolatot Svarn nevű fiának litván házassága jelentette, Andrej Jaroszlavics vlagyimiri fejedelem pedig Danyiil leányát vette el.

A vlagyimir-szuzdali fejedelmek közül Andrej (nagyfejedelem 1247–1252) nem osztotta Alekszandr véleményét a tatár kérdésben, és a tatárokkal szembeni ellentámadás lehetőségeit kereste. 1252-ben nyíltan felvette a harcot a tatárokkal, de vereséget szenvedett és menekülnie kellett. Egyidejűleg Danyiil is támadott Kuremsánál – sikertelenül. Valószínű Andrej példája indította arra, hogy a nyugati segítség késlekedése ellenére mégis elfogadja a felajánlott királyi koronát. A koronaküldés és a koronázás pontos dátumát nem ismerjük. Ami biztos: 1254-ben pápai legátus tette a koronát Danyiil fejére Dorogicsinban. Egyidejűleg Vaszilko és a litván Mindaugas (Mindowg) is kapott koronát. Ugyanakkor a korona mint szimbólum sem a pápa számára nem jelentette elképzelései (az unió) megvalósulását, sem Danyiil számára azt a katonai segítséget, amiért az uniót, ha formálisan is, de vállalta. Danyiil és Vaszilko Nyugat felé orientálódásában benne rejlett a kudarc. A segítségért (helyesebben a segítség ígéretéért) olyan árat kellett fizetniük, amelyre csak kényszerből voltak hajlandók.

Az ígéret betartására IV. Sándor pápa már 1257-ben figyelmeztette Danyiilt. Nem lehetett az egyházi unió híve a halics-volhíniai papság, például az 1250 körül szereplő Kirill metropolita sem, aki a konstantinápolyi pátriárka nikaiai udvarában megfordulva többek között „latin"-ellenességet hozott magával.

A nyugati segítség elmaradása, Andrej Jaroszlavics és saját 1252. évi kudarca után Danyiil ismét összecsapott a tatárokkal, 1254-ben Kremenyecnél és 1255-ben, amikor Volhíniába betörtek. A harcok jelezték, hogy Danyiilnak a Kijev feletti uralmi terveiről mindenképpen le kellett mondania. A baszkakok halicsi földön való megjelenéséről az itteni krónika 1252-nél tudósít, ami nem túl valószínű, mivel ekkor a tatár uralom Halics-Volhínia fölött még nem volt szilárd. A kánok 1254/55-ös hadjáratukkal érték el Halics-Volhínia térdre kényszerítését. Ennek következtében, amikor 1258/59-ben a litvánok és Lengyelország ellen vonultak, Danyiilnak és Vaszil-

kónak segédcsapatokat kellett melléjük adni. A segédcsapatok állítására a halicsiakat a 13. század második felében nemegyszer kötelezték a tatárok, de adófizetésről és a fejedelmeik Szarajba zarándoklásáról nem tudunk.

A Nyugattól remélt segítség mítosza Danyiil halálával (1264) szertefoszlott. Végül is a halics-volhíniai „kettős" politika annyi eredményt elkönyvelhetett, hogy ha a tatár felsőbbség elismerését nem sikerült is elkerülnie, de az északkeleti régiónál kevésbé nehezedett rá a hódító steppei hatalom nyomása.

A keleti szláv egység szétválásának útjai

A fentiekben több ízben rámutattunk a Kijevi Ruszon belüli régiók és a részfejedelemségek közti különbségekre, illetve a Kijevi Rusz mint politikai egység 13. század eleji *de facto* felbomlására. A tatárjárás során a korábban nem túl nagy, és bizonyos esetekben csak árnyalatnyi különbségek markánsabbakká váltak, ez lemérhető a tatár uralomhoz való viszonyuláson keresztül is. A 13. század második felének forrásokban szűkölködő és nehezen nyomon követhető időszaka érlelte meg azokat a változásokat, amelyek eredményét a 14. században mint a keleti szláv egység felbomlását regisztrálhatjuk. A 13. század második felének fejlődési tendenciái a következőkben foglalhatók össze: az északkeleti és a délnyugati Rusz teljes szétválása, a nyugati területek és Litvánia szorosabb kapcsolata, az északnyugati részek autonóm pozíciója.

Novgorod és Pszkov

Településszerkezet és források

Novgorod első említése a PVL-ben megelőzi Kijevét, hiszen Novgorodba hívják a varég fejedelmeket, akik majd innen indulva teremtik meg a Kijevi Ruszt. Novgorod környékének régi voltára utal a város neve is (Újváros, vagy inkább „újvár"). A régészeti leletek 10. századi új alapítás mellett szólnak, tehát Novgorod semmiképpen sem lehet azonos „Rurik városával", amelyet Janyin Novgorodtól két kilométerre, az Ilmeny-tó partján kiásott gorogyiscsében vélt megtalálni. A környék régebbi településre utaló helynevei, a Sztaraja Ladoga és a Sztaraja Russza, de összefüggésük Novgorod lakosságával nem megállapítható. Janyin szerint a Novgorod név eredendően a későbbi városnak csak a három legrégebbi negyedére (konci) vonatkozott. A Volhov folyó bal partján fekvő Szofijszkaja sztorona középpontjában áll a fellegvár, amely a síkságból némileg kiemelkedő halmon épült és mocsarakkal körülvéve jól védhető volt. Janyin magyarázata megoldja azt a dilemmát, hogy miért szerepel Novgorod neve a rúnafeliratokon Holmgardrként, illetve a másik oldal (Torgovaja sztorona) egyik negyede miért kapta a Szlavenszkij konyec nevet.

Novgorod városa kezdetben bizonyosan nem abban a formában létezett, ahogyan Orlov a 15. századi adatok alapján rekonstruálta. A kultúrrétegek vastagsága alapján úgy tűnik, a későbbi terület több pontján – talán egymástól függetlenül – települt meg a lakosság. Egyik részen bizonyosan keleti szlávok (azaz a szlovén törzs tagjai) laktak, lásd a Szlavenszkij konyec helymegjelölést. A Ljugyin és Nyerevszkij konyec nevek etnikai jellemzőt nem tartalmaznak. A magaslaton épült fellegvár (gyetyinec) építése a fejedelmi székhely kialakulásával függött össze, és ezért vált a majdani település magjává. Novgorodot településtörténetileg mindenképpen két etnikum lakóhelyeként szemlélhetjük. A szlovén törzs megtelepedése az Ilmeny és a Ladoga tavak környékén a délebbre élő keleti szlávoktól függetlenül történt. Ugyanakkor a varég lakosság létszámbeli fölényét feltételezhetjük, mivel a „tengeren túlról" a 11. század folyamán biztosan érkeztek újabb telepesek is. Valószínűleg ők őrizték meg a varégok behívásának legendáját egészen a 12. század elejéig. A szláv és varég etnikumon kívül más kereskedők is hamarosan megtelepedtek e tájon, hiszen Brémai Ádám tudósítása szerint Novgorodot „szlávok, görögök és más barbárok" lakták.

A 11. században már állt a fellegvár, ott épült fel a kereszténység felvétele nyomán kijevi mintára a Szent Szófia-székesegyház, melynek püspöke és papjai a fejedelem támogatásával működtek. A fellegvár bővítésére nem került sor, helyette a „váralja" típusú részek bővülése látható. A váralja kereskedőközpontja a Volhov másik oldalán volt, valószínűleg azért, mert a hajók kikötésére ott alkalmasabb terep kínálkozott. A 11. század folyamán Novgorod már a Volhov két partján elterülő település volt, mindkét sztarana létezett. A „végek" kialakulása viszont csak a 12. század során történt: a Szófia oldalon a Nyerevszkij véget 1067-ben említik először, a fellegvár déli részén elterülő Ljugyin vagy Goncsarszkij ('fazekas') végről csak 1194-ben hallunk. Ugyancsak ekkor említik a forrásaink először a Torgovaja sztorona ('piac oldal') Szlavenszkij végét; majd 1198-ban ugyanezen az oldalon bukkan fel a Plotnyickij ('ács') vég. Elég későn, 1322-ből értesülünk a Zagorodszkij (Váralja) vég létezéséről. Novgorod erődítése is a 12. századból származik, ekkor ugyanúgy földsánccal-cölöppel készült védművel vették körül, mint a Kijevi Rusz más központjait. A stabilabb védelmet biztosító kőfalak a 14. században épültek, a folyó felől azonban továbbra is megmaradt a korábbi egyszerű védelem. Novgorod jelentős kiterjedésű védett település volt, a beépített terület 329 hektárt tett ki (Stoob). Novgorodtól eltérő szerkezetűek voltak a Rusz déli települései, hasonló volt viszont Pszkové, amely a 14. század első feléig a novgorodi földhöz tartozott. Pszkov Novgorodnál kisebb település volt, a 15. századra körülbelül 170 hektárnyi nagyságú, mégis a novgorodi öt véggel szemben itt hat konyec formálódása történt meg. A 15. század végi Novgorod lakossága 25-30 000 főnyi lehetett, Pszkovban az udvarok számát ismerjük, amely 6500-ra rúgott, amikor III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem 1510-ben a várost elfoglalta.

Novgorod és Pszkov helyzete a források tekintetében is különleges, hiszen ez az egykori Rusz forrásokkal legjobban „bevilágított" területe. Novgorodban az évkönyv-

írás öt kódextípust alkot. Az első krónikacsalád – a kezdetektől 1333-ig – folyamatos szöveget tartalmaz kétféle változatban (izvodi), a 15. század elejéről származó kéziratokkal. A Moszkvával való egyesülés után (1478) keletkezett a második krónikacsalád reprezentáns darabja, a 17. században pedig a következő. Az évkönyvek alapszövegét az az 1437–1447 körül keletkezett rész alkotja, amely az egyes kódexekben különböző módon egészült ki. Novgorodban és Pszkovban a Kijevi Rusz törvényalkotásának folytatása, folyamatossága, az úgynevezett Szudnije gramoti is megtalálható. Vitatott a datálása a Vszevolod Msztyiszlavics fejedelem nevével fémjelzett iratnak (gramota), ugyanis Novgorodnak ilyen néven két fejedelme is volt 1117–1136, illetve 1219–1221 között. Maga a kézirat a 14. század végéről származik. Janyin és Scsapov a 12. századi előzményekre vezetik vissza, Zimin a kézirathoz köti a datálást. Az 1950-es évek ásatásai nyomán kerültek elő a nyírfakéregre írott levelek, amelyek a város mindennapi életébe engednek bepillantást. Ezen túl Novgorod az egyetlen olyan terület, ahonnét a 15–16. század fordulójáról adóösszeírásokat (piscovije knyigi) ismerünk.

Novgorod sokáig a keleti szláv társadalmi-politikai fejlődés „különleges" útjaként rögzült a szakirodalomban. A fentiekben többször is utaltunk arra, hogy a Kijevi Rusz időszakában, ha voltak is regionális különbségek, Novgorod mégiscsak a Kijevi Rusz részét alkotta. A már korábban is meglévő különbségeket tulajdonképpen a 13. század folyamán létrejött megosztottság tette véglegessé és nagyította fel. A Kijevi Rusz egykori területéből lényegében egyedül Novgorod maradt meg függetlennek, és épített ki önálló állami struktúrát. Az önálló államiság tudattartalma jelentkezett a Goszpogyin Velikij Novgorod (Novgorod Nagyságos Úr) fogalom használatában is.

A novgorodi történet korszakai

Az az út, amelyen keresztül Novgorod eljutott idáig, több szakaszra bontható. Az amerikai Birnbaum periodizációja szerint az első szakasz 970-től 1136-ig tartott, addig, amikor első alkalommal távolították el a városból a nem kívánt fejedelmet. A második szakasz, mely 1136–1238/40 közé helyezhető, akkor ér véget, amikor a tatárok a keleti szlávok életében meghatározó szerepet kezdtek játszani. A harmadik szakasz 1238/40-től 1387-ig datálható, erre az időre esik Novgorod önállóságának teljes kibontakozása. 1386/87 az az esztendő, amikor az „orosz földek gyűjtésén" munkálkodó moszkvai fejedelmek az első lépést tették Novgorod bekebelezése felé. Végül a negyedik szakaszt az 1387–1478 közti évek jelentik, amikor a függetlenség egyre inkább korlátozódott, s a két feltörőben lévő szomszédos „nagyhatalom" (a Litván és a Moszkvai Nagyfejedelemség) árnyékában az autonómia fokozatosan felőrlődött.

970–1136 között Novgorod lényegében a Kijevi Rusz részét alkotta. A kijevi nagyfejedelem küldte oda egyik vagy másik fiát, aki személyében Kijev fennhatóságát szimbolizálta Novgorod felett, a gyakorlatban pedig gondoskodott arról, hogy

Novgorod adója eljusson Kijevbe. Novgorod a nagyfejedelem-fiak számára fontos „gyakorlóterepet" jelentett, nemegyszer előfordult, hogy a Novgorodban székelő fejedelem az itt toborzott varég zsoldosokkal tudta megszerezni a nagyfejedelmi státust (lásd Bölcs Jaroszlav). A város számára a fejedelmek személyének állandó váltakozása nem volt kedvező, szerették volna tartósan magukhoz kötni, „novgorodivá" tenni a lényegében nagyfejedelmi helytartói feladatot ellátó fejedelmeket.

Ez a törekvés a 11. század végén jelentkezett először. Msztyiszlav Vlagyimirovics, Vlagyimir Monomah nagyfejedelem legidősebb fia, először öt évet (1088–1093) töltött el novgorodi fejedelemként. Valószínű, hogy apja rendelkezésére 1093–1095 között a Rusz több részén is felbukkant, mígnem 1095-ben – állítja a PVL – a novgorodiak hívták vissza magukhoz, ahol harminc éven át (1125-ig) volt novgorodi fejedelem. Ekkor apját követte a kijevi trónon. Igaz, közben 1117-ben már délre „költözött", Belgorodba, de formálisan még ekkor is ő volt a novgorodi fejedelem, mivel nem a nagyfejedelem által kijelölt személy váltotta fel, hanem fia, Vszevolod intézkedett a nevében. Midőn Msztyiszlav nagyfejedelemmé lett, Vszevolod nemcsak *de facto*, hanem most már *de iure* is gyakorolta a novgorodi fejedelem jogait.

Vszevolod apja halála után (1132) – szokás szerint – Kijev környékén akart volosztyot szerezni, de a novgorodiak kikövetelték visszatérését. Ezzel tehát lényegében Novgorod tette meg az első lépést a saját fejedelmi dinasztia kialakítása felé és fogalmazta meg először igényeit. Vszevolod viszont a dinasztia keretein belüli senioratus rendje szerint a kijevi nagyfejedelemség megszerzése felé tett lépéseket. E két érdek ütközött 1136-ban, amikor a novgorodi föld népei fellázadtak Vszevolod ellen. A követeléseket a város lakói fogalmazták meg, akik mögött valójában a vecse állt. A testület „vádat emelt" Vszevolod ellen, nevezetesen, hogy nem védte a szmerdeket (a novgorodi lakosokat), a déli Rusz fele tapogatózott, s végül gyáván megfutott a szuzdaliakkal vívott csatából. Vszevolod fogságba vetése, majd eltávolítása egyértelműen a vecse akaratának felülkerekedését jelezte a fejedelem ellenében. Az eset véget vetett annak a lehetőségnek, hogy Novgorodban a fejedelem monarchikus hatalommá nője ki magát. A fejedelmek ezt követően megállapodást (rjad) kötöttek Novgoroddal, és lényegében lemondtak arról, hogy a város és a novgorodi körzet belső életébe beleszóljanak. Az irányítás a vecse kezébe került; erre Rusz-szerte voltak kísérletek a 12. században. A vecse döntött háború és béke ügyében, a fejedelem személyének kiválasztásában, a kereskedelmi szerződések megkötésében, később pedig a többi tisztségviselő megválasztásában és az adók ügyében. A fejedelem a vecsének alárendelt tisztségviselő lett. 1136 és 1229 között Novgorodnak nem kevesebb mint 45 fejedelme volt! A fejedelem kezdetben a fellegvárban lakott, majd később, az 1220-as évektől – mivel a vecse gyűléseinek is itt volt a színtere – a városon kívülre költözött.

Novgorodban tehát 1136 után a vecse vált a legfontosabb hatalmi tényezővé. A gyűlés nem homogén tömeg volt, hanem belső struktúra szerint tagolt csoport. Gyűlés-

re többnyire a Szent Szófia-székesegyház előtti téren került sor, de van adat arra is, hogy a Torgovaja sztoronán, a piac (torg) mellett lévő Jaroszlav udvarán gyűltek össze. A gyűlésre harangszó hívta össze az embereket. A város lakói a vecsén végek szerint jelentek meg, minden vég rendelkezett vezetőkkel (sztaroszta). E vezetők személyéről, kiválasztásukról alig tudunk valamit, inkább egy-egy konkrét ügy kapcsán állapítható meg tényleges működésük. Nyilván a városnegyed (vég) előkelőbb, gazdagabb és tekintélyesebb tagjai közül kerültek ki. 1218-ból van említés arról, hogy végenként tartottak gyűléseket, ez később, a 14–15. században sűrűbben is előfordult. A végek között érdekellentétek is kialakultak, melyek nemegyszer villongássá fajultak.

A vecsén a helyi egyházi vezető, a püspök elnökölt. 1156-ban történt meg, hogy a vecse a püspök személyének megválasztásában is véleményt nyilvánított: Arkagyijt választották meg, aki két év múlva (1158. augusztus 10-én) ment el Kijevbe, hogy a metropolita megerősítését megszerezze. Ez sikerült is neki, hiszen 1163. szeptember 19-ig (haláláig) ő állt a novgorodi eparhia élén. A megválasztás és a megerősítés között eltelt két év valószínűleg azt az időt jelzi, amennyire szükség volt ahhoz, hogy a metropolita beleegyezését megszerezzék, hiszen püspökválasztásra a Ruszban eddig nem volt példa! Ettől kezdve viszont a vecse a püspökválasztás kérdésében is önállóan járt el, és a kialakult helyzetet a metropolita tudomásul vette. Erről tanúskodik a további rendszer; a megválasztás után a püspökök Kijevbe mentek a metropolitához, hogy megtörténjék a megerősítés és a beiktatási ceremónia. A püspök 1165-től érseki rangban volt és vladika címmel felruházva állt az egyházmegye élén. Pontosan nem köthető időponthoz, de ugyancsak a 12–13. század folyamán került sor egy másik egyházi vezető, az arhimandrit megválasztására is. Az arhimandrit a novgorodi kolostorok élén álló tisztségviselő volt. Székhelyét a Jurjev-monostorban tartotta, amelynek „hivatalból" apátja volt. Az arhimandrit a 14–15. század során a püspöktől függetlenül képviselte a jelentős birtokokkal rendelkező kolostorokat. Mivel a kolostorok egy-egy bojárcsaláddal álltak szoros kapcsolatban, az arhimandrit választott tisztsége a bojárság pozícióit erősítette.

A püspök mellett a vecse világi elöljárókat is választott. A világi elöljárók és irányítók korábban a fejedelem emberei közül kerültek ki, ilyen tisztségviselő volt a namesztnyik vagy poszadnyik. A fejedelmi hatalom háttérbe szorításával értelemszerűen a fejedelmi kíséretből kikerülő tisztségviselők sem játszhattak irányító szerepet. Sőt, a vecse már Msztyiszlav Vlagyimirovics fejedelem idején is beleszólt abba, hogy ki legyen a poszadnyik a fejedelmi kíséret tagjai közül. Már a 11–12. század fordulóján ismerünk név szerint novgorodi bojárokat (például Jan Visatics, Osztromir) ebben a pozícióban. Novgorod függetlenedésének kialakulása az 1136–1238/40 közötti szakaszban azzal a következménnyel járt, hogy 1136-tól a poszadnyik is a vecse által választott tisztségviselő lett. Feladatkörét ekkor még nem rögzítették írásban. Tevékenységi körére csak attól kezdve tudunk következtetni, amikor a 12. század végén (1185) megjelent az első választott tiszjackij ('ezredes') is, aki a hadszervezet

élén állt és bírósági ügyeket is intézett. A továbbra is választott poszadnyik tartotta kezében az adóügyeket, a fejedelemre csak a hadvezetés maradt. Az adókon túl a poszadnyik irányította a város belső életét, a végek szervezeteit és elöljáróit, amennyiben nem hadi ügyekről volt szó. Hadi ügyekben a tiszjackij volt az illetékes, irányítása alatt álltak a századosok (szotszkij), a hadakozókat pedig a végek állították ki. Kettejük közül kezdetben a tiszjackij volt a fontosabb tisztség, a poszadnyik szerepe a későbbiekben lényegesen változott. 1354-ből tudjuk, hogy a poszadnyikot egy évre választották, a város létszámának növekedésével és az ügyek szaporodásával a számuk is nőtt. 1416/17-ben egyszerre 18-an voltak hivatalban, 1423-tól pedig már 24-en. A tisztségviselők sorában fontos hely jutott a végek sztarosztáinak (elöljáróinak) és a novgorodi föld jelentősebb településeit képviselő személyeknek. 1292-től ismerjük az Urak tanácsa nevű testületet, amelynek tagjai a korábban hivatalt betöltött személyek és a végek elöljárói voltak.

A Novgorodot irányító tisztségviselők köre tehát az 1136 és 1238/40 közötti években alakult ki. A közhatalmat továbbra is a vecse gyakorolta, amelynek működésére mindvégig jellemző volt a spontaneitás. Erre a 15. századból van adat, de Novgorod esetében a folytonosság nem szakadt meg, mivel a vecsén már kezdettől fogva valószínűleg minden szabad embernek joga volt megjelenni. 1136-ban, az első fejedelemeltávolítás idején azt jegyezte fel az évkönyv, hogy nemcsak a város, hanem az egész novgorodi fejedelemség (később novgorodi 'föld' – zemlja) jelen volt. A megjelentek között voltak Pszkov és Ladoga lakói is. A vecse tehát itt sem városi, hanem területi intézményként működött, akárcsak a Rusz más régióiban. Bár a vecse működése szabályozatlan volt, Novgorod számára a kialakult rendszer mégis stabilitást jelentett.

A 12. század folyamán és a 13. század első felében formálódott ki a „novgorodi föld", azaz Novgorod uralmi zónája. A 12. század elején a törzsterület Novgorodból, az Ilmeny-tó–Volhov–Ladoga vidékéből, Pszkovból, a Csud-tóból és a beleömlő folyók (például a Velikaja) környékéből állt. A novgorodiak a 12. század elején tették adófizetőjükké a Csud- (Peipus-) tó környékén élő észteket (óorosz csud), majd keleti, északkeleti irányba terjeszkedtek, melyre a kereskedelmi érdekek is sarkallták őket. E terjeszkedés során kerültek összeütközésbe már a 12. század során Vlagyimir-Szuzdallal, ezért építették fel Torzsokot a két fejedelemség határán. Az északkeleti irányú terjeszkedés a Ladogától északkeletre irányult; előbb a Pecsora és Jugra folyók felé terjeszkedtek, majd lassan eljutottak egészen az Urálig. Ekkor igáztak le, illetve tettek adófizetőjükké olyan finnugor népeket, mint például a vótokat, az izsorákat és a karélokat. A terjeszkedés elsősorban nem katonai eszközökkel történt, hanem a gyéren lakott területek természeti adottságait igyekeztek kihasználni a helybeli lakosság adóztatásával. A javak összegyűjtésére egymástól körülbelül egy napi vízi út távolságban adószedő központokat (pogoszt) létesítettek. A pogosztokba irányuló paraszti kolonizáció, amely e központokat településekké fejlesztette, csak a 14. században indult meg. A pogosztok létesítése a területet Novgorod befolyási körze-

tévé alakította, ennek következtében jöttek létre a Novgorod uralma alá tartozó területi egységek, a pjatyinák (pjatyina 'ötöd'), ilyen volt a Gyerevszkaja, Selonszkaja, Bezseckaja, Obonyezsszkaja és a Votszkaja.

A politikatörténet szempontjából Novgorod életében a harmadik szakasz a tatárok megjelenésétől a Moszkva első alávetési kísérletéig tartó intervallumot jelenti. Novgorodnak védekeznie kellett a svédek, a német lovagrend, Litvánia és a tatárok ellen. Ahogy már említettük, a sikeres védekezés Alekszandr Nyevszkij fejedelem nevéhez fűződött, akinek ezért túlságosan is megnőtt a befolyása a város belső életében. Emiatt fordultak a novgorodiak inkább a tveri fejedelmek felé, így lett például Mihail Jaroszlavics a fejedelem 1304–1319 között. A tveri kapcsolat előzményének tekinthetjük, hogy 1264-ben létrejött egy szerződés, amely a határokat megállapította, s ennek értelmében Novgorodé lett Volok és Vologda. A német lovagokkal a 14. században nem kellett szembeszállni, önállósodott viszont Pszkov, a novgorodi terület nyugati sávjában. A viszony a svédekkel továbbra is feszült volt, mivel expanziós céljaik keresztezték egymást. A svédek 1293-ban felépítették Viborgot, amely a határerőd szerepét töltötte be. A 14. század első két évtizedében sok kisebb-nagyobb hadi esemény történt, például 1318-ban a novgorodiak Turkuig hatoltak, mígnem 1323. augusztus 12-én Orehovecben (Oresek vagy Schüsselburg) békekötés zárta le a rivalizálást. A békekötésben megvonták a svéd–novgorodi határt: a Névától északra csak a vótok lakta rész került Novgorod uralma alá. A békét a 14. század során még két alkalommal (1348, 1351) hosszabbították meg. Novgorod fénykorának a tatárjárástól a 14. század végéig terjedő időszakot tarthatjuk, amikor külső tényezők nem fenyegették a Goszpogyin Velikij Novgorod (Novgorod Nagyságos Úr) belső autonómiáját. Igaz, az állammá szerveződő litván nagyfejedelemség vagy inkább a litván törzsszövetség egyes törzsei gyakran vezettek zsákmányszerző hadjáratot a novgorodiak ellen, de ezek a hadjáratok a kialakult határokat nem fenyegették.

Novgorod a kínálkozó gazdasági lehetőségeket ebben a periódusban maradéktalanul ki tudta használni. Sorra kötötték a kereskedelmi szerződéseket a Baltikum városaival, Dorpattal (Tartu) és Revallal (Tallinn), valamint Gotland szigetével. Az 1380-as években fordult elő első ízben, hogy a novgorodiak litván fejedelmet hívtak. Ettől kezdve a megerősödő Litván Nagyfejedelemség és az egyre magabiztosabbá váló Moszkvai Nagyfejedelemség igyekezett nyomást gyakorolni Novgorodra. A vecse, ahol a legfontosabb döntések születtek, megosztottá vált. A novgorodi önállóság utolsó fázisában (1387–1478) a politikai ügyekben hangadók litván és moszkvai „pártokra" vagy klikkekre szakadtak. Rajtuk keresztül mind erősebben érvényesült a szomszédos (Novgorodhoz képest) „nagy hatalmak" befolyása. A függetlenség egyre inkább névlegessé vált, a békét nemegyszer magas pénzösszegekkel sikerült megváltani. A moszkvai befolyás növekedése ellen különösen Jevfimij vladika (1429–1458) lépett fel határozottan. Novgorod 1450-ben befogadta II. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem (1425–1462) ellenségét, Dmitrij Semjakát. A nagyfejedelem 1456-

ban büntető hadjáratot vezetett Novgorod ellen; majd a jazselbici békében tízezer rubel megfizetésére kötelezte a novgorodiakat. A békeszerződés pontjai kötelezték Novgorodot, hogy ne fogadja be a moszkvai nagyfejedelem ellenségeit, és megpróbálta korlátozni a szerződések megkötésében eddig élvezett önállóságot. Később, 1477-ben a vecse Moszkva-ellenes tagjai közül többeket megöltek. Végül Novgorod 1478. január 15-én kapitulált III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) előtt. III. Iván a város függetlenségét szimbolizáló, vecsére hívó harangot Moszkvába vitette, majd még ugyanebben a hónapban (29-én) helytartót nevezett ki. Ezzel Novgorod sorsa megpecsételődött. Az 1480-as években a város sorozatos zavargások színtere volt, amelyeknek Moszkva kitelepítésekkel próbálta elejét venni.

Novgorod társadalmi berendezkedése

A társadalom differenciáltsága szempontjából a 11–13. században Novgorod lényegében a Kijevi Rusz társadalmi tagolódását követte, azaz élesen elkülöníteni csak a szabadok és szolgák csoportját lehetett, a szabadokon belüli különbségek elmosódtak. Novgorodot lényegesen a Rusz más területeitől a fejedelem kíséretének csökkenő szerepe a város és a hozzá kapcsolódó terület életében különböztette meg. A 11–13. századi gyűlések nyomán a novgorodi vecsén szereplő csoportok közül kettőnek a léte kitapintható. Az egyik a bolsije, vjascsije, dobrije, lucssije, sztarejsije ('nagyobbak', 'jobbak', 'idősebbek'), azaz a tehetősebbek, az előkelőbbek. A másik a menysije, mladsije ('kisebbek', 'fiatalabbak'), azaz a kevésbé tehetősek vagy előkelők. Az egykori törzsi-nemzetségi előkelők, a fejedelem kíséretében betöltött szerep (például fejedelmi helytartó) folytán meggazdagodott személyek és a távolsági kereskedelemben érdekelt kereskedők leggazdagabbjai, akik között ott voltak a helyiek (kupci) és idegen származásúak (gosztyi) is, mindkét csoportban helyet foglalhattak. Természetesen ide kell sorolnunk a klérus vezetőit is. Már a 11–13. század során is lehet számolni a vezető réteg földbirtokossá válásával; ennek ütemét Novgorod területi növekedése, a pjatyinák szerveződése és a pogosztok kialakulása mutatja.

A bojár elnevezés már a 11–13. században is előfordul, de bojárságról mint elkülönült rétegről jobbára csak a 14–15. században beszélhetünk. Ekkorra alakult át a különböző eredetű (vezető kísérettagok, földbirtokosok, leggazdagabb kereskedők, akik úgyszintén szert tettek földbirtokra is) vezető réteg egy jól elkülöníthető helyi arisztokráciává, amelyet teljes joggal nevezhetünk novgorodi bojárságnak. Rájuk vonatkozhat a Hansa forrásaiban olvasható de herren ('az urak') meghatározás. Ők a 14–15. század során tettek szert földbirtokra, de egyúttal a kereskedelemben is érdekeltek maradtak. Így sajátos, kettős arculatú rétegként jellemezhetjük őket. A földtulajdon növekedését lemérhetjük a nyírfakéregre írott levelek tartalmán is. Földbirtokról a korai levelek (11–13. század) alig negyede tesz említést, a 14. századiak több mint a fele, míg a 15. századiak kétharmada. Ezzel fordított arányban szerepelnek a kereske-

delmi ügyletek, amelyekről a korai nyírfakéreglevelek háromnegyede szól, a 14. századiaknak már csak 12%-a, a 15. századiaknak pedig csupán 3%-a. (Vannak témájuk szerint egyik csoportba sem sorolható, egyéb dolgokkal foglalkozó levelek is.)

Novgorodra jellemző módon a földbirtokossá vált bojárok továbbra is a városban lévő házaikban laktak, a távolabbi birtokaikon csak ideiglenesen tartózkodtak. A vezető réteget, mondhatjuk úgy is, a novgorodi arisztokráciát alkotó bojárság mellett elkülöníthetők még a kereskedő és a függő (nem szabad) elemek. A társadalmi hierarchiában a bojárok és a kereskedők között foglal helyet egy olyan csoport, amelyet a 14–15. századi források megkülönböztetnek, és a kereskedőknél előkelőbbeknek tartanak. Ez a réteg a zsityji ljugyi ('tehetős emberek') csoportja. A bojároktól két ponton különböztek. Közülük senki sem tölthette be a poszadnyik és a tiszjackij tisztét, és a novgorodi törvénykönyv szerint rájuk csak kisebb pénzbüntetést lehetett kiszabni. Míg például a bojárok 50 grivnáig voltak büntethetők, a zsityji ljugyi csak 20-ig. Ugyanakkor diplomáciai küldetésben több ide tartozó egyénnel is találkozunk, csoportként pedig a kereskedelmi szerződésekben szerepelnek. A zsityji ljugyi fogalom először az 1372-ben keletkezett szövegekben szerepel. Gyanítható, hogy Novgorod szabad, de nem előkelő származású tagjai közül kerültek ki, akik közül a 14. századra többen meggazdagodtak. Vagyonuk alapján már számolni kellett velük, de a politikai élet irányításában nem engedték szóhoz jutni őket. Létezésük Novgorod társadalmi mobilitásának bizonyítéka: származásbeli hátrányok ellenére számottevő vagyonra lehetett szert tenni. A gazdagodás forrása pedig a kereskedelem kellett hogy legyen.

Még mindig a szabadokhoz tartoztak, de a társadalom alsóbb régióiban foglaltak helyet a kiskereskedők és a kézművesek, összefoglaló nevükön a fekete emberek (cserny). Szabad mivoltuk a novgorodi politikai életben egyedül a vecsén való megjelenésre korlátozódott. Általánosan elfogadott vélemény szerint a vecsén joga volt minden szabad novgorodi embernek megjelennie; semmi nyoma sincs annak, hogy ez elé bármiféle akadályt gördítettek volna. Egyedül Janyin vélekedik úgy, hogy a vecsén való megjelenés csak a bojárok privilégiuma volt. Az irányítás ténylegesen a bojárok kezében lehetett, de részvételük kizárólagosságáról nem szól adat. Valószínűleg a fekete emberek tették ki a novgorodi adófizetők zömét, de sajnos erről sincsenek adatok; az évkönyvek csupán a cserny elégedetlenségének megnyilvánulásairól, a lázadásokról szólnak.

Novgorod társadalmi mobilitása, rétegződése sok vonásban emlékeztet a nyugat-európai kereskedő városok városi polgárságának összetételére: a politikai életet irányító arisztokrácia (bojárok) és a gazdag, de politikai befolyással nem rendelkező lakosok (zsityji ljugyi) mellett léteznek kisegzisztenciák. A hasonlóságok mellett igen lényeges különbségeket is ki lehet mutatni: például egyik réteg jogai sincsenek írásban rögzítve, a politikai élet szabályozatlan: nem tudni, ki jogosult ott lenni a vecsén, kik szavaznak, mekkora létszámmal vannak jelen stb. Nem tudjuk, milyen feltételek mellett lehetett bekerülni a vecse tagjai közé, illetve az irányító grémium soraiba. Rö-

viden, hiányoznak a társadalmi rétegződés jogi kritériumai. Ez különösen szembeötlő a kézműves-kereskedő rétegnél, amely a nyugat-európai városokban céhekbe tömörülve szervezte gazdasági tevékenységét és szervezetének befolyását kiterjesztette az élet minden területére.

Novgorodban nem léteztek kézműves céhek. A kereskedőgildére emlékeztető egyetlen szervezet az Ivanszkoje szto ('János száza') volt. Nevét onnan kapta, hogy a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templomhoz kötődően szerveződött. Nem véletlen, hogy tudunk ennek a testületnek a létéről, hiszen működése felett a vladika őrködött. Az Ivanszkoje szto tagjai a legbefolyásosabb rétegből kerültek ki, hiszen a belépőnek 50 grivnát kellett a Keresztelő Szent János-templomban lévő kincstár javára befizetnie. A testület viaszmérés-monopóliummal rendelkezett, a viaszkereskedőktől a kereskedelemben való részvételért vámot szedett. A társaság viaszkészleteit a templom alatt tárolta, ugyancsak itt őrizték a hitelesnek elfogadott mérőeszközöket is. Jelentős bevételeik származtak a hiteles mérésekből. Büntették a hiteles mérés elmulasztását és a mérőeszközök hamisítását. Sajnos, nem tudjuk, hogy a konkrét ügyek hogyan intéződtek el, csak az elvet ismerjük: a bűnös vagyonával fizetett a csalásért, az elkobozott vagyonon az Ivanszkoje szto testülete, a vladika és a városi kincstár osztozott. A szervezet működése biztosítja, hogy az egyház és maga a vladika is érdekelt volt a város kereskedelmében. Az Ivanszkoje szto működéséről még egy adatunk van: egy kikötői sztarosztával rendelkezett, aki a vámok beszedését intézte.

Az idegen kereskedők a novgorodi társadalom fontos elemét képviselték. Közülük elsősorban a németek száma lehetett magas, a szoros Hansa-kapcsolatok miatt. A városban hosszabb-rövidebb időt töltő idegen kereskedők a városon belül egymás közelében telepedtek le, mini-kolóniákban. A német kereskedők római katolikus templomot is építettek maguknak a Szlavenszkij végen. Hasonló kolóniát alkotott Novgorodban a többi idegen kereskedő is, például ilyen volt a gotszkij dvor (Gót kapu), ahol a Gotland szigetéről érkezett kereskedők telepedtek le. A novgorodi kereskedőknek hasonló kolóniái voltak a Balti-tenger parti városokban (Dorpat, Reval) és Lübeckben.

A novgorodi alsó (nem szabad) rétegeket a korai időben szintén többféle módon nevezték: szmerd, cseljagy, rab. Később összefoglalóan a holop név vált általánossá. A bojári udvarházak, a püspöki rezidencia, a növekvő számú kolostorok sok munkáskezet igényeltek. A nem szabad réteg nem jelenhetett meg a vecsén. Úgy gondoljuk, hogy a 14. században meginduló paraszti kolonizáció tartalékait a függő rétegek, a legszegényebb szabad csoport és a környék nem szláv lakossága jelentette. Az alsó rétegek hordozta szociális feszültségeket a kolonizáció bizonyára némileg levezette, de nem maradéktalanul. Innét került ki a 14. században az úgynevezett sztrigolnyik eretnekséghez csapódó csoport, amelynek tagjai az egyházi hierarchia tagadásával és őskeresztény elvek hangoztatásával léptek fel. Elképzeléseikről nem tudunk sokat, csak az ellenük fellépő püspök kritikája alapján alkothatunk róluk némi fogalmat. Az eretnekek vezetőit 1375-ben kivégezték: a Volhov folyóba fojtották őket. A sztri-

golnyik név etimológiája nem tisztázott, a sztrics ('vágni', 'nyírni') igéből származik; ehhez kapcsolódhatott a tevékenységük. A sztrigolnyik eretnekek létezéséről még a 15. század elejéről is vannak szórványos adatok. Ugyancsak ez a környezet nyújthatott táptalajt az egy évszázaddal később fellépett zsidózók szektájának.

Novgorod gazdasága

Novgorod kezdettől fogva fontos állomása volt a dnyeperi vízi útnak. A korai kereskedelemről a külföldi érmék tájékoztatnak (éremleletek); az arab dirhemek jelenléte éppúgy megfigyelhető, mint a német dénároké. Novgorod életében mindvégig megmaradt a kereskedelem meghatározó szerepe, melynek csak az iránya és az aránya változott. A bizánci-baltikumi kereskedelem egyik kulcsszereplőjéből a Baltikum kereskedelmének fontos láncszeme lett. A keleti kereskedelemre a kunok, majd a tatárok megjelenése hatott kedvezőtlenül, ugyanis csökkent a forgalom.

Novgorod a 11–12. század fordulójától fokozatosan egyre inkább a Baltikum fele fordult. Ennek első jele Novgorodban a már említett úgynevezett gotszkij dvor megjelenése volt az 1080–1090-es években, illetve a svéd jelenlétre utaló Szent Olaf-templom felépítése. A nyugati irányú kereskedelemben kezdetben a svédeknek, Gotland szigetének és gotszkij beregnek (a Balti-tenger észt-lett partszakasza) jutott kiemelkedő szerep. Az Ilmeny-tó partjáról a Baltikum felé irányuló kereskedelem Riga, Reval, Dorpat, Pernau városokon keresztül történt. A Novgorod felől érkező árucikkeket innét továbbították a Balti-tenger nyugati részei felé. A Hansával az első kereskedelmi szerződést 1189-ben kötötték. Van rá bizonyíték, hogy Novgorodból a helyi kereskedők eljutottak a Hansa városok piacaira (lásd a novgorodi kereskedő kolónia Lübeckben), azonban mégis inkább az volt a jellemző, hogy a Balti- tenger keleti városai közvetítették a novgorodi árukat nyugat felé.

A novgorodi hajók (lagyja) is vita tárgyát képezik, mivel van, aki úgy véli, hogy a lagyjákat csak folyami és tengerparti hajózásra lehetett használni, tengeri hajózásra nem voltak alkalmasak. Ennek ellentmond az a tény, hogy a harcosok már a Kijevi Rusz korai létezése idején hajókon jutottak el Konstantinápoly falaihoz; ugyanígy el lehetett jutni például Lübeckig is. A Hansán belül a novgorodi kereskedelem Lübeck városa kezében összpontosult, erről tanúskodik Barbarossa Frigyes 1188. évi, Lübeck számára kiállított bullája. A közvetítő kereskedelemben kulcspozíciót foglalt el Visby, a Gotland szigetén épült svéd város. A 14. századra azonban eltűntek a szórványos híradások, ekkorra már Riga, Dorpat, Reval kereskedői álltak kapcsolatban a Hansával, és ők tettek szert a novgorodi kereskedelem közvetítéséből lecsapódó haszonra.

Novgorodban a zamorszkije kupci (tengerentúli kereskedők) 1156-ban építették az első templomot. A következő, a Szent Péter-templom 1205–1207 körül épült. A külföldi kereskedőkolóniák a templomok körül csoportosulva hozták létre szervezeteiket. Valószínű, hogy az Ivanszkoje sztón kívül léteztek más kereskedőgildéhez

hasonló társaságok is. Az 1970 körüli ásatások idején sikerült lokalizálni a Gót udvart, a német kereskedők központját, ahol az északnémet vidékről származó tárgyak mellett egy latin nyelvű szöveget tartalmazó nyírfakéregre írott levél is előkerült.

A távolsági kereskedelemben Novgorod elsősorban saját termékeivel vett részt, ilyenek voltak például a prémek, a prémből készült cikkek, a viasz, a mész, a fafaragások. Az importot a luxuscikkek (textil, fajansz, fűszerek) mellett a Novgorodban hiánycikknek számító só és nemesfém alkották. Alkalmanként, rossz termés idején szükség volt gabonaimportra is. Például 1230/31-ben nagy éhínség pusztított, a gabonaárak magasra szöktek. A hiánycikké vált gabonát elsősorban a szomszédos vlagyimir-szuzdali fejedelemség területéről pótolták, „lentről", ahogy a *novgorodi évkönyv* a Volga felső folyása menti területet nevezi.

A 14. század folyamán Novgorod gazdasága átalakulóban volt. Ekkor zajlott le a földbirtok jelentősebb növekedése, mely a kereskedelem mellett a másik fontos bevételi forrássá nőtte ki magát. Mindez nem véletlen. A 14. század folyamán az északi vidék zord klímájában némi enyhülés következett be, s ez növelte a földművelés hozamait és a mezőgazdasági tevékenységet is eredményesebbé tette. Novgorod 14–15. századi gazdaságában három meghatározó elem létezett: a saját nyersanyagok továbbítására berendezkedett kereskedelem, a naturáliákból álló paraszti adók és a városi kézműipar.

A földműveléssel a pjatyinák kistelepülésein élő paraszti népesség foglalkozott. A korábban létesült pogosztok környékén a 14. századtól a paraszti kolonizáció nyomai látszanak. A települések igen kicsik voltak, a 15. század végéről származó adatok szerint a településeknek csak 2,5%-n volt tíznél több parasztgazdaság. Főleg kölest termeltek, de előfordult az árpa, a zab és a rozs is. A szovjet korszak kutatói szívesen látták már a 12–13. században is két-, illetve háromnyomásos földművelést, nemcsak Novgorodban, hanem a Kijevi Rusz más területein is. E prekoncepcióval ellentétben még a 14–15. században is a talajváltó gazdálkodásnak csak kezdetlegesebb fajtája létezett. A kedvezőtlen klimatikus viszonyok miatt 15–20 évenként rossz terméssel, magas gabonaárakkal, valamint éhínséggel lehetett számolni. A földművelés mellett továbbra is fontos kiegészítő szerepe maradt a halászatnak és a vadászatnak. A 15. századból ismerjük a paraszti adózás alapjául szolgáló egységet. Ez volt az obzsa, az a szántóföld-nagyság, amelyet parasztgazdaság egy lóval meg tudott művelni. A kézműipart a fémfeldolgozás, az ékszerkészítés (gyöngy, borostyán), a fafaragás, a prémfeldolgozás képviselte; színvonalukról az ásatások során előkerült tárgyak tanúskodnak. A kézműipar központjaiban, Novgorodban és Pszkovban az utcanevek szerint a hasonló „foglalkozást" űzők egymás közelében telepedtek le.

A korai időben a pénzviszonyokra ugyanaz volt a jellemző, mint ami a Kijevi Rusz egészére. A 12–14. század „pénztelen" időszak volt, érmék helyett jobbára az ezüstgrivna és a különböző prémfajták töltötték be értékmérő funkciót. A rubel elnevezést a 13. század óta ismerjük, ez egy 170 g színezüstöt tartalmazó 190 g súlyú

ezüstrúd volt. Ez lett a 15. századi pénzrendszer alapegysége. Novgorod saját pénzt csak a 15. század elején (1420) kezdett verni, Pszkov pedig 1424/25-ben (gyenygi). Van olyan vélemény is, amely a novgorodi pénzverést a rubel szó első előfordulásához köti, de ezt alátámasztó adatunk nincsen. A novgorodi pénzverés megvalósulásával a következő értékviszonyok alakultak ki: 1 rubel = 216 gyenygi („pénz"); 1 grivna = 14 gyenygi; 1 bela (mókusprém) = 2 gyenygi.

Sajnos nem tudjuk felbecsülni, mekkora vagyonnal rendelkezhetett egy-egy bojár vagy kolostor. A 15. század végéről származó adatok szerint a kolostorok kölcsönöket is adtak, például egy birtokos 80 ezüstgrivnáért két falut zálogosított el a Jurjev-kolostornak.

Novgorod helye a részfejedelemségek rendszerében

Novgorod története mindenképpen különleges figyelmet érdemel. Nem azért, mert speciális fejlődési utat járt be, hanem azért, mert a Kijevi Rusz egészében meglévő fejlődési útnak egy olyan modelljét futotta be, amelynek lehetősége a Rusz egészében benne rejlett. Novgorod volt ugyanis az egykori Kijevi Rusz azon része, amely megőrizte politikai önállóságát. Politikai struktúráját nem formálta át sem a tatár hódítás, sem a lengyel-litván uralom; szoros kapcsolatban maradt a korabeli Európával. A novgorodi fejlődés során csírájában találkozunk az egész európai fejlődésben jelenlévő elemekkel, például a városi tisztségviselők választása, kereskedőközösségek, eretnekség. Ugyanakkor az európai fejlődés olyan fontos elemei hiányoznak, mint például a céhek, a polgárság, a jól körülhatárolt jogrendszer.

Novgorod – mint a Kijevi Rusz is – a korabeli Európához kapcsolódó, de a periférián lassú ütemű átalakulást produkáló jelenséget mintáz. A novgorodi „szabadság" igen apró és labilis „körei" a tatár uralom nyomán kialakult cári autokráciának estek áldozatul. Ennek ellenére Novgorod gazdasági hanyatlását nem a Moszkvához való csatlakozása okozta, hanem a Baltikum kereskedelmének 15. század végi–16. század eleji általános hanyatlása. A kereskedelemből származó bevételek hasznára III. Iván is szemet vetett; 1478 után megtiltotta, hogy Novgorod önállóan kössön kereskedelmi megállapodásokat, ez csak Moszkván keresztül volt megengedett.

Halics-Volhínia

A politikai függetlenség megszűnése

Miután a tatárok viszavonultak a halics-volhíniai területről és az élet a lehetőségekhez képest normalizálódott, a két fejedelemnek, Danyiilnak és Vaszilkónak maradt még némi mozgástere, amellyel megpróbáltak gátat vetni a tatárok hosszú távú berendezkedésének. Elképzeléseiket a pápától kapott korona ellenére sem sikerült megvalósíta-

niuk. Danyiil 1264-ben, testvére, Vaszilko 1269-ben halt meg. A tatárok az 1250-es évektől ismételten aktivizálódtak, és a két testvér politikai törekvései előtt is egyre több akadály tornyosult. Adót kellett fizetniük, valamint katonát küldeni a Lengyelország és Litvánia ellen támadó tatároknak.

Danyiil fiai közül 1264 után ketten már biztosan nem éltek (Iraklij és Roman). Svarn házassága révén litván területen rendelkezett volosztyal, 1264 után pedig az övé lett Holm, Belz és Cserveny. Lev Danyilovics szerezte meg a peremisli, halicsi és drogicsini volosztyot, Msztyiszlav pedig Luckot.

Halics-Volhínia hatalmi viszonyai 1269-ben – Vaszilko és Svarn halálával – újrarendeződtek. Lev rátette kezét Svarn földjeire, Vaszilko részeit (Vlagyimir Volinszkij) fia, Vlagyimir Vaszilkovics örökölte, majd az ő 1289. évi halálával Msztyiszlavé lettek. Msztyiszlavról 1300-ból származik az utolsó információ. A halics-volhíniai krónika, amely a délnyugati Ruszról a 13. században a legfőbb adatokkal szolgál, 1289/90 tájáról szóló tudósításokkal fejeződik be. Az utolsó híradás Vlagyimir Vaszilkovics haláláról szólt, illetve az annak kapcsán írt nekrológ, a szerző elmélkedése a keresztény erkölcsről, végül egy rövid összefoglaló a Vlagyimirt felváltó Msztyiszlavról volt. A kompilátor észrevehetően több év eseményeit sűrítette össze, s az utolsó sorokban híreit egy-egy kevésbé ismert személyről szóló adattal toldotta meg.

A 13–14. század fordulóján a Romanovicsok nemzetségéből már csak két Danyilovics – Msztyiszlav és Lev – volt életben. Msztyiszlav további sorsáról szinte semmit nem tudunk, Levről valamivel többet, még életének korábbi szakaszáról is. Halics és Volhínia helyzetét jól mutatja, hogy a tatár szomszédság ellenére Lev igen aktívan részt vett a szomszédos területek politikai életében. Például 1279-ben, Szemérmes Bolesław (Bolesław Wstydliwy) halála után beavatkozott a krakkói-szandomiri trónküzdelmekbe, 1289-ben Sziléziában hadakozott, 1299-ben pedig szandomiri területen. Igaz, hadjáratainak zömét a tatárok kötelékében, tatár segédcsapat irányítójaként hajtotta végre, 1275-ben és 1277-ben Litvánia, 1280/81-ben és 1286-ban Lengyelország, 1285-ben pedig Magyarország ellen. Nincs nyoma annak, hogy Lev Danyilovics – apjához hasonlóan – a tatár uralom ellen politizált volna. Lev halálának évét nem ismerjük, feltételezések szerint 1300 körül (1301?) következett be.

A halics-volhíniai évkönyv alapján úgy tűnik, hogy Lev és Msztyiszlav távozásával a Romanovics-dinasztia kihalt, és Halics-Volhínia saját fejedelem nélkül maradt, ugyanúgy mint a 12. század végén. A tatár hódítás és a tatár uralom miatt Rusz más részeiből nem lépett fel egyetlen aspiráns sem. A szomszédos Magyarország, amely hosszú ideje jogot formált a Halics feletti uralomra (lásd a magyar királyok *rex Galicie Lodomerieque* címét, amely a jogigény kifejezője), szintén dinasztikus válságot élt át. Károly Róbert 1308-ra egyedüli trónkövetelő maradt. Királlyá is koronázták, de csak 1321 után lett ura teljesen a belpolitikai helyzetnek. A halicsi kapcsolatokról ez időből csak egy epizódot ismerünk. Károly Róbert innét hozta első feleségét (Kristó), így sem lehetősége, sem oka nem volt beavatkozásra.

Lengyelországot a Ruszhoz hasonló széttagoltság jellemezte. Éppen ekkortájt történtek az első lépések a királyság restaurálása felé: 1275-ben a még csak Kujávia felett rendelkező Władysław Łokietek 1305-re megszerezte Krakkó-Sandomierz környékét is, majd 1320-ban királlyá koronáztathatta magát. Az 1300 körül megüresedő halics-volhíniai részek felé neki sem állt módjában terjeszkedni, noha a 12. század vége óta ez Krakkónak is célja volt. A 13–14. század fordulóján a tatár kánság is belső problémákkal küzdött, így szabad út nyílt a szerveződő Litván Nagyfejedelemség expanziója előtt, amely Gedimin (1316–1341) és Olgerd (1345–1377) idején valósult meg.

Ami a halics-volhíniai évkönyvek lezárása nyomán rejtve maradt, más forrásból kiderül. Halics-Volhíniában a 14. század elején még élt Lev Danyilovics néhány leszármazottja. Ennek az időszaknak a történéseiről a Władysław Łokietek és a pápák közti levelezésből értesülünk. A rendelkezésre álló adat igen kevés, csak néhány mozaikszerű jelzés.

1316-ból ismerjük Andrejt és II. Levet, a halicsi duxokat *(duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae),* akik Lev Danyilovics unokái lehettek, apjuk (I.) Jurij Lvovics volt. 1323-ból van róluk az utolsó adatunk. (I.) Jurijnak volt egy Mária nevű leánya, akit Trojden szandomiri fejedelemhez adott férjhez. Ebből a házasságból született Bolesław-Jurij vagy Jurij Trojdenovics, aki Halics utolsó fejedelme volt. Bolesław-Jurij (II.) jelölését a halicsi trónra valószínűleg Władysław Łokietek támogatta, de a halicsi bojárok számára idegen lehetett; erre utal a lengyel Jan Czarnków krónikája, midőn így ír: „Rutheni unanimiter sibi in ducem dominum suscipierunt." Bolesław-Jurij idegenségét feledtetni szándékozva térhetett át az ortodox hitre. Elfogadtatása a halicsi fejedelemségben azt jelzi, hogy a lengyel igények feltámadtak Halics iránt, és Władysław érvényesíteni tudta érdekeit. II. Jurijról lehet szó abban a két oklevélben (1334. február 11. és 1335. október 20.), amelyekben egy *natus dux totius Russiae Minoris* szerepel. Halics kérdéséről bizonyára már Károly Róbert és Nagy Kázmér találkozásain, majd a trónöröklésről folytatott tárgyalásokon is szó eshetett. Bolesław-Jurij 1340-ben valószínűleg bojári összeesküvés áldozata lett, így egy rövid időre az irányítás a bojárság kezébe került (Dmitrij Detko). 1340-ben Nagy Kázmér csak Halics nyugati részét (Szanok) tudta megszerezni, és a litvánokkal bonyolódott háborúba. A hatalmi versengés Kázmér győzelmével ért véget. 1349-re sikerült egész Halicsot és Volhínia nyugati részét a lengyel korona alá vonni.

Lengyelország mellett Litvánia is terjeszkedett a Rusz nyugati területei felé. A litvánok elsőnek 1307-ben Polockot, az 1320-as években pedig Minszk környékét foglalták el, majd Vityebszk, illetve Szmolenszk irányába nyomultak előre. 1335-ben már Moszkvával kerültek összeütközésbe. Az 1340-es években Lengyelországgal rivalizáltak a volhíniai részeken. Litvánia 1362-ben újabb nagyobb területeket szerzett keleten: Csernyigovot, Novgorod-Szeverszkijt és Kijevet. 1366–1370 között rögzültek Lengyelország és Litvánia határai, Halics teljes egészében a lengyeleké lett. Miköz-

ben Nagy Lajos és Nagy Kázmér között a trónutódlási kérdés körül forgott az alkudozás, Lajos a lengyel korona megszerzése érdekében lemondott a *rex Galiciae* cím használatáról. Ez csupán gesztus volt, hiszen Halics ténylegesen Kázmér uralma alatt állt, de tartalmazta a jogcímről és a további törekvésekről való lemondást. Az egykori halics-volhíniai fejedelemség jelölésére Anjou Hedvig (Jadwiga) és a litván Jagelló házassága évétől (1386) állandósult a Russia Minor (Kisoroszország) név, és a fejedelemség részévé vált.

Fejedelem, bojárok, társadalom

A 14–15. században önálló államiságot teremtő Novgoroddal szemben a nyugati, délnyugati területek sorsa másképp alakult. Úgy gondoljuk, ebben nemcsak a külpolitikai tényezők, Lengyelország és Litvánia erőteljes expanzív törekvései játszottak szerepet, hanem a halics-volhíniai fejedelemség Novgorodtól eltérő gazdasági lehetőségei és a társadalom fejlődésében kialakult regionális különbségek is.

Gazdasági szempontból Halics már a 12. századtól fontos szerepet játszott a kereskedelemben, amikor az észak felé menő vízi út a Dnyeperről a Dnyeszterre helyeződött át. A fejedelmeknek jó bevételei adódtak a távolsági kereskedelem megadóztatásából. A Halicsot egyesítő Vlagyimirko Volodarevics fejedelemnek vesztegetésekre is futotta, többször tudott nagy összegű hadisarcot fizetni. „Sokat beszélt és sokat fizetett" – írja róla gúnyosan a krónikás. Unokája, Vlagyimir Jaroszlavics, aki 1188-ban Magyarországra menekült, sok ezüstöt hozott magával, majd visszasegítése fejében Barbarossa Frigyesnek kétezer ezüstgrivna évpénzt ígért. Az átmenő kereskedelmen kívül Halicsnak jelentős bevételei származhattak a sóexportból is. Erre csak a 13. századból van adatunk; Kolomija környékén bányásztak sót. Előfordulhat, hogy másutt is, de arról nem rendelkezünk adattal.

A fejedelem jövedelmei mellett a bojároknak is jelentős bevételei lehettek, ami a fejedelmi kíséret gyors felbomlását segítette elő. 1144-ben Halicsban is valószínűleg a vecse állt a háttérben, amikor a távol lévő Vlagyimirko Volodarevics helyébe unokatestvérét, Ivan Berladnyikot hívták fejedelmükül. A visszatérő Vlagyimirkónak csak több napig tartó csatában sikerült úrrá lenni a helyzeten és elkergetni a fejedelmi központban már berendezkedett Ivant. A kijevi évkönyv tudósítása kemény büntetésekről számol be, Vlagyimirko minden bizonnyal ellenfelei java részét kivégeztette.

1153-ban a gyermek Jaroszlav simán vette át a hatalmat. Ugyancsak muzsi galickije ('halicsi férfiak') álltak a háttérben 1173-ban, amikor Jaroszlavnak fiával, Vlagyimirral támadt konfliktusa. Hasonló eset történt 1188-ban, amikor Vlagyimir Jaroszlavicsot távozásra kényszerítették. Mindkét alkalommal bojárok szerepelnek, ami annak a jele lehet, hogy itt is működött a vecse jellegű közhatalom, ám itt hiányoznak a bojároknál alacsonyabb rangú szereplők. Úgy tűnik, a 12. század végére a kísé-

retről levált bojárság önálló egzisztenciát teremtett. Valószínűleg földtulajdonra is szert tett, de ezt megerősítő adattal nem rendelkezünk. A bojárok gyors pártállás-változtatása, elmenekülése és visszatérése ugyancsak azt sejteti, amit Frojabnov a Rusz más részeiről állapított meg, miszerint a 12. században a bojárság vagyonának jelentős része ingóságokból állt. A 13. század elején viszont ismerünk olyan halicsi bojárt (Vlagyiszlav), aki Magyarországon II. András királytól szolgálatai fejében birtokot kapott, majd visszatérve Halicsba maga akart fejedelem lenni. A 13. század eleji lengyel–magyar versengésben az ellenfelek oldalán olyan bojárok szerepelnek, akik hol az egyik, hol a másik oldal érdekeit képviselik. A különböző csoportokban részt vevő személyek pártállásváltásait nem tudjuk nyomon kísérni, de azt megállapíthajuk, hogy a halicsi bojárságot megosztó erős érdekellentétek mindenképpen gátjai voltak egy novgorodi típusú fejedelemhívásnak. A bojárság inkább egyéni vagy kisebb csoport-(klán)-érdekeket képviselt; úgy látszik, a vecse típusú hatalom gyorsabban elsorvadt, mint Rusz más régióiban. Ezért hiányozhatott az a testület, amely saját tisztségviselők állításával gátat szabhatott volna a fejedelmi hatalomnak, s egyszersmind biztosította volna a fejedelemség zavartalan belső működését.

A fejedelmi kíséret másik része (a kisebb kíséret) – úgy tűnik – Halicsban szintén gyorsabban bomlásnak indult. Halics viszonylag kis terület, a fejedelmi udvar, miután 1141-ben Halicsba, illetőleg korábban Vlagyimirba került, nem vándorolt többé. A bojárok leválását a kíséretről régészeti úton is igazolni lehet; fejedelmi központ körül már a 12. században léteztek bojár-udvartartások. Ez a helyzet kedvezett a kisebb kíséretből kialakuló fejedelmi udvartartás differenciálódásának is. 1153-ban, a Vlagyimirko halála körüli események leírásakor a krónikás egy meglehetősen differenciált udvartartást mutat be. Van fejedelmi kápolna (bozsnyica), a fejedelmi palota (tyerem, majd dvor, dvorec) fűthető helyiségekkel rendelkezik. A lakóhelységből a kápolnába fedett folyosón lehetett átjutni. Van tárgyalóterem, ahol a fejedelem a követet fogadta. Vlagyimirko halálakor az egész udvartartás (knyazsi szlugi) feketébe öltözött.

A 13. század első felében az udvartartás különböző tisztségviselőivel találkozunk, ilyen például a szegyelnyicsij (1230), a sztolnyik (1230), a dvorszkij (1242), a pecsatnyik (13. század közepe). E tisztségviselők mindegyike a fejedelmi udvartartás vezetője volt. Megjelenésük időpontja a fejedelmi udvartartás 13. századi differenciáltságáról tanúskodik, azaz ekkorra már a kisebb kíséret is felbomlott és kialakult belőle a fejedelmi udvartartás. A differenciálódás nem egyik pillanatról a másikra következett be, hiszen a szegyelnyicsij és a dvorszkij (1171/72-ben) egyszer-egyszer már szerepelt, a tisztségviselők sora viszont csak a 13. századra formálódott ki. Az egyes tisztségek feladatkörének meghatározása nem könnyű, csak az évkönyvben feljegyzett alkalmankénti szereplésükből és a szó etimológiájából lehet kiindulni. A szegyelnyicsij elnevezés a szedlo ('nyereg') szóból származik. A 12. század utolsó harmadában a halicsi részeken találkozunk egy másik hasonló foglalatosságot végző

személy megjelölésével, ő a szegyelnyik. Ez utóbbi forma a mai oroszban is megőrződött a 'nyeregkészítő' mesterember értelemben; de óvakodnánk a jelentés visszavetítésétől, ahogyan azt Szreznyevszkij és Szolovjov teszi. Inkább a két tisztség egymáshoz való viszonyát kell tisztázni, hiszen bizonyos, hogy mindkettőnek a lovakkal kapcsolatos feladatai lehettek. A 12. század végi adatok alapján a szegyelnyikek a fejedelem számára speciális szolgáltatást ellátó csoportnak tűnnek, mintha az azonos feladatot végző népességet csoportosan telepítették volna le (Halbach). A szegyelnyiki általában többes számban fordul elő, és inkább a lovak felszerszámozásában, csatára előkészítésében jelölhetjük meg feladatukat. A szegyelnyicsij ezzel szemben a fejedelem közelében tartózkodik, részt vesz például Danyiil mellett a csatában. A szegyelnyicsij a szegyelnyikek irányítója lehetett. Hasonló összefüggés látszik a Kijevi Rusz nagyfejedelmi udvarának tisztségviselője, a konyjuscsij és a nagyobb számban működő konyjuhi között is. Mivel ez a feladatkör is a lovakhoz és a lótartáshoz kapcsolódik, felmerül, mi lehetett a szegyelnyicsij és a konyjuscsij között a különbség. Nincs elegendő adatunk arra, hogy pontosan válaszoljunk; a szóhasználat azt mutatja, hogy a Rusz délnyugati területén a konyjuh-konyjuscsij helyett inkább a szegyelnyik-szegyelnyicsij formát használták, az északkeleti részeken pedig, igaz, csak később, a 14–15. században, megint csak a konyjuh-konyjuscsij szerepelt. A konkrét esetek arról tanúskodnak, hogy mindkettő a főlovászmester vagy az istállómester tisztének felelt meg, akikből alkalmasint a fejedelem mellett a legfőbb katonai irányító (marsall) vált. Ezt megerősíti az a későbbi eset, amikor a Lengyelországhoz tartozó halicsi részek egyik települése számára hamisítottak egy privilégiumlevelet, amelyben a szegyelnyik szót a subagazo névvel értelmezték.

A másik korán kiemelkedő fejedelmi udvari tisztség a sztolnyik. Elnevezése a sztol ('asztal') szóból származik. Általában asztalnokmesternek lehet értelmezni. Feladata a fejedelem belső szolgálatából nőtt ki; a fejedelmi udvar élelmiszer-ellátását biztosította. A kijevi korszakban a sztolnak volt egy másik jelentése is, a 'trón'. Kétségtelen, hogy a sztolnyik a 16. századra az asztalnokmester funkciójában mutatkozik, de a 13. századi és a 14. század eleji Halics-Volhíniában nem indokolatlan arra gondolni, hogy a bojárokkal a saját pozícióit (a gazdaságit is!) védelmezni kényszerülő fejedelem környezetében a sztolnyikra az élelmezésnél fontosabb feladat, a fejedelem gazdasági ügyeinek intézése is hárult. Így a 13–14. századi Halicsban a sztolnyikot inkább a camerariusnak lehetne megfeleltetni, és 'kincstárnok'-nak fordítani.

Egyszerűbbnek látszik a dvorszkij tisztség magyarázata, hiszen a kijevi krónikás így fordította a 13. század elején halicsi földön felbukkanó magyar comes palatinus (Poth nádor) tisztét. A palatinus méltóság cseh- és magyarországi működési területe, valamint a lengyel wojewoda tiszte között Gieysztor vont párhuzamot. A 14–15. században a dvorszkij mellett is megtaláljuk a neki alárendelt szolgálókat (dvorszkije szlugi vagy dvorszkije), akik az északkeleti részeken a dvorjanye csoporttá alakultak, de ez a 13–14. századi halicsi állapotokra nem visszavetíthető.

A halicsi fejedelmi udvartartás legérdekesebb tisztségviselője a pecsatnyik. A tisztség neve a pecsaty ('pecsét') szóból származik, 'pecsétőr' jelentésben. A pecsatnyik tisztsége a fejedelmi udvar írásbeliségéről, a kancellária létéről tanúskodik. Az első halics-volhíniai pecsatnyik Kirill püspök volt, akinek személye önmagában is problémás. Kirillt 1246 körül küldte Danyiil fejedelem Nikaiaba, ahol 1204 után a konstantinápolyi pátriárka székelt, hogy beiktassák a metropolita tisztségébe. Kirill, visszatérése után Halicsban nem szerepelt többé, metropolitaként az északkeleti Ruszban tevékenykedett. Emiatt többen úgy vélekedtek (Golubinszkij, Hrusevszkij), hogy itt két különböző személyről van szó. Kirill pecsatnyik és Kirill metropolita azonossága mellett érvelt Stökl, éppen azzal, hogy a két különböző területen végzett tevékenység egymás után következett, s ezáltal nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Ugyancsak ő bizonyította a pecsatnyik és a kancellár tisztének azonosságát is. Kirill pecsatnyik volta és egyházi rangja egyaránt a kancellárság mellett szól, hiszen az első kancellárok Európa-szerte a vezető egyháziak közül kerültek ki. A halicsi írásbeliségről a krónikaírás tanúskodik; a 13. század végén kompilált szöveg egyes részei kancelláriai textusokat is őrizhetnek.

A 13–14. század halicsi tisztségviselők egy differenciált fejedelmi udvar képét tárják elénk. A differenciáltság a kijevi korszakhoz képest állapítható meg, ugyanakkor Halbach vizsgálatai azt is mutatják, hogy mindezek a tisztségek a 15–16. századi (esetenként már 14. századi) moszkvai nagyfejedelmi udvarban is léteztek. Emiatt mondhatjuk, hogy a halics-volhíniai állapotok a kijevi és a moszkvai korszak közötti átmenetről adnak pillanatfelvételt. Halbach véleménye szerint nincs ok arra a feltételezésre, hogy a halicsi fejedelmi udvar differenciálódása a szomszédos nyugati országok hatására következett volna be. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a nyugati (lengyel és magyar) kapcsolatoknak szerepe lehetett abban, hogy a halics-volhíniai fejedelmi udvartartás korábban jött létre, mint az északkeleti részeken. Sejtésünket talán azzal lehetne alátámasztani, hogy az oroszlán mint uralmi szimbólum a halicsi fejedelemség területén nyugati hatásra jelent meg. Danyiil volt az első, aki fiának a Lev (Leó) nevet adta, csakúgy, mint a városnak: Lvov (Leó városa). A kék alapon arany színű oroszlán mint regionális szimbólum a 14. századtól ismert (Golczewski).

A 13–14. század fordulójának társadalmi viszonyairól viszonylag keveset tudunk. A tatárok jelenléte és déli szomszédsága a lakosság szempontjából kedvezőtlenül hatott. Nem véletlen, hogy Halics délkeleti részei, ahol maga Halics városa is feküdt, kezdett elnéptelenedni, a lakosság a biztonságosabbnak tűnő északibb részekre vándorolt. Erre a tényre figyelmeztet az a változás is, hogy a halicsi fejedelemség (egyházi és fejedelmi udvari) központja a 14. század elejére már nem Halicsban, hanem Lvovban volt. Ide, attól kezdve, hogy lengyel uralom alá került, nyugatról is érkeztek betelepülők, lengyelek és németek, akik számára Nagy Kázmér adott privilégiumokat. A település a német bevándorlás és a német polgárság szóhasználata nyomán kapta a Lemberg nevet, amelyen később az európai történelemben ismertté vált.

A lengyel és litván uralom alatt lévő városok lakossága általában igen tarka volt. E városokban a keleti szlávok, lengyelek, németek mellett örmények, zsidók és tatárok is éltek, különálló városnegyedeket alkotva. A lengyel állammal való politikai egyesülés hatással volt a települések fejlődésére; a lengyel gyakorlaton keresztül a magdeburgi városjog Russia Minor városaiba is eljutott. Elsőként Lvov/Lemberg (1356), Kamenyec–Podolszkij (1374), majd a 15. század folyamán Luck (1432) és Kijev (1494) kapta meg ezt a jogot. Ennek legtöbb előnyét a kereskedelmi utak találkozási pontján fekvő Lvov/Lemberg élvezte. A lengyel–litván uralom következménye volt az is, hogy a halicsi bojárság helyzete közelített a lengyel és litván nemességéhez.

Nyelvi, kulturális különbségek

A tatár hódítás után önállósodó Novgorod, illetve a lengyel–litván uralom alá került nyugati és délnyugati részek között a korábban meglévő árnyalatnyi különbségek megcsontosodtak, illetve újabbakkal egészültek ki. Novgorod és a majdani Moszkvai Nagyfejedelemség között a különbségek elsősorban a politikai berendezkedés eltérésében, a gazdasági kapcsolatrendszer másságában nyilvánultak meg. A nyelvi, kulturális és vallási (egyházi) kérdésekben kialakult különbségek (a dialektus, az írásbeliség fejlettsége, a vladika befolyása) nem eredményeztek máig ható eltéréseket. Novgorod Moszkvához csatolásával ezek a különbségek mindaddig léteztek, míg a novgorodi önállóság és függetlenség Moszkvával való szembenállása kitapintható volt.

A Rusz nyugati és délnyugati területein a 13. század második felétől kezdve a nyugati szomszédainak erőteljesebb hatása érvényesült. Ez lényeges különbséget jelentett a tatár uralom alá került, illetve az önállónak megmaradt részek helyzetéhez képest, összességében pedig messzeható következményekkel járt, nevezetesen a keleti szláv egység felbomlásával. A belorusz és ukrán (fehérorosz és kisorosz) nyelvi-kulturális megkülönböztető jegyeknek az orosztól (nagyorosz) való teljes különválása következett be, de ezek a különbségek nem feltétlenül a politikai határok mentén húzódtak. Bizonyos különbségek (dialektus, külkapcsolatok) már a Kijevi Rusz időszakában is léteztek. A tatárdúlás annyiban jelentett szakadékot, hogy demográfiai és kulturális tekintetben pont a Kijevi Rusz törzsterületei szenvedték a legsúlyosabb csapásokat.

A tatár uralomhoz való viszonyulás (lásd a tveri, a moszkvai fejedelmek és a halicsiak politikáját!) már a 13. század második felében sejtetni engedte a perifériák közti különbségek növekedését. A különbségek további erősödését eredményezte, hogy az egykori régiók más-más politikai keretek közé kerültek: a vlagyimir-szuzdali részeken (ez magában foglalta a később riválissá váló Tvert és Moszkvát is!) a tatár birodalomszervezés hatása érvényesült, a nyugati részeken pedig a lengyel-litván uralomé.

Az eltérések további mélyüléséhez hozzájárult, hogy a Rusz részterületein működő ortodox egyházat az új hatalmak másként kezelték. A tatárok a meglehetős toleranciával és a privilégiumokkal lényegében támogatták a korábbi egyházszervezet működését. Az ortodox (pravoszláv) egyház a „russzkij"-tudat őrzője-ápolója, illetve a „kereszténység védőbástyája", a „küldetéstudat" hirdetője lett. A lengyel és litván, majd lengyel-litván uralom alá került területeken az ortodox egyház helyzete másképp alakult. A katolikus egyház misszióját, illetve az uniós törekvéseket a 13. század elején a lengyel-magyar expanzió is támogatta. Ahogy már említettük, e törekvések 13. századi csúcspontja Danyiil és Vaszilko fejedelmek királyi címében nyilvánult meg. Úgy tűnik, ők ketten semmit sem tettek a kialakult egyházi különbségek megváltoztatására, hiszen a pápával való levélváltás során elérték a görög rítus elismerését.

A 13–14. század fordulóján az uniós elképzelések elsősorban Halics-Volhínia labilis politikai viszonyai miatt, de a lengyel–magyar helyzet miatt sem jöhettek szóba, és az avignoni pápaságot sem a halicsi unió kérdése foglalkoztatta elsősorban. A helyzet a lengyel-litván uralom stabilizálódásával változott meg. II. Jurij-Bolesław halálával Nagy Kázmér 1340-ben csak Volhínia nyugati részére és Halicsra terjesztette ki hatalmát, de ezért is háborúznia kellett a litván Gedimin fiával, Lubarttal; tehát a lengyel és litván érdekszféra elkülönült egymástól. Lengyelország, azaz Nagy Kázmér Russia Minor területén támogatta a katolikus egyházi missziót, amelyet a 14. században ferences és domonkos szerzetesek végeztek, akikhez a 15. században a ciszterciek rendje is csatlakozott. Tevékenységük nyomán Halicsban 1375-ben latin püspökséget alapítottak, amelyet hamarosan érseki rangra emeltek. A nyugati szerzetesrendek az oktatáson keresztül nagy hatással voltak elsősorban a keleti szláv népesség előkelőire, akik a katolicizmushoz való csatlakozástól előnyösebb társadalmi pozíciót reméltek. Ettől függetlenül Halicsban ortodox püspökség is létezett. Sőt, 1375-ben a pátriárka Kipriánt „Kijev és egész Rusz metropolitájává" nevezte ki. A kinevezést lengyel részről is támogatták, tudniillik azt akarták, hogy a lengyel korona alattvalói egyházi szempontból se tartozzanak Moszkva alá. Kiprián azonban egészen 1378-ban bekövetkezett haláláig sem tudta hatalmát valóságossá tenni, mivel az északkeleti részek fejedelmei soha nem ismerték el.

Litvániában ettől eltérő volt a helyzet. Mindowg fejedelem a halicsi Danyiillal egy időben kapott koronát a pápától, de a litvánok többsége továbbra is pogány maradt. Másrészt a litvánok már a 13. században házasodtak a szomszédos Polock és Szmolenszk fejedelmeivel, ami rendszerint a házasulandók ortodox rítus szerinti megkeresztelkedésével járt. A litván előkelők tolerálták az ismert ortodox rítust; de az sem elhanyagolható szempont, hogy a litvánoknál 1386-ig nem volt római katolikus egyházszervezet, amely a missziót forszírozta volna. A litván törzseket egyesítő Gedimin (1316–1341) Csernyigov és Novgorod-Szeverszkij megszerzésével számos újabb ortodox alattvalóra tett szert. Fia, Olgerd (1345–1377) tovább terjeszkedett és meghódította Kijevet és a déli Perejaszlavlot, s ezzel ismét gyarapodott az ortodox

alattvalók száma. Sőt, a megnövekedett Litván Nagyfejedelemségen belül a keleti szlávok kerültek többségbe a litvánokkal szemben. Emiatt Gedimin arra gondolt, hogy önálló – Moszkvától független – ortodox egyházszervezetet hoz létre. 1316/17-ben Novohorodok (Nowogródek) székhellyel és a pátriárka jóváhagyásával megszerveződött a litván ortodox metropólia. Az egyes területek feletti egyházi fennhatóság kérdésében a litván és a moszkvai metropolita között súlyos viták alakultak ki. A litván metropolita halála után (1330) a moszkvai Theognoszt metropolita elérte, hogy nem neveztek ki újabb vetélytársat. Olgerd idején a pátriárka egy Roman nevű tveri szerzetest állított a litván metropólia élére, és 1354-ben elhatárolta egymástól a litván és a moszkvai eparhiát. Roman halálával (1361) a moszkvai Alekszej ismét elérte, hogy a litván metropolita széke üresen maradjon.

Litvánia egyházpolitikája 1386 után változott meg, amikor Jagelló került a lengyel trónra és megtörtént a litvánok újbóli és most már végleges megkeresztelése. A lengyel király és a litván nagyfejedelem hatásköre azonban továbbra is elkülönült, és a litvánok uralta keleti szláv területeken Jagelló nem támogatott katolikus missziót. 1396-ban történt egy sikertelen kísérlet a római egyházzal való unióra, majd a konstanzi zsinatra küldtek egy püspököt az ortodox területről, de a firenzei zsinat újabb lépést jelentett a szakadás felé: Izidor metropolitát, aki 1439. július 6-án aláírta az uniót, Moszkvában bebörtönözték.

A litván nagyfejedelemség és a lengyel állam kötelékébe tartozó keleti szláv területeken az óorosz korszakban is több dialektust használtak. A dialektusok határa nem esett egybe sem a mai nyelvi (orosz–ukrán–belorusz) határral, sem a 13–15. század során létrejött politikai határokkal. A mai orosz nyelv alapjául az a kevert, úgynevezett középorosz nyelvjárás szolgált, amely az északi és déli nagyorosz dialektusok határán, egy viszonylag keskeny sávban alakult ki. A litván nagyfejedelemség kancelláriájában az úgynevezett nyugatorosz (óukrán-óbelorusz) nyelvjárást alkalmazták, amelyből később a mai ukrán és belorusz létrejött. A Kijevi Rusz időszakából ismert óorosz nyelvállapot bizonyosan nem rendelkezett egységes nyelvi normarendszerrel, hanem dialektusokra bomlott. Ezen túl hatottak rá a szomszédos etnikumok által beszélt nyelvek is, illetve az egyházi liturgiában használt egyházi szláv. Az egyházi szláv nyelv sem volt egységes, hiszen a nyelvészet többféle redakcióját ismeri.

Bizonyos, hogy sem a korai (Kijevi Rusz) sem a későbbi (részfejedelemségek) politikai alakulatok nyelvileg nem foghatók fel homogénnek; a kialakuló írásbeliség és a kancelláriák egyre bővülő „irattermelése" a normarendszer kialakulása szempontjából bizonyosan kedvezően hatott. Ma már nem tartható az a korábbi egyszerűsítő tétel, mely szerint az egységes óorosz nyelvből egyenes út vezetett a ma létező keleti szláv nyelvek felé; a képlet ennél sokkal bonyolultabb. A tisztázás a nyelvészek feladata, de egyértelmű megoldás még nem született. A nyelvi különbségek mellett a hagyománybeli eltérések kialakulásához a vallási impulzusok is hozzájárultak:

ilyen például az ukrán részeken működő korai és állandó katolikus misszió. A kulturális különbségekhez hozzájárult a katolikus egyház által szervezett oktatás is. A lengyelek és litvánok között létrejött krewói uniót (1395) követően a keleti végekről, így Russia Minorból és Fehéroroszországból is eljutottak diákok a krakkói és prágai egyetemekre, majd Bécsbe, Párizsba és Itáliába is. A 16. században a reformáció hatására a liturgia egyházi szláv nyelve mellett, illetve helyett kezdték a beszélt nyelvet (vagy népnyelvet) használni az istentiszteleteken.

A moszkvai részfejedelemség felemelkedése

Miért éppen Moszkva?

A Moszkva város történetét bemutató könyvek Jurij Dolgorukijt tartják a város alapítójának, és a köztudatban az 1147. év él az alapítás dátumaként. A valóság az, hogy Jurij Dolgorukij mint szuzdali fejedelem 1147-ben Moszkvában tartózkodott, itt találkozott a novgorod-szeverszkiji fejedelemmel egy hadjáratra készülődve.

Moszkva 1147-ben már létező, bár teljesen jelentéktelen település volt. Ezután sokáig nem is hallunk róla, hiszen még csak voloszty-központtá sem vált. A tatár hódítás után, a 13. század második felében lett volosztyá; 1280 körül kapta meg Alekszandr Nyevszkij legfiatalabb fia, Danyiil. Danyiil Alekszandrovics (1261–1303) mint a moszkvai voloszty fejedelme 1302-ben megszerezte Perejaszlavlot (Zalesszkij), ezzel tudott Tver vetélytársává válni. A szovjet történetírás Moszkva felemelkedésének történetét mint „eleve elrendelt” fejlődési vonalat rajzolta meg. A valóság másként festett: Moszkva fejedelemeinek (majd nagyfejedelmeinek) kemény küzdelmet kellett folytatniuk, és Moszkva felülkerekedése a 14. század során, de még a 15. század bizonyos szakaszaiban sem tekinthető „lefutottnak”.

Moszkva kiemelkedése mégsem volt a véletlen műve. Régóta hangoztatott érv: a város földrajzi helyzete igen kedvező volt, mivel több fontos kereskedelmi útvonal metszéspontjában feküdt. Az Okába ömlő Moszkva folyó bekapcsolta a keleti kereskedelem vérkeringésébe, amely a 13. századi sokk után újra felélénkült, a moszkvai kereskedők eljutottak a tatárlakta területeken túlra is. (Egy 15. századi tveri kereskedő, Afanaszij Nyikityin útleírást is készített egészen Indiáig tartó útjáról. Valószínűleg nem ő volt az egyetlen, aki megtette ezt az utat, de valószínűleg ő volt az egyetlen kereskedő, aki feljegyzéseket vezetett.) A vízi út nyugat felé, Novgorod irányába is adott volt; bár forrásaink inkább Novgorod és Moszkva politikai kapcsolataiba engednek betekinteni. Moszkva kedvező földrajzi helyzetét még inkább kiemelte az a széles erdőzóna, amely a déli részektől elválasztotta, bizonyos relatív biztonságot nyújtva. A települések neveiből, számuk növekedéséből megállapíthatjuk, hogy délről, a közvetlen tatár uralom alá került területekről migrációs folyamat indult ebbe az irányba,

illetve Moszkván túlra, az északi régiók felé. Az észak felé irányuló agrárkolonizáció Moszkva számára területi növekedést hordozott magában.

Moszkva kiemelkedésének politikai okai is voltak. Az első felfogás szerint Alekszandr Nyevszkij cselekedett, tudniillik a tatár uralmat mint realitást tudomásul vette. Alekszandr fia, Danyiil és utódai a tatárok teremtette helyzetet továbbra is adottnak tekintették, és megpróbálták felhasználni saját pozíciójuk erősítésére a többi fejedelemmel szemben. Ez a politikai felfogás azonban nemcsak Moszkva, hanem Tver fejedelmeiben is megfogalmazódott. A tatárok az egykori északkeleti Rusz területén a 14. századra négy fejedelemséget ismertek el, és négynek adtak jarlikot: Moszkvának, Tvernek, Rjazanynak és Nyizsnyij Novgorodnak. A hagyomány szempontjából a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi rang számított presztízs-címnek. A fennmaradt évkönyvek Moszkva és Tver rivalizálásáról számolnak be; a másik két fejedelemség – úgy tűnik – jelentéktelenebb volt, illetve valószínű, hogy helyzeténél fogva szorosabban kötődött a tatárokhoz. Moszkva és Tver fejedelmei a 14. század elejétől fogva a tatár kánok udvarában egymás ellen intrikálva igyekeztek magukat a megbízhatóbb vazallusként feltüntetni. Tver számára a moszkvaiakkal vívott küzdelemben más szövetséges is kínálkozott, a nyugati és folyamatosan kelet felé terjeszkedő szomszéd, Litvánia. Moszkva számára nem létezett külpolitikai alternatíva, a tatár uralomhoz való lojalitás parancsoló szükségszerűségként jelentkezett. Végül abban, hogy a Tver–Moszkva párharc az utóbbi javára dőlt el, az ortodox egyháznak is fontos szerep jutott, mivel az északra költöző kijevi metropoliták igen gyorsan (1320-as évek) a moszkvai fejedelmek mellett kötelezték el magukat. Stökl véleménye szerint azonban a metropolita székhelyének kiválasztása inkább a moszkvai hegemónia első jeleként értékelhető.

Danyiil Alekszandrovics a 13. század utolsó éveiben két idősebb testvérével (Dmitrij és Andrej) és a tveri Mihaillal szemben is a tatárok segítségére támaszkodott. Halála (1303) után fiainak azonban nem sikerült azonnal a nagyfejedelemségben is örökébe lépniük. Jurij és Iván kénytelenek voltak a tveri Mihail előtérbe kerülését elismerni. Jurij az apja által megszerzett Perejaszlavlot és Moszkvát kapta, és területét még azzal is növelte, hogy Kolomnát, Mozsajszkot és a Moszkva folyó vidékét uralma alá vonta. Lényegében ő növelte meg a perejaszlavli fejedelemség területét annyira, hogy súlya a tverivel vetekedett. Székhelye azonban továbbra is Moszkvában volt. Sikereit növelte, hogy 1312/13-ra a novgorodiak őt hívták magukhoz a tveri fejedelem helyett. 1315-ben mint Perejaszlavl-Moszkva és Novgorod fejedelme indult a Szarajba. Hosszú ideig, majdnem két évig tartózkodott ott, és a nagykán testvérével mint feleséggel tért vissza – tatár hadak kíséretében. Jurij ezzel a házassággal maradéktalanul élvezte a tatár kánok bizalmát, és 1318-ban ő lett a nagyfejedelem. A tveri Mihail és fia, Dmitrij gyorsan a tatár központba siettek, de Jurij pozícióit nem sikerült megingatniuk, sőt arra kötelezték őket, hogy Tver adója (vihod) ne közvetlenül, hanem Moszkván keresztül kerüljön a tatárok kezébe. Ez az eset olyan pre-

cedenst teremtett az adófizetés Moszkván keresztül való intézésére, amelyre a moszkvai fejedelmek később gyakran hivatkoztak, illetve mint célt megfogalmaztak. A tveri Dmitrij és Jurij között gyilkosságig menő intrikák zajlottak, végül Dmitrij megtámadta a Szarajba tartó Jurijt és megölte. A tatárok a megtorlás eszközéül Jurij testvérét, Ivánt választották, aki tatár segítséggel hadat vezetett Tver ellen és behajtotta a magasabbra emelt tveri adókat. Ez az Iván azonos volt I. Ivánnal (Kalita), aki 1325–1341 között volt Moszkva fejedelme, és aki 1328-tól elnyerte a tatárok kezéből a vlagyimiri nagyfejedelmi jarlikot is. A tatár politika „oszd meg és uralkodj" gyakorlata szerint nem örökletesen adták Iván kezébe a nagyfejedelmi hatalmat, hanem Tver és Moszkva fejedelmeit újra és újra „versenyeztették".

Iván Kalita politikája a tatárok irányában tanúsított lojalitáson alapult. Ennek köszönhetően sikerült a tatárokkal a moszkvai fejedelmeknek a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemségre vonatkozó örökösödési jogát is elismertetnie. 1339-ben írt végrendeletében (duhovnaja gramota) javait felosztotta a fiai között. Ez az osztozkodás kiterjedt a személyes javakra (értéktárgyakra, ruhákra stb.), de a politikai uralomra is. Fejedelemségének legnagyobb részét moszkvai központtal legidősebb fiára, Szemjonra hagyta. Szemjonnal szemben fiatalabb testvérei (Iván, Andrej) nagyságrendekkel kisebb örökségben részesültek és a politikai hatalomból teljesen kimaradtak. A moszkvai fejedelmek politikájának ez lett egyik újabb sarkalatos pontja: a legidősebb fiú és a többi testvér között egyenlőtlenül, erőteljesen az elsőszülött javára végrendelkeztek. Ennek következtében a többiek függésbe kerültek az elsőszülött fiútól, és csak annyi hatalom jutott nekik, mint a részfejedelmeknek. Ezt a végrendeletet, politikai hagyatékot csak akkor lehetett érvényesíteni, ha a tatárok egyetértésével is találkozott. A szovjet történetírás e végrendelet (és a többi) esetében is „elfeledkezett" a tatár jóváhagyásról, pedig bármilyen öröklési rend csak a tatár jarlik „mellékletével" válhatott tényleges uralommá. Iván Kalita politikai végrendeletének újabb vonása, hogy lényegesen különbözött a Rusz korábbi gyakorlatától: a fejedelem ez ügyben nem tartott tanácsot (dumi) a bojárokkal, sem a korábban a fejedelmi hatalomban szavát hallató vecsével. Ezt pedig csak tatár támogatással tehette meg.

Saját adóján kívül Iván Kalita kezén keresztül ment a tatárokhoz a tverieké, és nagy valószínűséggel Novgorodé is. A 14. század elején ennél szélesebb kör nem ismert. A fejedelem nyilván nem véletlenül kapta az arab eredetű és tatár közvetítéssel az orosz nyelvbe került kalita ('pénzeszsák') melléknevet. Végrendelete tanúsága szerint felhalmozott ingóságaival alkalmanként kisebb birtokosokat is kisegített, például adóügyben. A feltétel az volt, hogy a kölcsönvevő részfejedelem területét a moszkvai fejedelemre hagyja örökül. Végső soron a pénzügyi feltétel a birtok átruházásával járt együtt. Ilyen konkrét ügyek húzódhattak meg a kupli fogalom mögött, amely Moszkva számára újabb területi gyarapodással járt – tatár jóváhagyással. Iván mellé állt az ortodox egyház is. Iván moszkvai fejedelemmé válása évében (1325) kezdődött el az Uszpenszkij- (Mária mennybevitele-) templom építése, amelyet ké-

sőbb koronázótemplommá tett a hagyomány. Pjotr metropolitát, aki 1317-ben Tverből Moszkvába települt, 1339-ben a pátriárka helyi kultusszal rendelkező szentnek ismerte el. Így 1339-ben, amikor sor került az Uszpenszkij-templom felszentelésére, az ő csontjai kerültek ereklyeként az új templom oltárába.

Iván Kalita 1333 és 1339 között öt alkalommal fordult meg a Szarajban. Útjai az adófizetések következményének is tekinthetők, de valószínű, hogy valamelyik alkalommal elfogadtatta a tatárokkal az öröklésről kialakított új elképzeléseit is. Az uralkodásban őt követő legidősebb fia, Szemjon (1341–1353) ismét szembetalálta magát a nagyfejedelemségre pályázó tveriekkel. Tatár jarlikkal megerősítve az „összes orosz fejedelem" felett uralkodhatott. A szóhasználatból következtethetünk arra, hogy megszerezte azt az előjogot, amely a többi fejedelemség előtt a *primus inter pares* jogát biztosította neki, illetve, ahogy a korabeli okmányok fogalmaznak: az „idősebb" jogát gyakorolta a „fiatalabbak" felett. Tehát ismét megjelent a fiktív rangidősség fogalma.

Kétségtelen, hogy Iván Kalita hatalmi törekvései sikerrel jártak, de a 14. század első felében a vlagyimir-moszkvai fejedelmek igen messze álltak attól, hogy a (nagy)oroszok lakta területek egésze fölött uralomra jussanak, és attól is, hogy a tatároktól függetlenül tegyék ezt. Iván Kalita fia, Szemjon Gordij ('büszke', 'gőgös') uralkodása tizenkét éve alatt legkevesebb öt alkalommal járt a Szarajban. Bizonyos értelemben újra kellett kezdeni annak az útnak a kiépítését, amelyet apja elvégzett. 1341-ben nemcsak Kalita, hanem a litván Gedimin és a tatár Özbeg kán is meghalt; a térség minden hatalmi centrumában új szereplők jelentkeztek. Szemjon nem túl hosszú uralmát testvére, II. (Szép) Iván (1353–1359) folytatta, mivel Szemjonnak nem volt életben lévő fia. II. Iván távozásával csak két kiskorú fiúutód maradt hátra, s ez a moszkvai hatalmi törekvések számára kedvezőtlen szituáció volt, akárcsak az, hogy a tatárok nemcsak egyetlen nagyfejedelmi jarlikot adományoztak, hanem a 14. század közepén nagyfejedelemséggé lépett elő Rjazany és Nyizsnyij Novgorod is. Litván szövetségesével a háttérben az 1360-as években Tver ismét különösen aktívnak mutatkozott, és a tatár udvarban visszavette Moszkvától a vezető szerepet.

A tatárok birodalmát a 14. század második felében belső válság rázta meg, például 1360/61-ben egyetlen évben hatszor cserélt gazdát az Új-Szaraj. Az Arany Horda több kisebb részre esett szét, az orosz fejedelmek szomszédságában elterülő kisebb hordákat Mamaj emír fogta össze. Mamaj nem tartozott a Dzsingisz-leszármazottak közé, de a hatalmi versengésben jelentős befolyással bírt. A Horda különböző részei közötti rivalizálás eredményeképpen a Szaraj a Fehér Horda kánjainak kezébe került. Az orosz fejedelmeknek viszont a Mamajjal való kapcsolat ápolása látszott fontosnak. II. Iván halálakor két kiskorú fia miatt úgy tűnt, hogy Moszkva elveszíti a korábbi évtizedekben megszerzett vezető szerepét, és ismét Tver fejedelmei kerülnek fölénybe. Ebben a néhány évben (1359–1362) bizonyosodott be, hogy nemcsak a moszkvai fejedelmeknek, hanem az uralmuk alatt lévő területnek is haszna volt a korábbi lojális

tatár-politikából. Mind a metropolita, mind a moszkvai fejedelmi udvar vezető bojárjai megpróbálták a nagyfejedelmi címet Moszkvának megtartani, illetve visszaszerezni. II. Iván idősebb fia, Dmitrij, a későbbi kulikovói győztes, 1362-től lett nagyfejedelem. Dmitrij nagyfejedelemsége (1362–1389) kezdetén a tatároknál veszélyesebb ellenfélnek látszott Litvánia. Olgerd nagyfejedelem (1345–1377), aki apjától több keleti szláv területet örökölt, tovább terjeszkedett kelet felé. 1362-ben Szinyije vodinél (Kék vizek) jelentős győzelmet aratott a gyengélkedő Arany Horda felett, s az eset újabb terjeszkedés lehetőségét villantotta fel. Az 1360-as években az egykori Kijevi Rusz törzsterületei is mind Olgerd kezébe kerültek. Emiatt vetődött fel ismét a kijevi metropólia újjászervezésének gondolata. Olgerd expanziójának további célja volt a Fekete-tenger partvidékének elérése, valamint befolyásának növelése a tveri fejedelemségben. A tveri litván befolyás erősödése és az újabb metropólia erős konkurencia volt Moszkva számára. De Litvánia fejedelmeinek, Olgerdnek és később Vitoldnak, aki ugyancsak a keleti terjeszkedést pártolta, egy valami ellene dolgozott. Koncepciójukból, mely szerint az ortodox keleti szláv területek irányítójává akartak válni, hiányzott az ortodoxia. A pogány, majd katolikussá váló litván fejedelmek hátrányba kerültek az ortodox Moszkvával szemben, ahol a metropolita tradicionálisan székelt. Nem utolsó sorban egyházi közreműködéssel terjedt el az a gondolat, amely a kijevi hagyományok felélesztését propagálta, és azok szerves folytatójának Moszkvát nevezte meg.

A tatárokkal való konfrontálódás kezdete: Kulikovo

A 14. század második felében Alekszej metropolitának nemcsak az egyház ügyeiben jutott fontos szerep, hanem a politikában is, hiszen Dmitrij kiskorúsága idején gyakorlatilag ő irányította a fejedelemség életét. 1366-ban házasságkötéssel növelték Moszkva tekintélyét: Dmitrij Ivanovics feleségül vette a vlagyimiri nagyfejedelem, Dmitrij Konsztantyinovics leányát, Jevdokiját. Ezzel egy csapásra több terület is a kezébe került: Nizsnyij Novgorod, Rosztov, Galics és Sztarodub. 1368–1375 között váltakozó sikerrel harcolt egymással Moszkva és Tver, az utóbbi a litvánok támogatását élvezve. A tveri és litván hadak több ízben is (1368, 1370, 1372) ott álltak Moszkva alatt. Moszkvát az mentette meg, hogy az 1365. évi nagy tűzvész után Dmitrij fehér kőfallal vette körül – tehát teljesen új védelmi rendszerrel rendelkezett. Dmitrijnek az 1370-es évek közepére a többi orosz fejedelem támogatásával sikerült Tver ellen koalíciót létrehoznia, amellyel elérte célját. 1375-ben a litván segítséget nélkülöző tveri Mihaillal szemben győzelmet aratott; a Dmitrij diktálta feltételek szerint szerint kötöttek békét, amelyet Mihail elfogadott. A békeszerződésben Tver elismerte Moszkva elsőbbségét, megfogalmazták, hogy Tver Moszkva „fiatalabb testvére", és fejedelmei a jövőben lemondanak az önálló külpolitika viteléről.

A Mamaj emír irányította tatár vezetés számára nem maradt titokban Dmitrij tevékenysége. Nemcsak az volt nyilvánvaló, hogy az orosz fejedelmek közötti ügyek tatár közvetítés nélkül rendeződtek, hanem kevesebb lett az adó is, ráadásul Dmitrij a nagyfejedelmi jarlikért elmulasztotta megküldeni a szokásos fizetséget. Miután Mamaj helyzete stabilizálódott, készen állt a büntető hadjáratra Moszkva ellen. Erre 1378-ban szánta rá magát; ekkor a tatárok elfoglalták Nyizsnyij Novgorodot és továbbvonultak Moszkva felé. Az emír kisebb sereggel vonulhatott, mert útban Moszkva felé az Oka egyik mellékfolyójánál, Vozsánál Dmitrij feltartóztatta, és a kisebb sereggel sikeresen megküzdött. Várható volt, hogy Mamaj, akit a váratlan vereség diplomáciai lépések megtételére ösztönzött, nagyobb sereg élén tér vissza. Kapcsolatot keresett a moszkvaiak másik ellenfelével a litvánokkal, az új nagyfejedelemmel, Jagellóval. Egy összehangolt tatár-litván támadás Moszkva számára végzetes lett volna.

Az, hogy Dmitrij tudatában volt a várható kockázatnak, jelzi, hogy körültekintően készült a tatár támadás kivédésére. Az orosz haderő számos kisebb-nagyobb részfejedelemség területéről Kolomna alatt gyülekezett, s ezúttal Novgorodot is sikerült rábírnia a nagyfejedelemnek, hogy adjon segítséget. A rjazanyi fejedelemség óvakodott ujjat húzni a tatárokkal, így hadai ott vonultak a Dmitrij ellen készülő tatár seregben. Az egyház viszont Dmitrij támogatására szólított fel: a kereszténység védelmében a pogányok ellen. Tulajdonképpen a keresztes eszme sajátos vállfajáról beszélhetünk. Az előkészületek során azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy a nagyfejedelem éppen 1379-ben részesítette több adományban az ortodox egyházat.

Az augusztus 27-én Kolomnánál gyülekező had az egyetlen eredményesnek ígérkező taktikát követte: a litván had megérkezése előtt harcot provokált a tatár sereggel. Dmitrijnek szerencséje volt, mivel a szeptember elsejére kitűzött találkozóról a litván had késett. A késedelem miatt terve sikerült. Az oroszok 1380. szeptember 8-án a Don felső folyásánál, a Nyeprjadva torkolatánál, Kulikovo mezején csaptak össze a tatárokkal, és döntő győzelmet arattak. A győztes csata nyomán kapta Dmitrij fejedelem a Donszkoj melléknevet. A siker erkölcsi-tudati hatása óriási volt. Először fordult elő, hogy nyílt mezei ütközetben az orosz sereg legyőzte a tatárokat. A társadalomra gyakorolt óriási hatást tükrözi a csatáról született számtalan részletes leírás: az évkönyvekben megörökített eseményeken kívül erről szól a *Szlovo o Mamajevom poboiscse* (Elbeszélés a Mamajjal vívott csatáról) és a *Zadonscsina*. Ez utóbbi az *Igor-ének*kel mutat szoros tartalmi összefüggéseket. Sokszor felmerült a kérdés, hogy a két mű közül melyik lehet a korábbi. Az orosz forrásokban a résztvevők számáról erősen túlzó adatok olvashatók, 400 ezerre teszik a tatár hadat, 253 ezerre az orosz veszteséget stb. Tyihomirov vélekedése a 100–150 ezer főnyi seregről még mindig túlzottnak tekinthető. Az elbeszélő források nem törekedtek pontos adatok rögzítésére, mivel céljuk a nagyszabású csata megörökítése volt. Így a harcoló felek létszámát hitelesen nem lehet megállapítani.

A kulikovói győzelmet nem szabad túlbecsülni, hiszen a Mamaj emírt felváltó tatár kán, Toktamis 1382-ben ismét támadott, és ezúttal ő győzött. A tatárok elfoglalták Moszkvát, végigpusztították az orosz fejedelemségeket, és Dmitrij kénytelen volt ismét adót fizetni. A tatár uralom az orosz fejedelemségek számára a következő száz évben is realitás maradt – az adófizetés kötelezettségével együtt. Az orosz nemzeti tudat, az egység gondolatának szempontjából Kulikovo viszont valóban fordulópontot jelentett. Fogalmazhatunk úgy is: a csata előtt a moszkvai fejedelmek hatalmi ambíciói csak egy fejedelemség küzdelme volt a többiekkel szemben, melyben nyitott volt a kérdés, vajon ki kerekedik felül. Moszkva küldetéstudata 1380 után jelentkezett: képes az orosz területeket összefogni és a tatárokkal sikeresen szembeszállni.

1380-tól 1480-ig, amikor III. Iván végleg megtagadta az adófizetést a tatároknak, Moszkva kénytelen volt a fentebb vázolt helyzettel szembenézni: külpolitikailag a tatár hadak időnkénti megjelenésével és a litván befolyás növekedésével a szomszédos orosz fejedelemségekben; belpolitikailag pedig az atyai örökségként kezelt terület szétdarabolódásával, amelynek összefogásához újból és újból neki kellett látni. (Az atyai örökségre a korábbi otcsina helyett a 14–15. századtól a votcsina alakot használták, amelyet nemcsak a fejedelmi volosztyra mint apai birtokra alkalmaztak, hanem a bojári örökbirtokra is.)

Dmitrij Donszkoj halála után hat fia közül négyen kaptak részt. Az Iván Kalita óta szokásos gyakorlat szerint a legidősebbnek, Vaszilijnak nagyobb rész jutott. Ekkor történt először, hogy a vlagyimiri terület a moszkvai votcsina részeként jelent meg. I. Vaszilijnak (1389–1425) belpolitikailag a széttagoltság problémájával kellett megküzdenie. Az immár nemcsak moszkvai központú, hanem neve szerint is moszkvai nagyfejedelemségben Vaszilij testvéreivel szemben fia számára akarta biztosítani az utódlást. Emiatt három különböző időpontban keletkezett duhovnaja gramotája (1406/7, 1417, 1423) maradt ránk. Az elsőben Iván nevű fiáról van szó, aki időközben meghalt; a másik kettőben Vaszilijról, aki 1415-ben született. A kiskorú Vaszilij csak gyámság mellett vihette volna tovább apja uralmát. Nem véletlen, hogy I. Vaszilij egyik alkalmommal sem testvéreit jelölte meg gyámként; 1417-ben Iván mellé a szerpuhovi fejedelmet jelölte ki, a másik két alkalommal Vaszilij mellé pedig Vitold litván nagyfejedelmet. Külpolitikájának új eleme volt, hogy a Litvániával való konfrontálódásnak véget vetett, és Vitold leányát vette feleségül. Vitold és Vaszilij között az előbbi aktív tatárellenes kurzusa teremtett összhangot. Ennek jeleként 1395-től Vaszilij sem fizetett adót a tatároknak. 1399-ben a Dnyeper mellett Vitold döntő vereséget szenvedett, ami véget vetett a további litván expanziónak. Vaszilij a tatárok megtorló hadjárataira számíthatott, akik 1408-ban elfoglalták Vlagyimirt, és 1410-ben ismét megjelentek. 1412-ben tehát a moszkvai fejedelemnek hosszú idő után ismét a Szarajba kellett mennie a jarlikért.

I. Vaszilij halálával a kiskorú II. Vaszilij (1425–1462) uralma első szakaszában a moszkvai fejedelemség hosszú belső krízisen ment keresztül. Vaszilij nagybátyjá-

val, Jurijjal és unokaöccseivel (Vaszilij Koszoj és Dmitrij Semjaka) küzdött az ismét felmerült senioratus–primogenitúra elvek közt lavírozó trónöröklés miatt. Uralma kezdetén Vitold befolyása megnőtt, Tvert (1427) és Rjazanyt (1430) is szerződésekkel kötötte magához. A kijevi korszak anarchiájára emlékeztető állapotok alakultak ki: a tatárokat rendszeresen segítségül hívták, a rivális fejedelmeket börtönbe zárták, megvakították stb. II. Vaszilij ezért kapta a Tyomnij ('sötét', azaz vak) melléknevet, mert ellenségei a börtönben őt is megvakították. 1445-ben Szuzdal közelében a tatároktól vereséget szenvedett, a kazányi kán fogságába került, csak s jelentős váltságdíj fejében bocsátották szabadon. Az 1450-es évekre sikerült a belső harcokon úrrá lennie, és a moszkvai fejedelemség egysége helyreállt. Az 1425–1450 közti időszak alaposan megtépázta Vaszilij és Moszkva tekintélyét. Az 1456-ban Tverrel kötött újabb szerződésben mint egyenrangú partnerek jelentek meg, bár korábban Tver belenyugodni látszott a „kisebb testvér" szerepébe. Jelentős volt viszont Novgorod jogainak korlátozása 1456-ban. 1462-ben II. Vaszilij egy újból egyesített moszkvai nagyfejedelemséget hagyott hátra, de a nagyfejedelemség határain túli befolyás megszilárdítását utódának, III. Ivánnak (1462–1505) ismét el kellett végeznie.

A tatár uralom és az egyház szabadsága

Alekszandr Nyevszkijtől II. Vaszilijig a moszkvai fejedelmek a tatárokkal szorosan együttműködött. Csak a tatár politikához való idomulás teremthette meg azt a relatív biztonságot, amely Moszkva megerősödését a gazdaság oldaláról elősegítette és vonzóvá tette az oda menekülők szempontjából. A tatárok támogatása biztosította azt a külső erőt, amely az orosz fejedelmeket arra kényszerítette, hogy elfogadják Moszkva vezető szerepét. De a lakosság szempontjából is kívánatos volt e kedvező pozíció megőrzése. Az orosz fejedelmek egymás közti kapcsolatrendszerében a Kijevi Rusz hagyományait Moszkva szolgálatába állították. Ennek végrehajtója az ortodox egyház volt. A moszkvai fejedelmek és a metropolita közös érdeke volt, hogy a korábbi egyházi hierarchia ne legyen megbontva, azaz ne legyen több metropólia. Tehát a Moszkvában székelő metropolita küzdött az ideiglenesen működő litvániai és halicsi metropóliák léte ellen. E küzdelemben a nagyfejedelemben segítette.

A kereszténység felvételétől kezdve a Kijevi Rusz egyházfője Kijev és az egész Rusz metropolitája címet viselte. A 13. század politikai krízisétől függetlenül az egyházfő címe megmaradt, és változatlanul a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. Az egykori Rusz széthullását követően az egyház volt az az intézmény, amelynek fennhatósága az egykori Rusz egészére változatlanul kiterjedt. A gyakorlatban a különböző politikai utat megtett Rusz-részek mindegyike igényt tartott az „egész Rusz" egyházfőjének jelenlétére és arra, hogy székhelyét az ő fejedelemségében rendezze be. Ennek jegyében született a halicsi metropólia gondolata. 1325–1347 között két

személyt is említenek halicsi metropolitaként (Gabrielt és Theodort), de ők minden bizonnyal nem tudtak érvényt szerezni metropolita voltuknak a más területén, és végül egyszerű püspöki rangra süllyedtek vissza. Hasonlóan eredménytelen maradt a litván nagyfejedelemségben az ortodox alattvalók számára szervezett metropólia.

A Rusz egyházszervezetében kialakult bizonytalanságot nemcsak a Kijevi Rusz felbomlása okozta, hanem a Bizánc életében bekövetkezett változások is: a keresztesek 1204-ben elfoglalták Bizáncot, s a hódítás nyomán megszerveződött a latin császárság és a keresztes államocskák. A bizánci birodalom Nikaiába húzódott vissza és továbbra is belső ellentétekkel szabdalt volt. Ennek tudható be, hogy: 1. A pátriárka nem állt ki következetesen a Rusz egyháza egységének fenntartása mellett. A 14. század eleji *Notitia episcopatuum*ban Russia és Russia Minor metropolitája az alájuk tartozó püspökségekkel a 60. és a 72. helyen szerepel. Russia Minornak hat püspöksége volt (Halics, Vlagyimir-Volinszkij, Peremisl, Luck, Turov és Holm), Russia Maiornak pedig kilenc (Kljazma-parti Vlagyimir, Novgorod, Rosztov, Szuzdal, Szaraj, Rjazany, Tver, Kolomna és Perejaszlavl), három püspökség (Szmolenszk, Polock és Csernyigov) pedig Litvániához tartozott. 2. A korábban következetesen érvényesített gyakorlat, hogy csak görög nemzetiségű lehet püspök, nem érvényesült. 1242-ben a pátriárka 1281-ig Danyiil pártfogoltját, Kirillt támogatta. Őt egy görög követte, Makszim (1283–1305), majd újra egy Halicsból származó apát, Pjotr (1308–1326). A görög metropoliták kinevezésének gyakorlata a 14. században éledt újra: Theognoszt 1328–1353 között volt metropolita. A következő metropolita megint orosz volt, akit maga Theognoszt javasolt: Alekszej (1354–1378), de csak hosszú kánoni vita után kapott jóváhagyást. Ezután megint szigorúbb bizánci kontroll következett (Kiprián 1389–1406, Phothiosz 1408–1431 és Izidor 1436–1441).

Litvániában és a lengyel korona alá tartozó halicsi részeken az ortodox metropólia nem tudott gyökeret verni, s ebben a 13. századtól erősödő ortodox–latin szembenállásnak is szerepe volt. Halicsban a katolikus misszió mellett az ortodoxia lehetőségei is egyre szűkültek, s a litvánok uralta részeken 1386 után a katolikus egyházszervezés került előtérbe. Az ortodox egyház leginkább a tatárok fennhatósága alá tartozó részfejedelemségekben maradt a világi hatalomtól független. Itt állt elő az a paradox helyzet, hogy az egyház felfelé ívelő szakasza éppen a tatár hódítás idejére esett. A moszkvai fejedelmek rá voltak szorulva az egyház támogatására, s működését nem korlátozták. A 13. század végén (a pontos dátum nem ismert) Makszim metropolita Kijev helyett tartósan a Kljazma-parti Vlagyimirban maradt, az őt követő Pjotr pedig Moszkva mellett kötelezte el magát. Úgy tűnik, hogy a Moszkvában székelő metropolitáknak is „kötelező" volt időnként látogatást tenni a kánok udvarában. Theognoszt például 1343-ban a nagyfejedelemmel együtt ment Dzsanibek kánhoz, ennek következménye lehetett az ortodox egyház számára 1351-ben kiállított jarlik. A Theognosztot felváltó Alekszej többször is járt a Szarajban (1354-ben és 1357-ban), ő is kapott jarlikot.

„Kijev és az egész Rusz metropolitája” kvázipátriárkai jogokkal rendelkezett (Meyerdorff), szabad keze volt a püspökök kinevezésében. Novgorodhoz hasonlóan a püspökválasztás gyakorlata a 12. században kialakult, és csak felszentelésre, jóváhagyás céljából kellett a metropolitához mennie, ahol a felszentelés szertartása során a többi püspök is elismerte az új főpap püspöki jogait. Az északkeleti Rusz területén a püspökválasztás Theognoszt metropolita működése idején vált gyakorlattá. A ceremóniáról csak a 15. század elejéről maradt fenn adatunk, 1423-ból származik az *Usztav kako dosztoity' vibraty' episzkopa* (Rendelkezés arról, hogyan kell a püspököt megválasztani). Eszerint a metropolita hívta össze a püspököket erre az alkalomra, nem volt szükség az összes hivatalban lévő püspök jelenlétére, elegendő volt 3–5 főpap is, de elengedhetetlen volt a világi hatalom jóváhagyása. A világi hatalom részvétele, beleszólása az egyház ügyeibe bizánci gyakorlatra megy vissza, de adott esetben a moszkvai fejedelemnek igen kedvező pozíciót biztosított.

A 14. században az újonnan alapított kolostorok száma is nőtt. A később radonyezsi Szent Szergej (1314?–1392) néven tisztelt szerzetes a század közepe táján alapította a Moszkva közeli Zagorszkban a Szentháromság-kolostort (Troice-Szergijevszkaja Lavra), amely hamarosan az orosz ortodox egyház központja lett, és ma is az. 1344–1346 körül alapították a korszak másik kiemelkedő egyházi intézményét, az Andronyikov-kolostort. A központi részeken kívül szervezett kolostorok tipikus példája 1397-ből a Kirillo-Belozerszkij-kolostor, amely a moszkvai fejedelemség peremvidékén jött létre, egyszerre képviselve az egyház és a nagyfejedelem terjeszkedési programját. Sok templom épült, illetve bővült ebben az időben, például a moszkvai Kreml Kisboldogasszony temploma (Rozsgyesztvo Bogorogyici), 14–15. század fordulóján Kolomnában és Zvenyigorodban a püspöki székesegyházak és az újonnan alapított kolostorok templomai. A 14. század második felének kiemelkedő egyházi személyisége volt permi Szent István (1375–1396), aki a zürjének között térített, és Usztyugban és az Urálig terjedő vidéken több kolostort alapított.

A legnevesebb kolostoralapító, radonyezsi Szent Szergej életéről Jepifanyij Premudrij ('igen bölcs') szerzetes (1390–1430) írt legendát. A 14. században és a 15. század első felében a kolostorokban működő szerzetesek tevékenysége nyomán fellendült a hagyományok gyűjtése, a régi történeti feljegyzések másolása-folytatása, a legendák, a liturgikus irodalom összegyűjtése. Mindezt nemcsak a legnevesebb személyek végezték, hanem a kolostorok szerzetesei is. 1355 és 1450 között 150 új kolostor létesítésével lehet számolni (Gilbert). Az építkezések nyomán a fal- és ikonfestészet is több neves alkotást hozott létre, ekkor élt és működött a legnevesebb orosz ikonfestő, Andrej Rubljov (1360/70–1427/30). E valóban jelentős kulturális fellendülés nyomán egyes kutatók (például Lihacsov) prereneszánszról, illetve 15. századi reneszánszról beszélnek, a nyugat-európai fejlődést mintázó sémát követve. Reneszánszról azonban csak a szó legszorosabb értelmében ('újjászületés') beszélhetünk, leginkább a 'kulturális fellendülés' jelentésben aposztrofálhatjuk. A reneszánsz fo-

galmat tulajdonképpen csak olyan tartalommal alkalmazhatjuk, ahogy például Bizánc esetében is szokás, hiszen a birodalom fennállása során több reneszánszot, azaz felfelé ívelő fejlődési szakaszt is megért.

A Ruszban tapasztalható fellendülés nyomai is lényegében a 14. századi Bizáncba vezetnek. Bizáncban a 14. században bontakozott ki egyházi berkekből kiindulva az úgynevezett hészükhazmus, vagy hészükhaszta felfogás. A hészükhazmus a görög hészükha szóból származik, eredeti jelentése 'nyugalom, mozdulatlanság, elvontság'. E vallási misztikus-aszketikus tan kidolgozása, amelyet a vallási élet megújításának szándéka inspirált, a bizánci Gregoriosz Palamasz (1297–1360) nevéhez fűződik. A tan nyomában kibontakozó bizánci hitviták tulajdonképpen az aszketikus-misztikus és a skolasztikus-racionális gondolkodás összecsapását jelentették (Meyerdorff). Bizáncban a hészükhazmus a politikai élethez is kapcsolódott: a 14. század közepén a mozgalom hívéül szegődött Ioannész Kantakuzénosz császár (1347–1376) és Philotheosz pátriárka is. Az általuk képviselt politikai gondolkodás elutasította a Nyugattal való egyezkedést. A Bizáncban felülkerekedő politikai, vallási, kulturális hészükhazmus a pátriárka által kinevezett görög főpapokon, az Athosz-hegyet megjárt szerzeteseken és a Balkánról északra menekülő egyháziakon keresztül találta meg a Ruszba vezető utat. A Rusz területén Theognoszt és Alekszej metropolita idején kezdett terjedni, fontos szerepet játszott a kolostoralapításokban és a kolostorok feladatainak értelmezésében. Ruszban a hészükhazmus recepciója döntő módon praktikus és nem teologikus volt, Gregoriosz Palamasz teologikus-misztikus gondolatai feloldódtak a pravoszláv dogmarendszerben (Prohorov). A misztikum felé forduló individuális vallásosság eredményezte a kolostori élet felértékelődését és inspirálta a kolostoralapításokat. A délszláv területekről a Ruszba került egyháziak tevékenysége nyomán (például a bolgár Grigorij Camblak, a szerb Pahomij Logofet) szokás második délszláv hatásról beszélni (Lihacsov, Prohorov stb.), elsősorban az irodalom területén (Gudzij, Kuszkov). Újabban a néhány személyre korlátozható tevékenység miatt a nyelvész Birnbaum tagadja a „második délszláv hatás" létezését. A hészükhazmus mint irodalmi-retorikai irányzat Jepifanyij Premudrij munkáiban jelentkezett, akinek radonyezsi Szent Szergej-legendáján kívül számos prédikációja maradt fenn. A hészükhazmus politikában való lecsapódása III. Iván korában jelentkezett.

A 15. század első felében a moszkvai egyház szempontjából legfontosabb esemény az autokefalitás *de facto* megvalósítása volt, a nyugatorosz (halicsi, litván) metropólia továbbra is a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozott. A bizánci birodalomban a törökök általi fenyegetettség miatt a Nyugattal való kiegyezés, az egyházi unió hívei kerekedtek felül. E törekvések a konstantinápolyi pátriárka alá tartozó egyházi hierarchiát is erre késztették. A görög Izidor, akit 1436-ban neveztek ki metropolitává, Moszkvába érkezése után azonnal útnak indult Itáliába. Izidor nem egyedül, hanem orosz püspökök kíséretében utazott, akik közül az egyik (nevét sajnos nem ismerjük) leírta az utazásukat Moszkvából, Novgorodon, Rigán, Lübecken

és Németországon át Itáliába. Izidor aláírta az uniót, amivel a kíséretében lévő püspökök közül nem mindenki értett egyet. Izidor IV. Jenő pápa által kinevezett kardinálisként és az unió megvalósítását előmozdító pápai legátusként tért vissza Moszkvába. Az unió fogadtatására jellemző, hogy amint Izidor a nagyfejedelem és a püspökök előtt kifejtette gondolatait, rögtön börtönbe csukták. Szerencséjére még ugyanebben az évben (1441) megszökött és visszatért Itáliába. Vitatott, hogy 1441–1448 között a Litvániához tartozó keleti szláv részeken Izidor érvényt tudott-e szerezni metropolitai jogainak. Adat nincs rá, de valamilyen okból a Rusz püspökei 1448-ig nem töltötték be a metropolita székét. A várakozásnak lehet pusztán politikai oka is: II. Vaszilij ekkorra tudta ellenfeleit Moszkvából eltávolítani. A Rusz püspökeiből álló zsinat 1448 decemberében Jonast, Rjazany püspökét választotta meg „Kijev és az egész Rusz metropolitájává". Hasonlóan zajlott le a következő választás 1461-ben – még ugyancsak Vaszilij idején – a nagyfejedelem és a püspöki kar egyetértésével. Az egyházfő címe a régi maradt, a választás jelensége új volt, politikai következményei pedig IV. Iván korára értek be. Mindenesetre az autokefalitás kritériumainak Rusz egyháza már ekkor is megfelelt.

A (nagy)fejedelmi udvar működése

A moszkvai (nagy)fejedelmi udvar, a dvor, a tisztségek megoszlását és működési mechanizmusát tekintve erősen emlékeztetett a tatár ordura. A tatár hatás kialakulásának időpontját illetően megoszlanak a vélemények. Vernadsky szerint a tatár hatás csak az 1480 után kialakult intézményeken mérhető le. Janov azt hangsúlyozza, hogy az átvétel spontán módon történt, automatikusan átvéve a Szaraj gyakorlatát. Wittfogel „időzített társadalmi bombának" nevezte a tatár despotizmus beépülését az orosz társadalomba. Halperin – bár Vernadsky és Wittfogel vélekedése felé hajlik – az átvétel módját nem látja tisztázhatónak. Ostrowski úgy gondolja, hogy a tatár intézmény és közigazgatási rendszer átvétele már akkor spontán módon bekövetkezett, amikor 1240–1300 között az északkeleti Rusz nemcsak tatár vazallus volt, hanem közvetlen tatár irányítás alatt állt. A 14. században a vazallus államok fejeiként a moszkvai és tveri fejedelmek többször is megfordultak a Szarajban, közvetlen tapasztalatokra tettek szert – ami a spontán hatalmi reflexek terén automatikusan a tatár rendszer átvételét jelentette. Ostrowski szerint ez a 14. század folyamán következett be.

A moszkvai rendszerben működő tiszjackij már a Kijevi Rusz idejéből ismert tisztségviselő, akinek elsődlegesen hadi feladatai voltak. A tiszjackij valószínűleg tatár mintát követve foglalkozott a külügyekkel, mivel a tatároknál a külügy elsősorban nem diplomáciát, hanem a hadi cselekmények megszervezését jelentette. Tisztsége 1374-ig maradt meg, akkor átadta helyét a bolsoj namesztnyiknek ('legfőbb helytartó'). A kettő között annyi különbség állapítható meg, hogy a bolsoj namesztnyiknek

igazságszolgáltatási feladatai is voltak, míg a tiszjackij esetében erről nem tudunk. A legbefolyásosabb bojárok, illetve a fejedelem által meghívott bojárokból álló tanács (bojárduma) tagjai közül kerültek ki a tiszjackij tisztségét betöltő és a körzeteket irányító személyek (volosztyeli). Az egyes körzeteket felügyelő volosztyel a tatár tümennek felelet meg. A dvorszkij tiszte már a korábbi időben is létezett, alá tartoztak a putynak nevezett intézmények. Minden fontosabb ügy elintézésére szerveződött egy puty egy-egy bojár irányításával, belőlük fejlődtek ki a 16. század prikázai.

A puty a fejedelmi udvar gazdasági szervezete, amely a puty élén álló bojárokból (putnije bojare) és az alacsonyabb rangú udvari szolgálókból állt, akiket összefoglalóan a dvorjanye névvel illettek. A puty szervezetébe tartoztak a putnije bojarén kívül a vvegyonnije bojare („bevezetett" vagy „állított" bojárok) is. A megkülönböztetés valószínű a puty eredeti kettős értelmezéséből eredt, melynek egyike az imént vázolt fejedelemi gazdaság (a szélesebb értelemben vett dvor) irányítása, a másik pedig a terjeszkedő fejedelemségnek a helyi lakosságra kivetett szolgáltatása volt. A szolgáló bojárok két csoportja, a putnije és a vvegyonnije az 1441/42. évi rendelkezések szerint putnije néven egységesedett. A fejedelmi udvarban (szélesebb értelemben az egész fejedelmi gazdaság, szűkebb értelemben a tényleges udvartartás) szolgáló bojárok mellett létezett a bojároknak egy rangban fölöttük álló csoportja, a bolsije bojare vagy kormlenscsiki, akik a fejedelmet politikai-hatalmi funkcióiban helyettesítették. Közülük kerültek ki a fejedelmi helytartók (namesztnyiki). Elnevezésük kettőssége ugyanannak a helyzetnek más szempontú megközelítéséből fakadt. A bolsije jelző arra utalt, hogy rangban megelőzték a szolgáló bojárokat, a kormlenscsiki pedig arra, ahogy a fejedelem megoldotta a javadalmazásukat, nevezetesen az irányított területről befolyt jövedelem egy részének (pontosan nem megálllapítható mekkora részének!) átengedésével. Hasonló megoldással már a Kijevi Rusz idején is találkoztunk.

A 14–16. század folyamán a fejedelmi gazdaságban, illetve udvartartásban többféle puty létezett. A legkorábbi a konyjuscsij ('lovász-'), a lovcsij ('vadász-'), és a szokolnyicsij ('solymász-') puty volt. A 16. században alakult ki a csasnyicsij ('pohárnok-') és a sztolnyicsij ('asztalnok-') puty. A konyjuscsij ('lovászmester') a legrégibb tisztségek egyike, már a Kijevi Ruszban is fennmaradt konyjuh néven. Ez utóbbi elnevezés továbbra is létezett, a konyjusij alá tartozó szolgálókra vonatkoztatva. Lényegében azonosnak tekinthető a Halicsban már a 13. századra kialakult szegyelnyiki – szegyelnyicsij ('lovász[ok]' – 'lovászmester') feladatmegosztással. A 15. században a vlagyimir-szuzdali (moszkvai) nagyfejedelemségben a konyjusij a leggazdagabb bojárok közül került ki, tisztje mellett ott szerepelt a dvorszkij ('udvari') jelző; a 15. század végére a tisztség maga differenciálódott, megjelent a pervij konyjuscsij ('első- vagy főlovászmester'). A lovcsij az udvari vadászóhelyek (sztan) élén álló tisztség volt. A sztanok ki voltak véve az illetékes helytartók (namesztnyik) irányítása alól, így a vadászmester is privilégiumokat élvezett. A vadászmester (lov-

csij) szerepének fontosságára a Novgoroddal kötött szerződésekben találunk példát, mivel szabályozták, hogy ki volt jogosult a fejedelemmel együtt a vadászatokon részt venni. A lovcsij jogkörébe tartozott a sztanról, illetve a sztan alá rendelt lakosságtól a prémek összegyűjtése. Egy-egy lovcsij alá számtalan szolgáló tartozott, például a lovcsanye (a konyjuh – konyjuscsij analógiájára: 'alacsonyabb rangú vadászok'), a pszari ('vadászebtartók'), a trubnyiki ('kürtösök'), a sztrelki ('lövők', 'nyilasok'), a podlaznyiki ('kúszók'), az oszocsnyiki ('hajtók') stb. Hasonló feladatkört jelzett, de ritkább előfordulása miatt kisebb jelentőségűnek látszó „szokolnyiki – szokolnyicsij (solymászok – fősolymász) tiszte. Annál is inkább így lehetett, mivel a lovcsij alá is tartoztak szolgáló solymászok.

A Halicsban már a 13. században kialakult tradicionális tisztségek ([fő]lovászmester, [fő]vadász) mellett megjelentek újak is. Ezek közé tartozott a csasnyik és a sztolnyik, amelyekből önálló szolgálati rendszer (puty) fejlődött ki. Már Iván Kalita idején, a 14. században működött mindkettő, de csak mint étekfogó és asztalnokmester. Ekkor irányításuk alá tartoztak a méhészek (bortnyiki) és a viaszadók is. A 14. század végén, az 1380-as évek tájékán új feladatkör kezdett társulni az eddigiekhez: a csasnyik volt a felelős a tatár kán udvarába szállított ajándékokért, és folyamatosan ez a feladatköre lett a meghatározó. A hagyományos étekfogó feladatokat a 16. századra átvette a szitennoj dvor (szit 'jóllakott'). A gazdasági feladatok közül vált ki a kazna (a fejedelmi kincstár) azzal párhuzamosan, hogy a tatár adók (vihod) beszedésének joga a moszkvai fejedelmek kezébe került. A 14–15. században ide folyt be az adó és innét „ment ki" (vihod) a Szarajba. A tatár hatásra kialakult feladatkört és intézményt tatár eredetű szóval jelölték, a kazna tatár nyelvi átvétel. Ez szolgált a tisztségviselők elnevezéséül is: kaznacsej. A kaznának az adóbegyűjtésen kívül más feladatai is voltak: betöltötte a kincstár szerepét, itt halmozták fel a fejedelmek saját ékszer- és fegyverkészletüket, valamint belőle fejlődött ki a nagyfejedelmi kancellária. A 14–15. században a fejedelmek egymás közötti szerződéskötéseikor a kazna hivatalnokai voltak jelen. Először III. Iván idejében bukkant fel a kaznagyjak személye (gyjak 'írnok', 'deák').

A belső személyzethez tartozó szolgálóból fokozatosan bizalmi állású fejlődött a posztyelnyik (posztyel 'ágy') tiszte. Posztyelnyiket találunk már Andrej Bogoljubszkij udvarában is, de a moszkvai fejedelmek mellett inkább belső titkárféle szerepében tűnt fel.

Tatár hatásra kialakult udvari rang (csin) volt az okolnyicsij hivatala, amely az alá tartozó okolnyikokat irányította. A tisztség elnevezése az okolicsnoszty ('határkerület') szóból származik, a szolgálók elnevezését talán 'határőrző'-nek fordíthatnánk. Az állandó fenyegetettség miatt, amelyben a váratlan tatár portyázásoknak kitett moszkvai fejedelemség élt, nem csoda, ha az okolnyicsij kitüntetett helyzetbe került. Fokozatosan ő vált a hadügyek legfőbb irányítójává. A főbb udvari tisztségviselők irányítása alá tartozó szolgálók (szluzsilije ljugyi) a nyugat- és közép-európai terület

ministerialisainak felelnek meg. A fejedelmi udvarban szolgálókra szolgálati helyük (dvor 'udvar') alapján a dvorjanye elnevezést használták. A dvorjanye vagy szluzsilije ljugyi csoportból adott volt a kiemelkedés lehetősége, amennyiben a szolgálat javadalmazásaként földbirtokra tettek szert. A meghatározott időtartamra kapott (beneficiális jellegű) szolgálati birtok a pomesztye nevet viselte, birtokosa pedig a pomescsik volt. Iván Kalita rendelkezéseiben, a 14. század első felében találkozunk első ízben ezzel a jelenséggel, amely a 15. századtól kezdett tömegessé válni, megteremtve a földbirtokok alsó kategóriáját és az udvari szolgálat által kiemelkedés lehetőségét.

A felső rétegekben a bojárság lényegében éppúgy a fejedelem szolgálatában álló réteg volt, mint a dvorjanok, őket az örökölt és átörökíthető birtok (votcsina/otcsina) különböztette meg a pomesztyebirtokosoktól. Rangban kettejük közti átmenetet jelentett a gyeti bojarszkije csoport. A bojárok mellett a részfejedelemséget birtokló knyazok nemzetségei is fejedelmi szolgálatot vállaltak, és fokozatosan alárendelődtek a moszkvai hatalomnak. A részfejedelmi és bojárcsaládok egyaránt votcsinabirtokosok voltak, a közöttük lévő társadalmi különbséget származásuk jelentette. A származás és a vagyoni helyzet sajátos kombinációjaként kialakuló bonyolult rendszer szabályozta, hogy az arisztokrata családok tagjai milyen sorrendben tölthetik be a vezető tisztségeket. Ez a rendszer a mesztnyicsesztvo volt, amely alapvetően két hagyomány eredőjeként jött létre: az egyik a mongol hatás, ahol létezett a nemzetségek közöti rangsorolás, a másik pedig a mongol-tatár hódítás előtti Rusz nemzetségi-senioratus rendje.

A tatár uralom következményei

A tatár uralom hatásait vizsgálva pozitívumnak fogható fel, hogy indirekt módon ugyan, de elősegítette az északi, északkeleti agrárkolonizációt a Jeges-tenger és az Urál irányába, mivel a betörések oda nem jutottak el, és a zord klimatikus viszonyokat ellensúlyozta a biztonság. Az agrárkolonizációval párhuzamosan, illetve azt némileg megelőzve haladt az egyház terjeszkedése ugyanebbe az irányba, a kolostoralapítások mentén. A kézműipar, a kereskedelem és a városias települések lassan heverték ki a pusztítást. A kereskedelem a Kijevi Ruszban meglévő függetlenségét nem tudta visszaszerezni, hiszen a rátelepedett bürokrata-apparátus jelentősen megadóztatta.

A közigazgatás, az adózás és a fejedelmi adminisztráció szakszavai (például a tamga, a jam, a bumaga, a kazna stb.) tatár hatást mutatnak. Felemás a tatár hatás az igazságszolgáltatásban: a kánok a tatár szokások szerint viszonyultak a fejedelmekhez, de miután megadták nekik a jarlikot (azaz döntöttek, kit támogatnak), azzal nem törődtek, miként zajlik a fejedelem és alattvalóinak viszonya. A Rusz törvényei a szokásjog szintjén érvényben maradhattak, mert a tatár uralom alatti Ruszból nem ismerünk

olyan szudovaja gramotát, mint Novgorodból és Pszkovból. Valószínűleg számos, a tatár politikában elsajátított reflex ment át a gyakorlatba.

A hatalmi viszonyokba a tatár hódítás beleszólt, amennyiben Tver és Moszkva, majd Moszkva nagyfejedelmén keresztül szedte be az egész Rusz területéről az adót, ez az egyes fejedelmek között alá-fölérendeltségi viszonyokat, azaz függést eredményezett. A moszkvai fejedelmektől mindenki (részfejedelmek, bojárok és kisebb rangúak egyaránt) egyoldalúan függő viszonyba került. E függő viszony a nagyfejedelmi hatalomnak alárendelt, „röghöz kötött" társadalmat teremtett, ahol a bojárok éppúgy ki voltak szolgáltatva a fejedelem önkényének, mint a közrendűek. Ezek a függési viszonyok vertikálisan rendezték a társadalom sorait, a horizontális szerveződés, a testületek, még Novgorod szintjén sem alakultak ki. Azt az egyetlen intézményt (vecse), amely az ilyen jellegű szerveződés egyetlen letéteményese lehetett volna, mint például Novgorodban, maga alá gyűrte a nagyfejedelmi hatalom.

A tatár uralom évszázadainak mérlegét, a Ruszra gyakorolt hatását az alábbiakban lehet összegezni (P. Nitsche nyomán): 1. A tatár uralom katasztrófa volt a Rusz egésze számára az élet minden területén, negatívan befolyásolta a gazdaság, a társadalom és a kultúra fejlődését. 2. A zsákmányoló hadjáratok a lakosság számának drasztikus csökkenéséhez vezettek. 3. Nemcsak hogy elmélyítette a szakadékot a Rusz korábban kialakult régiói között, hanem a Ruszt szinte teljesen kiszakította korábbi külpolitikai kapcsolatrendszeréből. 4. Visszavetette az építészet, az írásbeliség színvonalát. 5. Növelte a szakadékot a Rusz és a nyugat-európai országok között.

Visszatérés Európába (kitekintés)

Az orosz földek gyűjtése

A történettudomány az „orosz földek gyűjtésének" nevezi a azt a folyamatot, amelynek során a tatár függés alatt élő északkeleti vlagyimir-szuzdali fejedelemségből a moszkvai állam létrejött. Ugyanerre a korszakra vonatkozik a „Moszkva felemelkedése" fogalom is. Az egykori vlagyimir-szuzdali területen létrejött moszkvai volosztyból kialakuló fejedelemség, illetve az élén álló nagyfejedelmek vitték véghez az „orosz földek gyűjtését" és szervezték meg a moszkvai (nagy)orosz államot. A szovjet történettudomány tévedett, midőn e folyamatot az egyedüli lehetséges útként ábrázolta, mintha Moszkva eleve predesztinálva lett volna erre a történeti szerepre. A valóságban Moszkva vezető szerepe az északkeleti részfejedelemségeken belül csak lassan alakult ki.

A 14. század folyamán végig, sőt a 15. század közepéig hasonló súllyal emelkedett ki Tver, és a tveri fejedelmek is törekedtek ugyanannak a szerepnek eljátszására, ami végül is Moszkvának jutott. A moszkvai és tveri fejedelmek mellett nagyfe-

jedelmi címet viseltek a rjazanyi részfejedelmek is, de Rjazany előnytelen földrajzi helyzete miatt, mivel közvetlen szomszédos volt a tatárlakta steppei részekkel, alkalmatlan volt az orosz földek összefogására. Moszkva és Tver hasonló súlyát mutatja, hogy Tvert több alkalommal is térdre kellett kényszeríteni, mire a Moszkvától való függése tartóssá vált. Dmitrij Donszkoj már 1371-ben kötött egy egyezményt a tveriekkel, amelyben azok elismerték, hogy a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemség a moszkvai fejedelmek otcsinája, azaz a nagyfejedelmi hatalom Dmitrij és utódai kezén öröklődik. Tver tehát lemondásra kényszerült. Ebben a megállapodásban alkalmazták először az otcsina fogalmat nem földbirtok, hanem 'nagyfejedelmi hatalom' értelemben. Tver e szerződés megkötése ellenére sem mondott le hatalmi igényeiről, erre 1375-ben fegyverrel kellett ismételten kényszeríteni. A II. Vaszilij idején (1425–1462) kirobbant konfliktusok még mindig a Tver–Moszkva pozíciók kiegyenlítettségéről tanúskodnak. Tver végérvényes háttérbe szorítása csak III. Ivánnak (1462–1505) sikerült. III. Iván a tveri bojárok közül is egyre többet fogadott szolgálatába, azaz Tverben is létrejött egy Moszkva-barát csoport. Végül pedig a lengyel szövetséget kereső tveri fejedelemmel (Mihail Boriszovics) szemben katonai eszközökhöz nyúlt: 1484/85 telén győzelmet aratott Tver felett. A békediktátumban Tver minden önállóságáról lemondott, ugyanúgy, mint 1478-ban Novgorod.

A 14–15. század során a kelet-európai térségben Litvánia is Moszkva vetélytársai közé tartozott. Novgorodban létezett egy litvánpárti csoport, az egykori Kijevi Rusz nyugati, délnyugati részei (Polock, Szmolenszk, Kijev) litván uralom alá kerültek. Litvánia előretörése a tatároknak alávetett keleti szláv területen a 14. században folyamatos volt, keleti politikájának legintenzívebb szakasza Vitold nagyfejedelem (1392–1428) idejére esett. A tatárokkal való összecsapás és vereség megakadályozta a litvánok további terjeszkedését; a lengyel-litván állam és a keleti szláv részfejedelemségek (majd a moszkvai állam) határán létrejött *status quo* lényegesen csak a 17. század folyamán módosult.

A moszkvai fejedelmek a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi címet a 14–15. században rövid megszakításokkal újra és újra megszerezték. Ezért úgy tűnik, mintha a nagyfejedelmi cím folyamatosan a birtokukban lett volna. Ez látszólagos, hiszen a moszkvai fejedelmeknek újra és újra a maguk oldalára kellett állítani a tatár kánokat, illetve a nagyhatalmú emíreket (Nogaj, Mamaj). Végső soron a tatárok iránt tanúsított lojalitás adta azt a hátteret, amely az „orosz földek gyűjtésében" Moszkva számára előnyt jelentett. A tatár kánok megnyerése, a tatár káni udvar működése és a tatár politikai mechanizmus kikerülhetetlenül nyomot hagytak Moszkva gazdasági-társadalmi berendezkedésén, és a tatárokéhoz hasonló politikai reflexeket alakítottak ki. A Moszkvában székelő vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmek a tatár kánok vazallusaként terjeszkedtek a keleti szlávok (a 14. századtól kezdve mondhatjuk: [nagy]oroszok) lakta területen, illetve az Urál és a Jeges-tenger felé. A Moszkvából jött adó stabilitása a tatároknak is érdeke volt, de nem akarták, hogy Moszkva hatalma túlsá-

gosan is megnőjön, ami az adófizetés megszűnését vonta volna maga után. Először Dmitrij Donszkoj próbálkozott meg az adó megtagadásával, de sikertelenül, hiszen Moszkva az 1380-as években a harmadik és leggyengébb hatalmi tényező volt a kelet-európai térségben. A litvánok és a tatárok vetélkedése viszont kedvezően hatott Moszkva számára. Végül III. Iván került abba a helyzetbe, hogy végképp megtagadhatta az adófizetést.

A tatár függés megszűnése mellett a két legfontosabb rivális, Novgorod és Tver alávetése jelentette a moszkvai állam létrejöttét. Az „orosz földek gyűjtésének" befejezéséhez csak Pszkov (1510) és Rjazany (1521) megszerzése volt még hátra. Az 1480-as években a hatalmi harc Moszkva javára dőlt el. III. Iván további igényét kifejezendő használta 1494-től a *goszpodar vszeja Ruszi* címet, jelezve, hogy ő már nem nagyfejedelem, hanem annál többre tartja magát. A nagyfejedelmi cím mellett a goszudar használata kifejezte a többi fejedelem fölé emelkedő hatalmát, ugyanúgy, mint a görög császár címei közül átvett autokrator: a *szamogyerzsec vszeja Ruszi*, amely együttjárt a kétfejű sas mint uralkodói szimbólum megjelenésével. A cári (lényegében császári) minőséghez hiányzott még az elvi síkú indoklás, a megfelelő külsőségek és a nemzetközi elismertség. III. Iván mindezeket meg is szerezte: második házasságával (1472) a nemzetközi elismertséget, az ortodox egyház által kidolgozott harmadik Róma-elmélettel az ideológiai alátámasztást és Dmitrij nevű unokája megkoronázásával (1498) a külsőségeket. III. Iván második felesége Zoé (Szofja) Palaiologa volt, az utolsó bizánci császár unokahúga, aki Itáliába került. E házassággal Iván a bizánci örökséget akarta jogszerűvé tenni, IV. Sixtus pápa pedig abban reménykedett, hogy a házasságon keresztül Moszkvát a pápai udvarhoz tudja vonzani. Kettejük tervei közül III. Iván tervei valósultak meg.

Fejedelmi udvarból állami központ

A moszkvai nagyfejedelmi udvar berendezkedéséhez hasonlóan alakult a tatár függés alatt élő többi nagyfejedelemség (Rjazany, Tver) és kisebb részfejedelemség (Jaroszlav, Rosztov, Kosztroma, Sztarodub stb.) gazdasági tevékenysége és társadalmi szerkezete – a nyilvánvaló nagyságrendbeli különbségekkel. A kisebb fejedelemségek Moszkvához csatolása lényegében gazdasági úton történt, mint például Iván Kalita vásárlásaival (kupli) vagy a bojárok és részfejedelmek szolgálatba fogadásával. A moszkvai fejedelem szolgálatába álló bojárok és hozzájuk hasonlóan a részfejedelmek is megtarthatták meglévő örökbirtokaikat (votcsina). A moszkvai fejedelmi szolgálatba szegődött részfejedelmek lényegében a bojárokkal hasonló helyzetbe kerültek, csak fejedelmi címük (knyaz) különböztette meg őket tőlük. Ettől kezdve nyert a knyaz szó a 'fejedelem' helyett 'herceg' jelentéssel bírt. A szolgálatba állókkal a nagyfejedelem szerződést kötött. A megállapodásra már a Kijevi Rusz idejéből is isme-

rünk példákat (rjad), de ott nem a fejedelem környezetében, hanem a magánszférában fordul elő. A fejedelemmel a vecse kötött megállapodást (lásd Novgorod példáját!). A moszkvai nagyfejedelem szolgálatába állók katonai kötelezettséget vállaltak, illetve a fejedelmek lemondtak az önálló külpolitika viteléről (lásd duhovnije i dogovornije gramoti). A szolgálatba állás szabad döntés alapján történt, elvben adott volt a lehetőség a szolgálat helyének megváltoztatására: például a moszkvai nagyfejedelemtől elvben átmehettek tveri szolgálatba. A gyakorlatban Moszkva hatalmának növekedésével a bojárok és a kisebb fejedelmek számára egyre kevesebb esély maradt, hogy szabadon válasszák meg szolgálati helyüket. A moszkvai nagyfejedelmek az ilyen próbálkozásokat árulásnak állították be. Tehát, aki egyszer vállalta a moszkvai szolgálatot, nagy valószínűséggel nem tudott megszabadulni tőle.

Moszkva a 15. század közepéig, míg erősen érezhette a tatár fennhatóságot, igyekezett úgy rendezni kapcsolatait a részfejedelmekkel, hogy azok katonai ereje ne károsodjék (Stökl). Ez Moszkva elemi érdeke volt. A formálisan egyenrangú partnerek közt megkötött szerződések tartalma és hangneme jelzi, hogy egyre inkább Moszkva diktátumait fogalmazták meg, aki a szerződés megszegését katonai úton is megtorolta.

Más volt a helyzet Novgorod és Pszkov esetében, ahol a politikai berendezkedés Moszkváétól eltérően alakult, és a kialakult szokások szerint a fejedelmek számára fogalmaztak meg feltételeket. Itt Moszkva nagyobb ellenállásba ütközött. A nagyfejedelmek a gazdasági megállapodásokat a politikaihoz hasonlóan kezelték, Novgorod kereskedelmi megállapodást is csak a moszkvai fejedelem jóváhagyásával köthetett, s a fejedelmségben Moszkva felülkerekedése után is megmaradt egy bizonyos belső ellenállás, amely szeparatizmusban és eretnekségek felbukkanásában nyivánult meg.

A moszkvai nagyfejedelmek a meghódított kisebb fejedelemségekben és a novgorodi bojárság esetében arra törekedtek, hogy minden szemben álló hatalmi tényezőt felszámoljanak. Ezt el is érték. Az arisztokraták és az udvari szolgálók legrangosabbjai partnerből az alattvaló helyzetébe süllyedtek le. Azaz bekövetkezett a nyugati orosz területeken kialakult, az európai struktúrákhoz közelítő „szabadságok" felszámolása. III. Iván idejére megszületett a bizánci császári udvar autokráciájából és a tatár kán uluszának szervilis berendezkedéséből összegyúrt államrezon. Ugyanakkor az állami szinten megfogalmazott identitás és a nagyméretűvé duzzadt fejedelemség szervezeti apparátusa között óriási feszültség halmozódott fel, amelyet Oroszország még a 16. században is maga előtt görgetett.

A „társadalom röghöz kötése" nemcsak a felsőbb rétegek szabadságát nyirbálta, illetve szüntette meg, hanem az alsóbb rétegekét is. A városnak mondott településeken, amelyeket az egykori fejedelmi központok kézműves részei, a kolostorok vagy közigazgatási központok mellett kialakult településrészek (szloboda) alkottak, a lakosság híján volt mind az egyéni, mind a közösségi szabadságoknak. Ezen a szinten is hiányoztak az olyan horizontális szerveződések, mint például a céhek. A parasztság létét, akár a fejedelmi birtokokon élő „fekete parasztok", akár a kolostori birtokon

vagy a bojári votcsinán dolgozók voltak, III. Iván 1497. évi törvénykönyve egyaránt a szolgaság szintjén határozta meg. Ráadásul 1497-ben az egyetlen mozgási lehetőségüket, a Szent György-napi költözés jogát is elvették.

A moszkvai fejedelmi udvar szintén III. Iván idején kezdett az állami központtá válni, és a goszudar udvarának sajátos arculatát ölteni. Moszkva különbözött a Kijevi Rusz mindkét építészeti alaptípusától: nem volt sem Ljubecs típusú fejedelmi udvar (lásd Vlagyimir Monomah idején Ljubecs), sem kijevi vár-város kombináció, hanem a bogoljubovói „erődített palota" típusát fejlesztette tovább (Hellmann). Hellmannal vitába szállva, úgy véljük, hogy Moszkva csak a 14. század elején képviselhette a Bogoljubovo-típust. A 14. század második felében inkább a Kljazma-parti Vlagyimirra emlékeztet, amennyiben a fejedelem udvara és a metropolita székhelye egymás közelében vannak. Írott források alapján a legrégibb fejedelmi udvar (Jurij Danyilovics idején) fából épült és a mai Kreml déli részében volt, két, ugyancsak fából épült templommal együtt. A két templom közül az egyiket Keresztelő Szent János (Ioann Kresztyityel), a másikat a Megváltó (Szpasz) tiszteletére szentelték.

Moszkva erődítése már Dmitrij Donszkoj idején megkezdődött, de az 1360-as években emelt fehér kőfal 1382-ben a tatár pusztításnak esett áldozatul, csakúgy, mint a korábbi földsánc-cölöp erődítmény. A faépítmények – a fejedelmi palota és a templomok – könnyen váltak a tűz martalékává. Ez lehetett az oka annak, hogy a kincstárat a kőből épített templomban helyezték el. Az első kőtemplom, a Mária mennybemenetele- (Uszpenszkij-) székesegyház Iván Kalita idején épült (1326/1327). A 14. század során (1329, 1334, 1340) épült a mai Kreml kőtemplomai közül a Blagovescsenszkij- (Angyali üdvözlet-) és az Arhangelszkij- (Mihály arkangyal-) székesegyház, ez utóbbi vált a moszkvai nagyfejedelmek temetkezőhelyévé. A 14. századi templomok nem maradtak fenn, a ma ismert hasonló nevű templomok III. Iván idején és a 16. században épültek, ugyanúgy, mint a vörös tégla falú Kreml. III. Iván építtette újjá az Uszpenszkij-székesegyházat, Itáliából hozatott mesterekkel (például Aristotele Fioroventi, de rajta kívül más itáliai építészek is dolgoztak Moszkvában). Az Uszpenszkij-székesegyházat tágas belső térrel építették, helyet kapott benne a nagyfejedelmi (majd cári) trónus, és a koronázótemplom funkción kívül a fogadóterem (például külföldi követek fogadása esetén) szerepét is betöltötte. Az itáliai építészek Lihacsov véleményével ellentétben nem az itáliai reneszánsz, hanem dél-itáliai bizánci hagyományokat közvetítették Moszkva felé és ötvözték a helyi építészeti tradíciókkal.

Az egyház és az állam

Az egész Rusz metropolitája egyértelműen a konstantinápolyi pátriárka jurisdictiója alá tartozott. A moszkvai nagyfejedelem például kéréssel fordulhatott a pátriárkához, amennyiben a maga választotta jelöltet kívánta látni a metropolita székében. Az uniót

aláíró Izidor metropolita moszkvai működését Vaszilij fejedelem és környezete nem tartotta kívánatosnak. Izidor szökése (1441) után ismét küldöttséget menesztettek Konstantinápolyba, abban a reményben, hogy az új pátriárka megfelelő személyt fog küldeni. Ennek érdekében kérvényt (poszlanyije) szerkesztettek, valószínűleg még 1441-ben (erre utal a tartalma), de valami oknál fogva csak 1445-ben (ekkorra datált a kézirat) küldték el. 1445/46 táján vált esedékessé az új pátriárka, mivel az uniót támogató Mitrofán 1445 augusztusában meghalt. A moszkvaiak csalatkoztak, hiszen Mitrofan helyére ugyancsak uniópárti pátriárka került, Georgiosz Mammasz személyében. 1448-ban a Moszkvából elűzött Izidor felbukkant Konstantinápolyban. Kartasev véleménye szerint az orosz püspökök és a nagyfejedelem attól való félelmükben, hogy Izidor vissza találna térni, sietve megválasztották Ion rjazanyi püspököt. Újabb fordulatra engedett következtetni, hogy 1449-ben Konsztantinosz Palaiologosz lett az új császár, aki felbontotta az uniót. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, mert Konstantinápoly végveszélybe kerülésekor a császár ismét a Nyugat segítségért folyamodott.

1453-ban Konstantinápoly eleste sokkhatásként érte az ortodox világot: Bizánc nem volt birodalom többé, és a moszkvai nagyfejedelemség lett az ortodox (pravoszláv) világ egyetlen „önálló" állama. Ez a körülmény megerősítette azt a felfogást, hogy az 1448. évi zsinat helyesen cselekedett a metropolita megválasztásakor. Az autokefalitásból Moszkvának kettős haszna származott. Egyrészt egy olyan intézmény volt a nagyfejedelem kezében, amelynek hatósugara szélesebb volt a nagyfejedelem világi befolyásánál és Bizánc bukása az ortodox (pravoszláv) egyházat megerősítette abban a vélekedésben, hogy helyesen cselekedett, amikor elítélte az egyébként is ellenszenves uniót és szembehelyezkedett a „latin eretnekséggel", ahogy a római egyházat egy 15. századi vitairat jellemzi.

III. Iván idejére az autokefalitás már befejezett tény volt, mégsem nevezte magát a pravoszláv egyház feje pátriárkának, hanem megmaradt a metropolita címnél. A 15. század végi orosz egyházban részben a – közvetlenül Bizáncból Athosz hegyén keresztül beáramlott – heszükhazmus hatására, részben az egyház speciális pozícióinak következtében két különböző irányzat alakult ki. Mindkettő az egyház megújulásának jegyében fogant. Az egyik képviselője Joszif Volockij (1439–1515) szerzetes, aki 1479-ben a volokolamszki kolostort alapította. Joszif Volockij követője volt Gennagyij novgorodi vladika, aki a harcos egyházat képviselte az eretnekekkel szembeni szigorú fellépésével. Joszif Volockij követőit joszifljánusoknak nevezték. A joszifljánus elképzelések a kolostori élet szabályainak megszigorítását tűzték ki célul, és támogatták az egyház birtokosi-hatalmi pozícióinak növelését. A másik irányzat kialakítója Nyil Szorszkij (1433–1508) volt, aki Athosz hegyéről elsősorban az aszketikus szerzetesi életre törekvést hozta magával, és annak orosz földön való kiformálásáért tevékenykedett. Nyil (eredeti nevén Nyikolaj Majkov) a Volgán túli Szora folyó mellett alapított kolostort. A szerzetesi élet megújítását a misztikum felé for-

dulva akarta elérni, és szükségtelennek ítélte az egyházi birtokokat. Követőit ’önzetlenek’-nek (nyesztyizsatyeli) nevezték. A két irányzat, amelynek éles szembeállítása nem a korszak, hanem a későbbi történetírás látásmódja, az egyházi birtokok kérdésében találta meg az utat a világiak felé.

III. Iván államának ugyanaz a moszkvai fejedelmi udvar volt a központja, mint elődeinek. A nagyméretűvé duzzadt fejedelmi udvar sok mindenben nem felelt meg az állami központtal szemben támasztott követelményeknek. Emiatt merült fel egy reform szükségességének gondolata. Elsősorban a megnövekedett létszámú udvari szolgáló (dvorjanye, szluzsilije ljugyi, pomescsiki) földigényének kielégítésére kellett megoldást találni. Erre a kolostori birtokok szekularizációja kiváló lehetőséget teremtett volna. A joszifljánusok és az önzetlenek összecsapására hosszú viták után az 1503. évi zsinaton került sor. A két irányzat közül a joszifljánusok kerekedtek felül. Bármennyire is szimpatizált korábban III. Iván az önzetlenekkel, a többségbe került joszifljánusok ellen nem lépett fel, nem áldozta fel hatalmának egyik legfőbb támaszát. A szekularizáció elmaradt, az udvari szolgálók földkérdésének megoldása elodázódott. A moszkvai állam veszélyeztetettségtudata továbbra is fennmaradt, ebben gyökerezett a hadsereg állandó növelésének igénye. A hadsereg létszámkérdését az udvari szolgálók nagyobb körének földhöz juttatásával lehetett megoldani: a pomesztyebirtokot katonai szolgálat fejében és időtartamára lehetett megszerezni. A fejedelmi udvarhoz kötődő nagy létszámú szolgáló népesség ebben látta társadalmi felemelkedésének zálogát. A földbirtok-problémát a moszkvai állam a 16–17. század során továbbra is maga előtt görgette.

III. Iván a 15–16. század fordulójára megteremtette a moszkvai államot, támogatta az ortodox (pravoszláv) egyház kibontakozó autokefalitását, az egyház ideológiájára (Moszkva a harmadik Róma) támaszkodva az uralkodó hatalmát a társadalom által támasztható korlátok fölé emelte, és a társadalom irányában pedig e korlátok kialakulásának lehetőségét is felszámolta. A létrejövő kelet-európai nagyhatalom a gazdaság és a társadalom megreformálásának szükségét is felfedezte, a megoldási kísérleteket pedig a „hosszú 16. századra” hagyta örökül. A nyugat-európai államokkal való kapcsolatok felújításával III. Iván megtalálta azt a fonalat, amelyet a keleti szlávok lakta térség a tatár hódítással elveszített: a moszkvai állam az európai politika tényezője lett.

IRODALOM

Források

ABRAMOVICS, D., *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters.* Nachdruck von Tschizevskij, D., Slawische Propyläen Bd. 2. München, 1964

Akti feodal nogo zemlavlagyenyija i hozjajsztva XIV–XVI vv. I. Moszkva, 1951

Az orosz irodalom kistükre. Ilariontól Ragyiscsevig. Budapest 1981

Duhovnije i dogovornije gramoti velikih i ugyelnih knyazej XIV–XV vv. Moszkva–Leningrad, 1950

DZSAKSZON, T. N., *Iszlandszkije korolevszkije szagi o vosztocsnoj Evrope.* Moszkva, 1994

FONT M., *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* Szeged, 1996

GLAZYRINA, G. V., *Iszlandszkije vikingszkije szagi o szevernoj ruszi.* Moszkva, 1996.

GOLB, N.–PRITSAK, O., Khazarian hebrew documents of the tenth century. London, 1982.

Gramoti Velikogo Novgoroda i Pszkova. Moszkva–Leningrad, 1949

HODINKA A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Budapest, 1916

JANYIN, V. L., *A nyírfakéreg levelek üzenete.* Budapest, 1980

MAGOCSI, P. R., *Ukraine: a Historical Atlas.* Toronto, 1985

Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov. Moszkva, 1950

Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi. I–III. Moszkva, 1978–81

PERFECKY, A. G., *The Galician-Volynian Chronicle. An annotated translation.* München, 1973

Polnoje szobranyije russzkih letopiszej t. I. Lavrentyevszakaja letopisz (L). Moszkva 1962–63. T. II. Ipatyjevszkaja letopisz (IP). Moszkva 1962. T. VII. Voszkreszenszkaja letopisz. Szankt-Peterburg 1859. T. XV. Tverszkoj szbornyik. Szankt-Peterburg 1893. T. XXV. Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV v. Moszkva–Leningrad, 1949

Poveszty vremennih let. I. tekszt, II. perevod i kommentarii Lihacsova, D. Sz., pod red. Adrianovoj-Peretc, V. P. Moszkva–Leningrad, 1950

Pravda Russzkaja. T. I–II. Pod red. Grekova, B. D. Moszkva–Leningrad, 1947

Rosszijszkoje zakonodatyelsztvo X–XX vv. I. Zakonodatyelsztvo Drevnyej Ruszi. Moszkva, 1984
SCSAPOV, Ja. N., *Drevnyerusszkije knyazseszkije usztavi.* Moszkva, 1976
Szvod Drevnejsih Izvesztij o szlavjanah. T. I. Moszkva, 1991
SEPTYCKYJ, A., *Monumenta Ucrainae Historica.* T. I. (1075–1623). Rom, 1964

Összefoglaló művek

Az orosz történet egyetemessége és különössége. Fejlődéstanulmányok. Regionális sorozat 1. Budapest, 1982
BAUMGARTEN, V., *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siècle.* Roma, 1927
BERKI, F., *Az ortodox kereszténység.* Budapest, 1975
CSICSUROV, I. Sz.: *Polityicseszkaja ideologija szrednyevekovja. Vizantyija i Rusz.* Moszkva, 1990
Drevnyejsije goszudarsztva na territorii SZSZSZR za 1987. Moszkva, 1988
Drevnyejsije goszudarsztva Vosztocsnoj Jevropi za 1991 g. Moszkva 1994; *za 1992–1993 gg.* Moszkva, 1995; *za 1994 g.* Moszkva, 1996
FENELL, J., *A History of the Russian Church to 1448.* London–New York, 1996
FLORINSKY, M., *Russia. A History and an Interpretation.* New York, 1953
FONT M., *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből.* Pécs, 1995
FORSSMANN, J., *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa.* Bern, 1970
FRANKLIN, S.–SHEPARD, J., *The Emergence of Rus 750–1200.* London–New York, 1996
Geschichte Altrusslands in der Begriffswelt ihrer Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von G. Stökl. Stuttgart, 1986
Geschichte der Ukraine. Hrsg. von GOLCZEWSKI, F. Göttingen, 1993
GILBERT, M., *Russian History Atlas.* London, 1972
GOLUBINSZKIJ, E., *Isztorija russzkoj cerkvi.* I. Moszkva, 1880
HALBACH, U., *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jh.* Stuttgart, 1985
HAUMANN, H., *Geschichte Russlands.* München–Zürich, 1996
Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. I. bis 1613. Hrsg. M. HELLMAN. Stuttgart, 1981
HELLER, K., *Russische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Die Kiever und Moskauer Periode.* Darmstadt, 1987
HÖSCH, E., *Geschichte Russlands. Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sowjet-imperiums.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1996

HRUSEVSZKIJ, M., *Isztorija Ukraini–Ruszi.* I–III. U Lvovi, 1905
Isztorija Ukrainszkoj RSZR u 8-mi tomah. I. Kiiv, 1977
KARAMZIN, N. M., *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkogo.* Kny. I–III. (1842–44). Újranyomva Moszkva, 1989
KARTASEV, A. V., *Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi.* I. Moszkva, 1993
KLJUCSEVSZKIJ, V. O., *Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah.* I–II. *Kursz russzkoj isztorii.* Cs. 1–2. Moszkva, 1987–1988
MALINGOUDI, J., *Isztoria tisz Rossziasz.* Thesszaloniki, 1992
MARTIN, J., *Medieval Russia 980–1584.* Cambridge, 1995
MEYENDORFF, J., *Byzantium and the Rise of Russia.* Cambridge, 1981
Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii do XVII v. Moszkva, 1961
NASZONOV, A. N., *Russzkaja zemlja i obrazovanyije territorii drevnyerusszkogo goszudarsztva.* Moszkva, 1951
PASUTO, V. T., *Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi.* Moszkva, 1968
PAVLOV-SZILVANSZKIJ, N. P., *Feodalizm v Rosszii.* Moszkva, 1988
PRITSAK, O., *The Origin of Rus'.* Harvard Univ. Press, 1981
RIBAKOV, B. A., *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva.* Moszkva, 1982
RÜSS, H., *Herren und Diener. Die Soziale und Politische Mentalität des russischen Adels 9–17. Jh.* Köln–Weimar–Wien, 1994
STÖKL, G., *Russische Geschichte.* Stuttgart, 1990
SZKRINNYIKOV, R. G.: *Isztorija rosszijszkaja IX–XVII. rr.* Moszkva 1997
SZOLOVJOV, SZ. M., *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon.* I. Cs. 1–2. Moszkva, 1959
TOLOCSKO, P. P., *Drevnyaja Rusz.* Kijev, 1987
TVOROGOV, O. V., *Drevnyaja Rusz, szobityija i ljugyi.* Szankt-Peterburg, 1994
VERNADSKY, G., *The Origin of Russia.* Oxford, 1959

Szűkebb témát átfogó művek, tanulmányok

Szlávok, keleti szlávok

BIRNBAUM, H., *Essays in Early Slavic Civilization.* München, 1981
DOLUKHANOV, P. M., *The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus.* London–New York, 1996
GOEHRKE, C., *Frühzeit des Ostslaventums.* Darmstadt, 1992
HORÁLEK, K., *Bevezetés a szláv nyelvtudományba.* Budapest, 1967
STRUVE, K. W., Die Ethnogenese der Slawen aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. In *Ethnogenese europäischen Völker.* Hrsg. von Bernhard, W. und Kandler-Pálsson, A. Stuttgart–New York 1986, 297–339.

TRUBACSEV, O. N., Linguistics and ethnogenesis of the Slavs: The ancient Slavs as evidenced by Etymology and Onomastics. In *Journal of Indo-European Studies* 13/1–2. (1985), 203–256.

ZAGIBA, F., *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter.* Wien–Graz–Köln, 1971

Az államszervezés etnikai és kronológiai problémái

GOEHRKE, C., Historische Geographie Russlands. Entwicklung als Fach, Definitionsprobleme und Darstellungen. In *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 23 (1975), 381–418.

ŁOWMIANSKI, H., *Rusz i normanni.* Moszkva, 1985

NAZARENKO, A. V., Po povodu odnoj gipotezi o proiszhozsgyenyii nazvanyija Kijev. In *Drevnyejsije goszudarsztva na territorii SZSZSZR za 1985 g.* Moszkva 1987, 220–229.

OBOLENSKY, D., *Byzantium and the Slavs: Collected Studies.* Variorum Reprints. London, 1971

SCHRAMM, G., Die normannische Namen für Kiev und Novgorod. In *Russia Mediaevalis* 1984, 74–102.

SEEMAN, K. D., „Loquendum est russice, scribendum est slavonice". In *Russia Mediaevalis* 1984, 103–132.

A Kijevi Rusz történetének forrásai

BEREZSKOV, I. G., *Hronologija russzkogo letopiszanyija.* Moszkva, 1963

Drevnyerusszkije piszmennije isztocsnyiki. X–XIII vv. Moszkva, 1991

DUBOV, I. V., *Novije isztocsnyiki po isztorii Drevnyej Ruszi.* Moszkva, 1990

FRANKLIN, S., Constantine Porphyrogenitus and Russia. In *Constantine Porphyrogenitus and his Age.* Athens 1989, 57–68.

LAMMICH, M., *Fürstenbiographien des 13. Jh. in den russischen Chroniken.* Köln, 1973

MÜLLER, L., Ilarion und die Nestorchronik. In *Harvard Ukrainian Studies* 1988/89, 324–345.

NASZONOV, A. N., *Isztorija russzkogo letopiszanyija.* Moszkva, 1969

RIDZEVSZKAJA, A. E., Szkandinavszkije isztocsnyiki ob isztorii Kievszkoj Ruszi. In *Isztoricseszkije vjazi skandinavii i rosszii. IX–XX. vv.* Moszkva, 1970, 323–340.

Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevekovje. Problemi isztocsnyikovegyenyija. Cstyenyija pamjatyi V. T. Pasuto. Teziszi dokladov. Moszkva, 1990

SAHMATOV, A. A., *Obozrenyije russzkih letopisznih szvodov XIV–XVI vv.* Moszkva–Leningrad, 1938
TOLOCSKO, P. P., Vlahernszka legenda u Kievo-Pecserszkom Patyeriku i Klovszkij Sztyefan monasztir. *Arheologija* 1991/2, 59–68.

A törzsszövetségtől az államig

BARTHA A., *A magyar nép őstörténete.* Budapest, 1988
BOBA, I., *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century.* Wiesbaden, 1967
HELLMANN, M., Westeuropäische Kontakte der Alten Rus'. In *Millenium Russiae Christianae.* Köln–Weimar–Wien 1993, 81–94.
KUNSTMANN, H., Die altrussische Severjane und die sieben Stämme des Theophanes Homologetes. In *Welt der Slaven* 17 (1993), 24–44.
NAZARENKO, A. V., Kogda zse knyaginya Olga jezgyila v Konsztantyinopol? *Vizantyijszkij vremennyik* 50 (1990), 66–83.
POPPE, A., Words that Serve the Authority. On the Title of „Grand Prince" in Kievan Rus'. In *Acta Poloniae Historica* 60 (1989), 159–184.
RÜSS, H., Das Reich von Kiev. In *Handbuch der Geschichte Russlands.* I, 200–429.
SZAHAROV, A. N., Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században. In *Századok* 1986/1, 111–122.

Áttérés a keresztény hitre

Krescsenyije Ruszi v trudah russzkih i szovjetszkih isztorikov. Moszkva, 1988
MARICHAL, R., *Les premiers chrétiens de Russie.* Paris, 1988
MÜLLER, L., *Die Taufe Russlans.* München, 1987
MÜLLER, L., *Helden und Heilige aus russischer Frühzeit.* München, 1984
OBOLENSKY, D., Cherson and the Conversion of Rus': an Anti-revisionist View. *BMGS* 13 (1989), 244–256
OROSZ GY., *A pogány–keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népénekek tükrében.* Nyíregyháza, 1993
POPPE, A., *Panstwo i kosciół na Rusi w XI wieku.* Warszawa, 1968
RIBAKOV, B. A., *Jazicseszīvo Drevnyej Ruszi.* Moszkva, 1978
SCSAPOV, Ja. N., *Goszudarsztvo i cerkov Drevnyej Ruszi X–XIII vv.* Moszkva, 1989
TYIMOSCSUK, B. A., Jazicseszkoje zsrecsesztvo Drevnyej Ruszi. In *Rosszijszkaja arheologija.* 1993/4, 110–121.
VLASTO, A. D., *The Entry of the Slavs into Christendom.* Cambridge, 1970
VODOFF, V., *Naissance de la chrétienté russe.* Paris, 1988

CSEREPNYIN, L. V., K voproszu o haraktyere i forme goszudarsztva X–nacsala XIII v. In *Isztoricseszkije zapiszi* AN SZSZSZR 89. Moszkva 1972, 353–408.
DVORNIK, F., Byzantine Political Ideas in Kievan Russia. In *Dumbarton Oaks Papers* 1956, 73–121.
EVANS, J. L., *The Kievan Russian Principality* 860–1240. Orlando/Florida, 1981
MAKAI J., Bölcs Jaroszlav bölcsessége. In: *Világtörténet* 1997/3, 3–23.
ORLOV, A. Sz., *Vlagyimir Monomah*. Moszkva, 1946
POPPE, A., Das Reich der Rus' im 10. und 11. Jh., Wandel der Ideenwelt. In *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 28 (1980), 334–354.
TOLOCSKO, P. P., *Nascsadki Monomaha*. Kiiv, 1972

A részfejedelemségek formálódásának kora

AGEJEV, A. G.–USZTYINOV, E. F., Vojennaja organyizacija i vojennoje iszkussztvo Kijevszkoj Ruszi (IX–XII vv.). In *Vojenno-isztoricseszkij Zsurnal* 1987/12, 71–76.
CSEREPNYIN, L. V., Putyi i formi polityicseszkogo razvityija russzkih zemel XII-nacsala XIII vv. In *Pol sa i Rus*. Moszkva 1974, 23–51.
Drevnyerusszkije knyazsesztva X–XIII vv. Moszkva, 1975
FONT M., II. András orosz politikája és hadjáratai. In *Századok* 1991/1–2., 107–144.
KOTLJAR, N. F., *Formirovanyije territorii i obrazovanyije gorodov Galicko-Volinszkoj Ruszi. IX–XIII vv*. Kijev, 1985
KRIPJAKEVICS, I. T., *Galicko-Volinszke knyazivszto*. Kiiv, 1984
LIMONOV, Ju. A., *Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz*. Leningrad, 1987
MAKAI J., Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. In *Acta Academiae Paedagogiae Agriensis*. Nova series. T. XXI. Sectio historiae. Eger 1993, 137–148.
PASUTO, V. T., *Ocserki po isztorii Galicko-Volinszkoj Ruszi*. Moszkva, 1950
PICKHAN, G., Kiewer Rus' und Galizien-Wolhynien. In *Geschichte der Ukraine*. 18–36.
POBOL, M. D., *Kijev i zapadnije russzkije zemli v IX–XIII vv*. Minszk, 1982
PODVIGINA, N. G., *Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj i polityicseszkoj isztorii Novgoroda velikogo v XII–XIII vv*. Moszkva, 1976

Gazdálkodás, életmód, jövedelmek

DARKEVICS, V. P., Proiszhozsgyenyije i razvityije gorodov Drevnyej Ruszi. In *Voproszi isztorii* 1994/10, 43–60.
FROJANOV, I. Ja., *Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj isztorii*. Leningrad, 1974

FROJANOV, I. JA.–DVORNYICSENKO, A. JU., *Goroda-goszudarsztva Drevnyej Ruszi.* Leningrad, 1988

JANYIN, V. L., *Gyenyezsno-veszovije sziszterni russzkogo szrednyevekovja.* Moszkva, 1956

KOTLJAR, N. F., *Gyenyezsnoje obrascsenyije na territorii Ukraini epohi feodalizma.* Kiiv, 1971

NOONAN, Th. S., The Monetary History of Rus'. In *Harvard Ukrainian Studies* 11/3–4. (1987), 384–443.

NOVOSZELCEV, A. P.–PAUSTO, V. T., Vnyesnyaja torgovlja Drevnyej Ruszi. In *Isztorija SZSZSZR* 1967/3.

POTYIN, V. M., *Drevnyaja Rusz i jevropejszkije goszudarsztva v XI–XIII vv.* Leningrad, 1968

RIBAKOV, B. A., *Remeszlo Drevnyej Ruszi.* Moszkva, 1948

SASHALMI E., *Oroszország gazdasága a 15–18. században.* Pécs, 1995

TOLOCSKO, P. P., *Drevnyij Kijev.* Kijev, 1983

TYIHOMIROV, M. N., *Drevnyerusszkije goroda.* Moszkva, 1956

Jog, törvény, társadalom

BUGANOV, V. I.–PREOBRAZSENSZKIJ, A. A.–TYIHONOV, Ju. A., *Evoljucija feodalizma v Rosszii.* Moszkva, 1980

CSEREPNYIN, L. V., Formirovanyije kresztyansztva na Ruszi. In *Isztorija kresztyansztva v Jevrope.* I. Moszkva 1985, 314–349.

DVORNYICSENKO, A. Ju., Evoljucija gorodszkoj obscsini i genezisz feodalizma na Ruszi. In *Voproszi isztorii* 1988/1, 58–73.

FELDBRUGGE, F. J. M., *The Law of Land Tenure in Kievan Russia.* 1–28.

Feodalnaja Rosszija v vszemirnoisztoricseszkom processze. Moszkva, 1972

FILIPPOV, Sz., Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus kori Oroszország fejlődéséről. In *Világtörténet* 1984/3, 24–46.

FONT M., Napjaink szovjet történetírása a középkori kijevi állam jellegéről. In *Világtörténet* 1989/4, 89–91.

FROJANOV, I. Ja., *Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii.* Leningrad, 1980

Genezisz i razvityije feodalizma v Rosszii. Leningrad, 1983

GOREMIKINA, V. I., *Voznyiknovenyije i razvityije pervoj antagonyiszticseszkoj formacii v szrednyevekovje.* Minszk, 1982

GREKOV, B. D., *Kijevszkaja Rusz.* Moszkva, 1949

RAPOV, O. M., *Knyazseszkije vlagyenyija na Ruszi v X–pervoj polovinye XIII vv.* Moszkva, 1977

SCSAPOV, Ja. N., *Vizantyijszkoje i juzsnoszlavjanszkoje pravovoje naszlegyije na Ruszi v XI–XIII vv.* Moszkva, 1978
SZVÁK Gy., Az „orosz feudalizmus" historiográfiájának vázlata. In *Világtörténet* 1984/3, 3–23.
ZAVADSZKAJA, Sz. V., „Boljarin"-„bojarin" v drevnyerusszkih piszmennih isztocsnyikah. In *Drevnyejsije goszudarsztva na territorii SZSZSZR za 1985 g.* Moszkva 1987, 89–94.
ZERNACK, K., *Die burgstädtische Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven.* Wiesbaden, 1967
ZIMIN, A. A., *Holopi na Ruszi sz drevnyejsih vremjon do konca XV v.* Moszkva, 1973

Egyház, művelődés, kultúra

BIBIKOV, M. V.: *Vizantijszkij prototip drevnyeszlavjanszkoj knyigi.* Moszkva, 1996
Buntari i pravoiszkatyeli v russzkoj cerkvi. Moszkva, 1991
CSICSUROV, I. Sz., *Polityicseszkaja ideologija Szrednyevekovja. Vizantyija i Rusz.* Moszkva, 1990
FRANKLIN, S., Booklearning and Bookmen in Kievan Rus': A Survey of an Idea. In *Harvard Ukrainian Studies* 1988/89, 829–848.
FRANKLIN, S., Literacy and Documentation in Early Medieval Russia. In *Speculum* 60/1 (1985), 1–38.
Medieval Russian Culture. Ed. by BIRNBAUM, H. & FLIER, S. M. California Slavic Studies XII, UCLA
MÉSZÁROS E., Znamennaja zapisz v drevnyerusszkoj kulture. In *Acta Universitatis Szegediensis (AUSZ) Dissertationes Slavicae. Sectio linguistica.* XXIII. Szeged 1994, 165–170.
Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Russland 988–1988. Hrsg. von BIRKFELLNER, G. Köln–Weimar–Wien, 1993
MÜLLER, L., Zur Frage nach dem Zeitpunkt der kanonisierung der Heiligen Boris und Gleb. In *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow.* Thessaloniki 1992, 321–339.
Ökumenische Kirchengeschichte I. Alte Kirche und Ostkirche. Hrsg. von KOTTJE, R. & MOELLER, B. Mainz–München, 1983
ONASCH, K., *Grundzüge der russischer Kirchengeschichte.* Göttingen, 1967
PODSKALSKY, G., *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237).* München, 1982
POPPE, A., Politik und Heiligenverehrung in Kiever Rus'. In *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter.* Hrsg. von Petersohn, J. Sigmaringen, 1994, 403–422.
Russische Heiligenlegenden. Hrsg. von E. BENZ, Diogenes Taschenbuch. Zürich, 1987

STEINDORFF, L., *Memoria in Altrussland. Untersuchungen zu den Formen christlicher Totensorge*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 38. Stuttgart, 1994

VAGNER, G. K.–VLADISEVSZKAJA, T. F., *Iszkussztvo Drevnyej Ruszi*. Moszkva, 1993

SEEMANN, K.-D., Die „Diglossie" und die Systeme der sprachlichen Kommunikation im alten Russland. In *Slavistische Studien*, 553–556.

VOYCE, A., *The Art and Architecture of Medieval Russia*. Oklahoma, 1967

Rusz és a steppe

SZKRZSINSZKAJA, E. Cs., Polovci. Opit isztoricseszkogo isztolkovanyija etnikona. In *Vizantyijszkij vremennyik* 1986, 255–276.

A tatár támadás

FENELL, J., *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London–New York, 1983

FENELL, J., Princely Executions in the Horde 1308–1339. In *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Bd. 38. Berlin, 1986, 9–19.

JEGOROV, V. L., *Isztoricseszkaja geografija Zolotoj ordi XIII–XV vv*. Moszkva, 1985

KORTA, W., *Najazd mongolów na Polsce i jego legnicki epilog*. Katowice, 1983

VÁSÁRY I., *Az Arany Horda*. Budapest, 1986

Részfejedelemségek és tatárok

ALLSEN, T. T., Mongol Census Taking in Rus' 1245–1275. In *Harvard Ukrainian Studies* 1981, 32–53.

BOLSAKOVA, Sz. A., Papszkije poszlanyija galickomu knyazju kak isztoricseszkij isztocsnyik. In *Drevnyejsije goszudarsztva na territorii SZSZSZR*. Moszkva, 1975, 122–129.

DIMNIK, M., *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev*. Toronto, 1981

EKZEMPLJARSZKIJ, A. V., *Velikije i ugyelnyije knyazja v tatarszkij period sz 1238 po 1505*. Szankt-Peterburg, 1889–91. Újranyomva 1966

VÁSÁRY I., *Az Arany Horda kancelláriája*. Budapest, 1987

A kelet szláv egység szétválásának útjai

ABRAHAM, W., *Powstanie organizacji kościóła łacinskiego na Rusi*. I. Lwów, 1904

ANGERMANN, N.–DUMSCHAT, S., Die Ukrainische Länder unter litauischen Herrschaft (bis 1569). In *Geschichte der Ukraine*. 37–55.

BIRNBAUM, H., *Lord Novgorod the Great. UCLA Slavic Studies.* Vol. 2., 1981
BIRNBAUM, H., *Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture.* New York–Bern–Frankfurt–Paris, 1991
FLORJA, B. N., Isztoricseszkije szugybi Ruszi i etnicseszkoje szamo-szoznanyije vosztocsnih szlavjan v XII–XV vv. (K voproszu o zarozsgyenyii vosztocsnoszlavjanszkih narodnosztyej). In *Szlavjanovegyenyije* 1993/2, 42–66
FROJANOV, I. JA., *Matezsnij Novgorod.* Szankt-Peterburg, 1992
HRYCAK, P., *Halycko-Volynska derzava.* New York, 1958
ISAJEVITSCH, J., Die mittelalterliche Wurzeln der ukrainischen Nation. In *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates.* Hrsg. Hausmann, G.–Kappeler, A. Nationen und Nationalitäten in Osteuropa. Bd. 1. Baden-Baden 1993, 31–48.
KOTLJAR, M. F., Do pitannyja pro vizantyijszke pohozsgyennyja matyeri Danyiila Galickogo. *Arheologija* 1991/2., 48–58
Novgorod i novgorodszkaja zemlja. Isztorija i arheologija. Vip. 7. Novgorod 1993; vip. 8. Novgorod, 1994
PAUSTO, V. T.–FLORJA, B. N.–HOROSKEVICS, A. L., *Drevnyerusszkoje naszlegyije i isztoricseszkije szugybi vosztocsnogo szlavjansztva.* Moszkva, 1982
RIBINA, E. A., *Inozemnije dvori v Novgorode XII–XVII vv.* Moszkva, 1986
SKAKALSKI, D., Noblesse Lithuanienne et noblesse Volynienne au XVe siècle. In *Cahiers du monde russe et soviétique* 23 (1982) 3–4, 275–311.
STÖKL, G., Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In *Handbuch der Geschichte Russlands.* I, 484–533
STÖKL, G., Kanzler und Mitropolit. In *Studien zur Geschichte Osteuropas.* Gedenkband für H. F. Schmid. Graz–Köln 1966, 150–175.
TRAJDOS, T. M., *Kosciół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434).* I. Wrocław–Warszawa–Krakków, 1983
WINTER. E., *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine.* Leipzig, 1942
WŁODARSKI, B., *Polska i Rus 1194–1340.* Warszawa, 1966
ZDAN, M., The Dependence of Halych-Volyn Rus on the Golden Horde. In *Slavonic and East European Review* 35 (1957), 505–522.

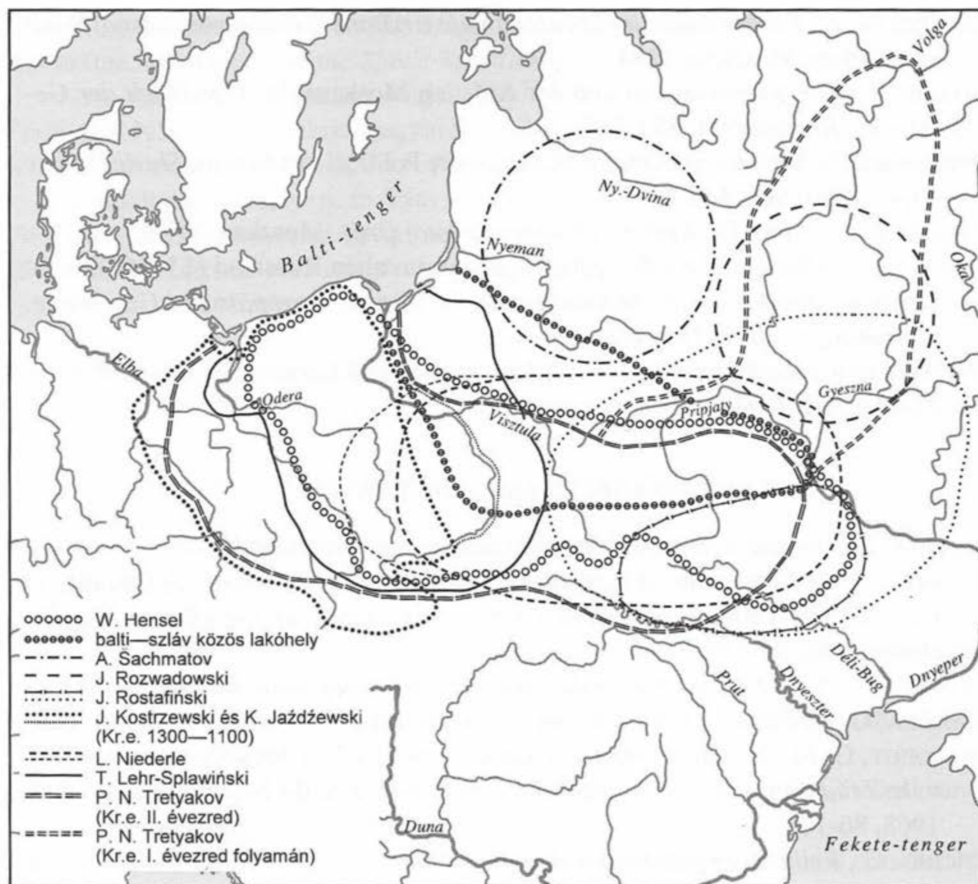
A moszkvai részfejedelemség felemelkedése

CRUMMEY. R. O., *The Formation of Muscovy 1304–1613.* London–New York, 1987
Die Anfänge des Moskauer Staates. Hrsg. von P. NIETSCHE, Darmstadt, 1977
FENELL, J., *The Emergency of Moscow 1304–1359.* Berkeley, 1968
HALPERIN, Ch. J., Tsarev ulus: Russia in the Golden Horde. In *Cahiers du monde russe et soviétique* 23/2. (1982) 257–263.
KLUG, E.: *Das Fürstentum Tver' 1247–1485.* Berlin 1985

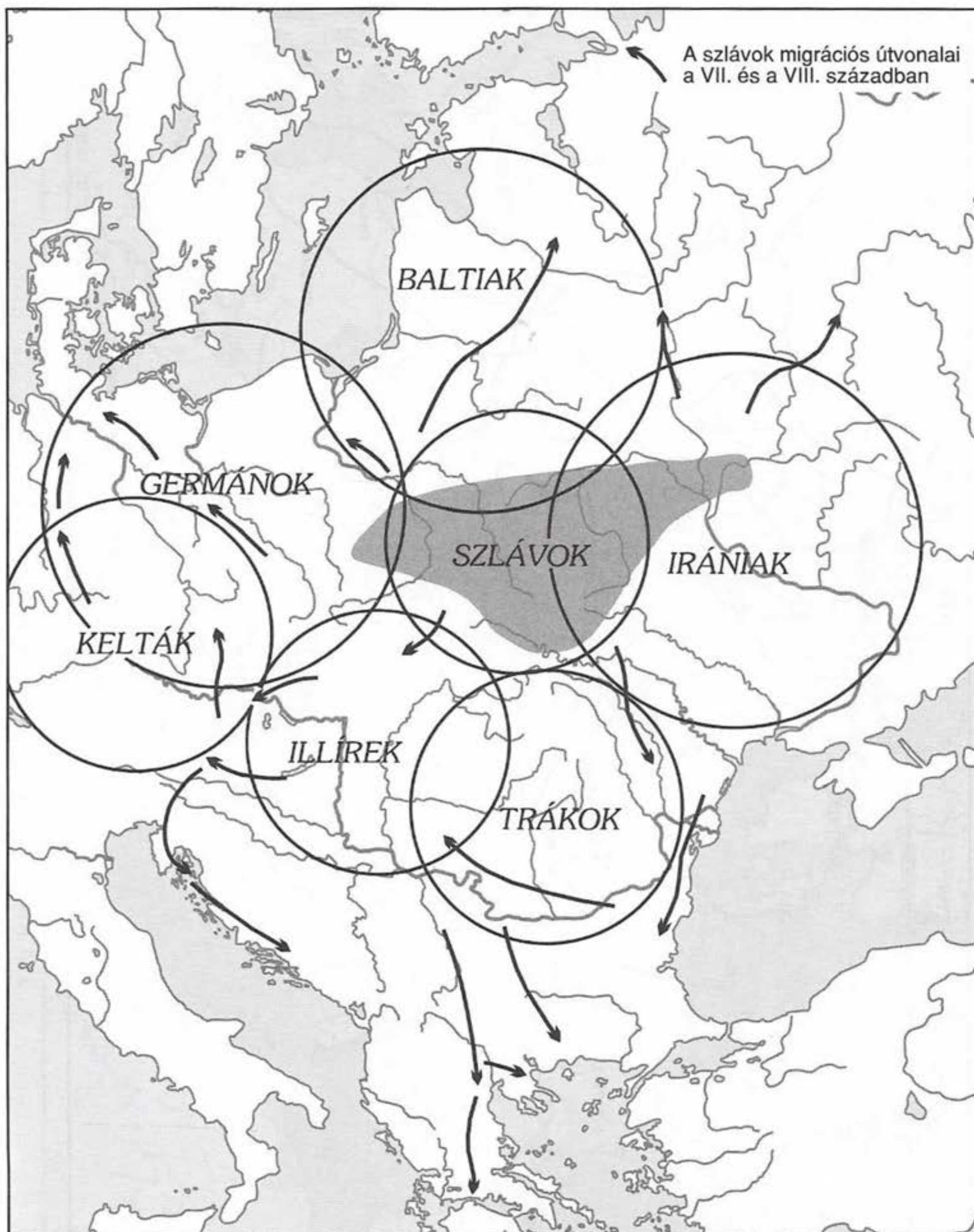
KUCSKIN, V. A., *Formirovanyije i obrazovanyije territorii Szevero-vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv.* Moszkva, 1984
NITSCHE, P.: Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus. In: *Handbuch der Geschichte Russlands.* I. 553–715.
OSTROWSKI, D., The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions. *Slavic Review* 49/4. (1990) 525–542.
POLUBOJARINOVA, M. D., *Russzkije ljugyi v Zolotoj Orde.* Moszkva, 1978
STÖKL, G., Siedlung und Siedlungsbewegungen im alten Russland (13–16. Jh.). In *Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte.* Sigmaringen, 1975, 755–773.
WITTFOGEL, K.: Russia and the East: A Comparison and Contrast. In: *Slavic Review* 22 (1963) 627–643.

Visszatérés Európába: III. Iván kora

ALEF, G., *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy.* London, 1983
BUSHKOVITS, P., The Limits of Hesychasm: Some Notes on Monastic Spirituality in Russia 1350–1500. In *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* Bd. 38. Berlin 1986, 97–109.
LIHACSOV, D. Sz., *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán.* Budapest, 1971
MAJESKA, G. P., *Russia's Perception of Byzantium after the Fall.*
PROHOROV, G. M., Iszihazm i obscsesztvennaja miszl v Vosztocsnoj Jevrope v XIV v. In *Trudi Otgyela Drevnyerusszkoj Lityeraturi.* XXIII., Moszkva–Leningrad, 1968, 86-108.
STICHER, G., *Religion in Russland.* Gütersloh, 1993
SZVÁK Gy., *Moszkóvia és a Nyugat.* Budapest, 1988

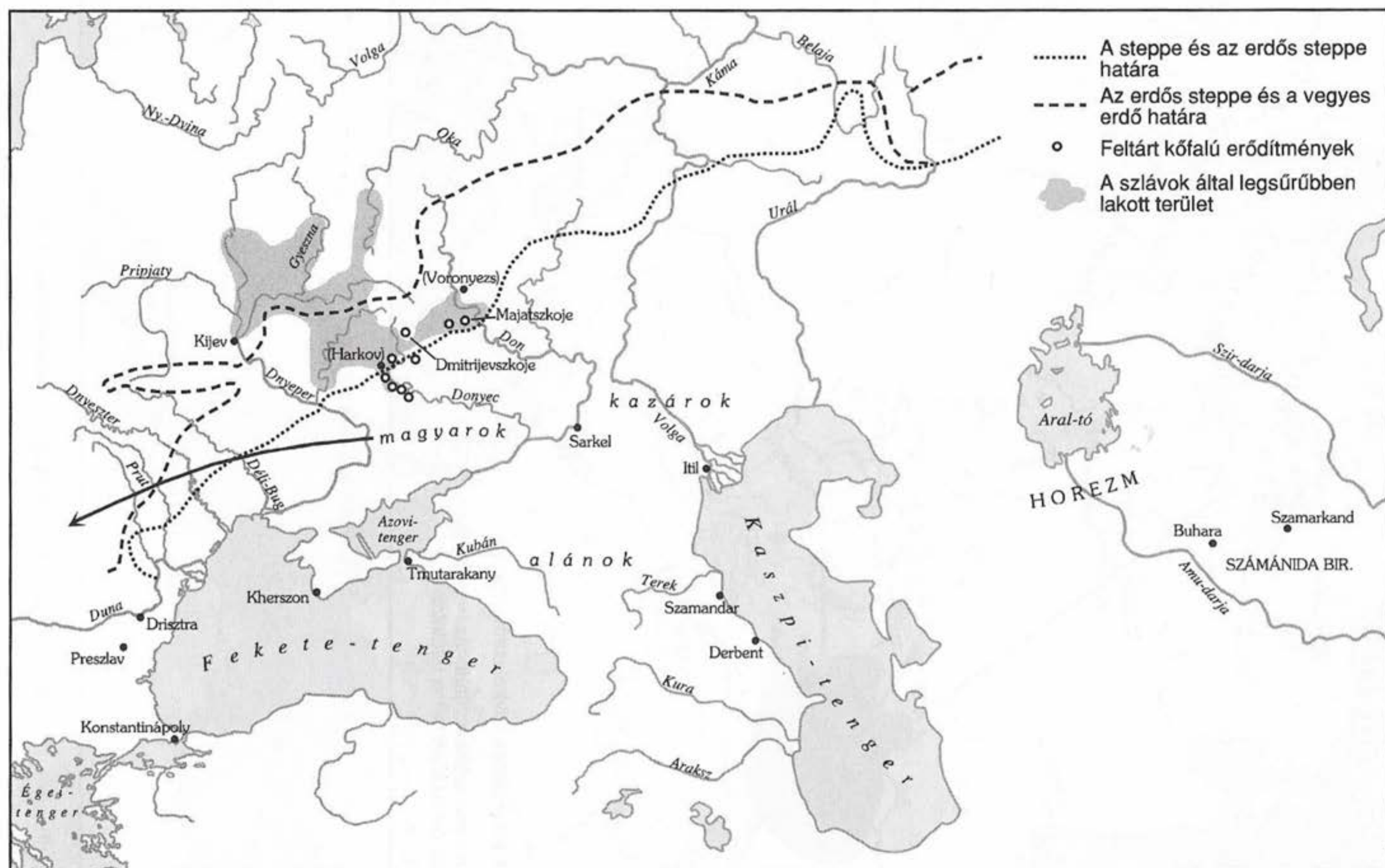

1. A szlávok őshazájáról kialakult elképzelések

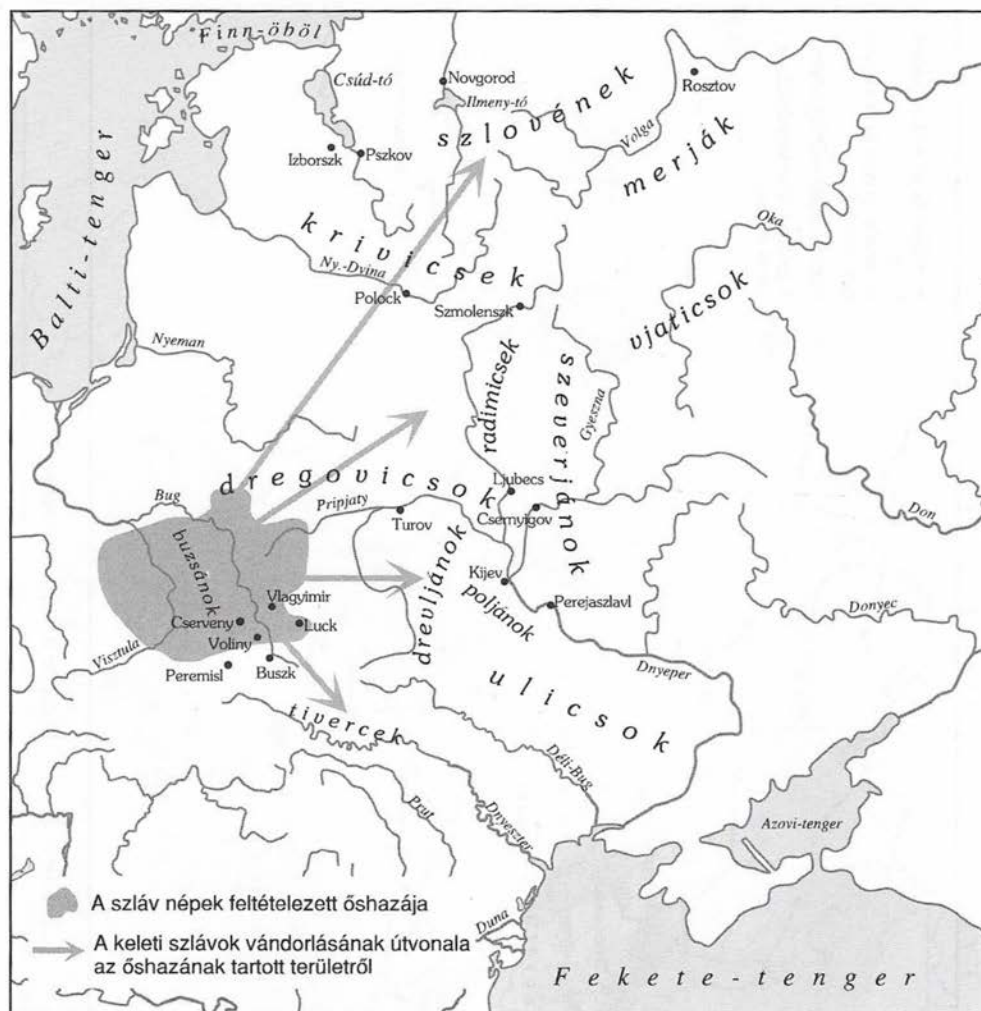

2. A szlávok kapcsolata a szomszédos etnikumokkal

3. A Ruszt érintő kereskedelmi utak a 8–9. században

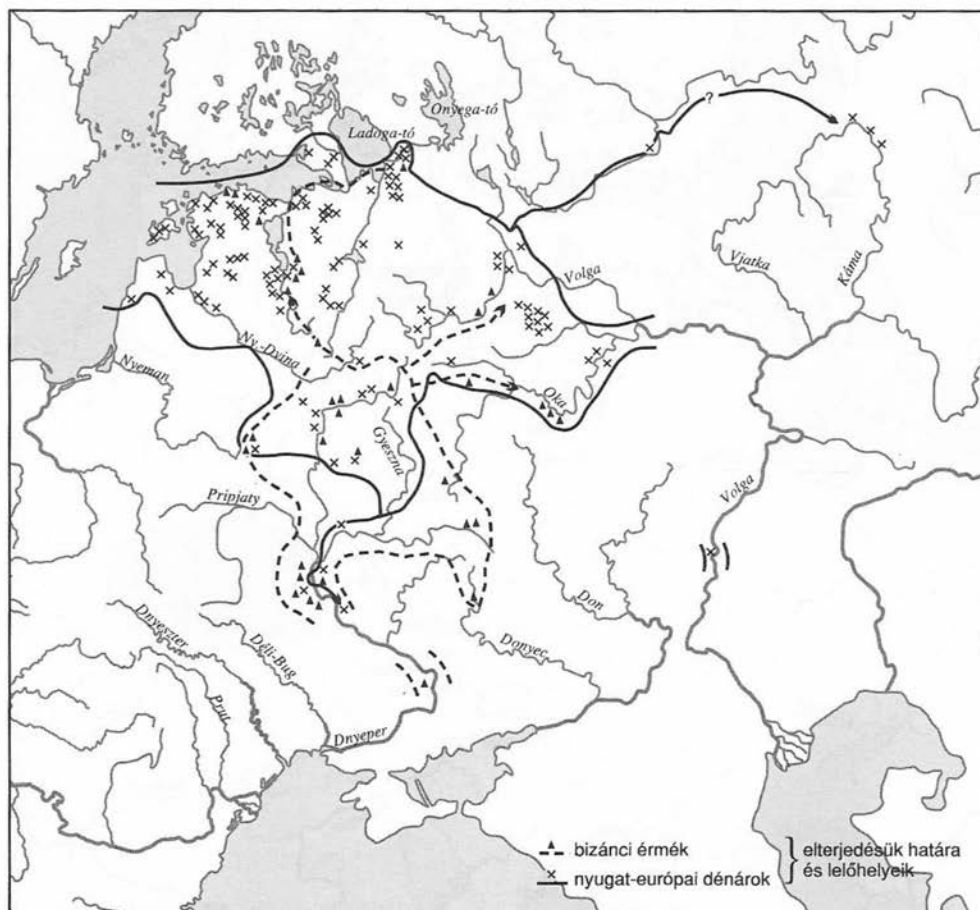
4. A Kijevi Rusz és a steppe a 9–10. században

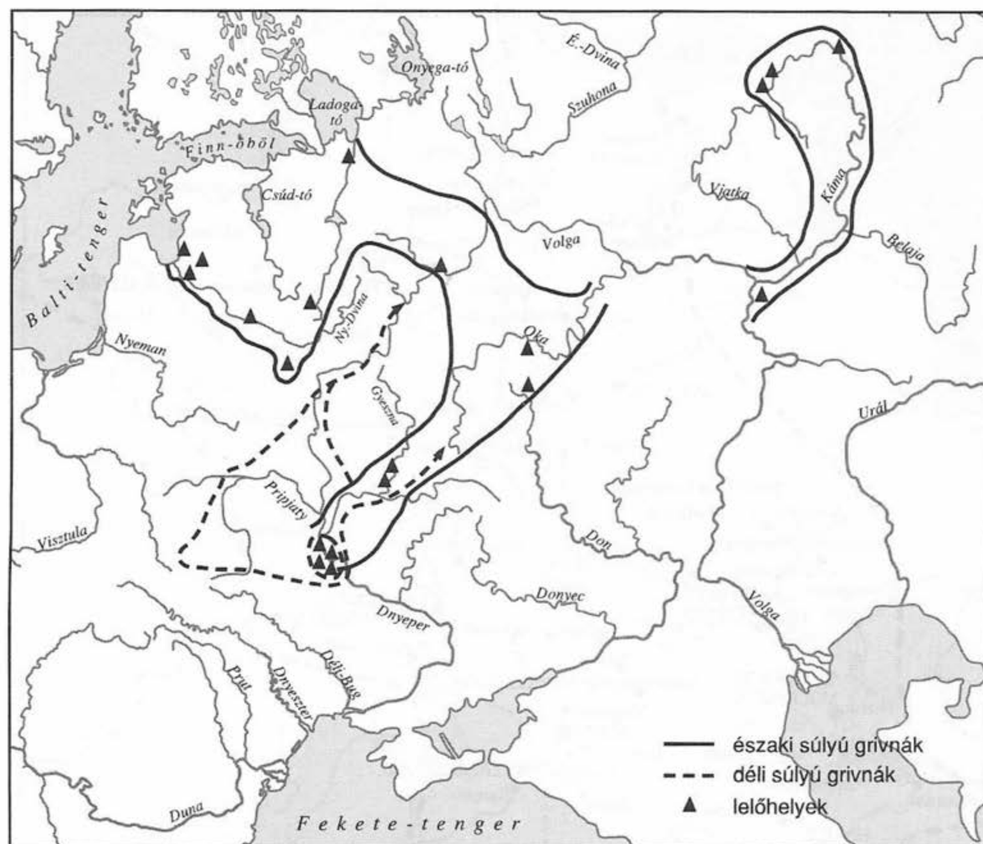
5. A keleti szlávok törzsei

6. Az észak–déli kereskedelmi tengely legfontosabb pontjai a 10. században

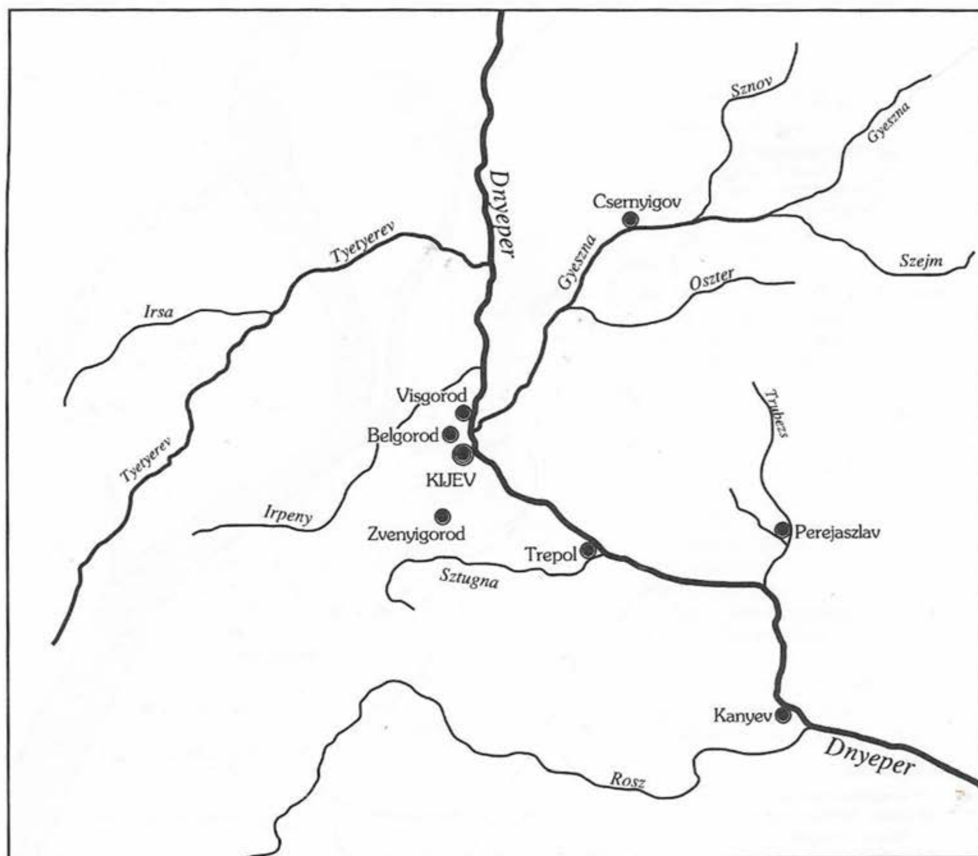
7. A pénzérmék elterjedése (10–11. század)

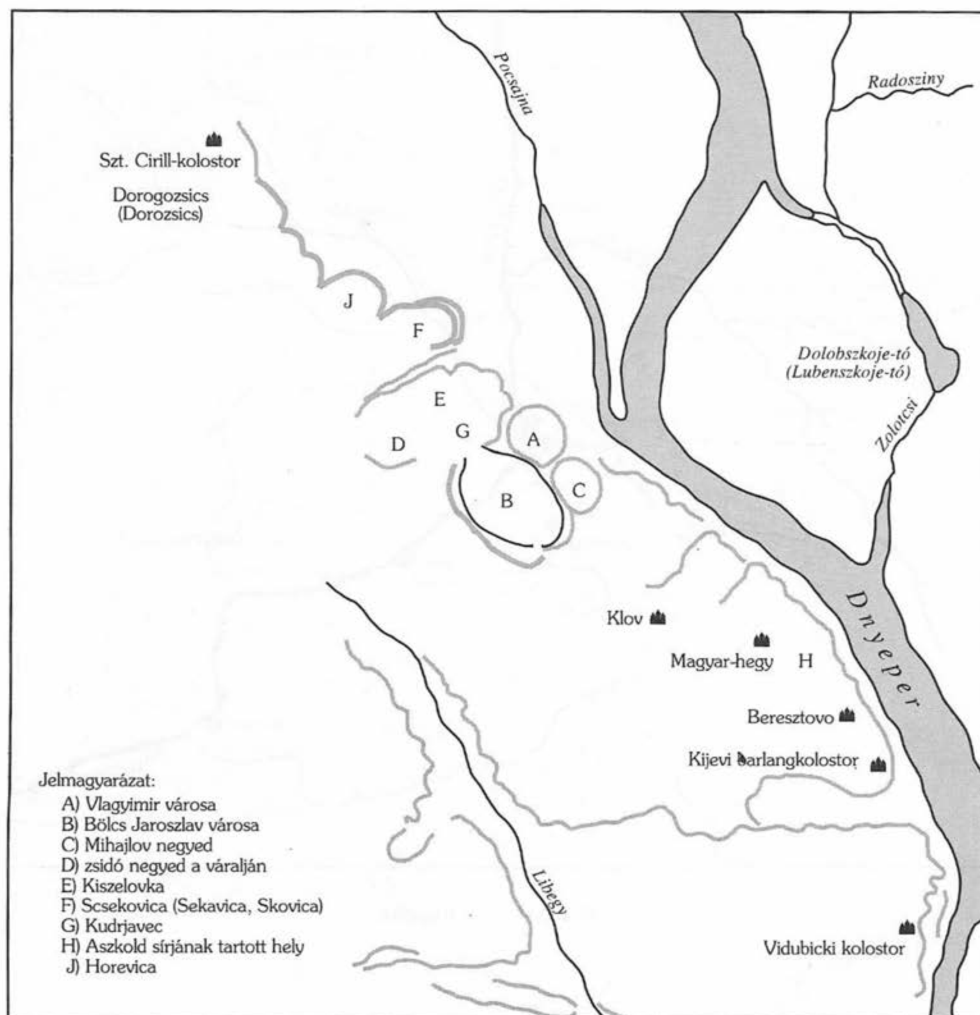
8. Az északi és déli grivnák előfordulási helyei

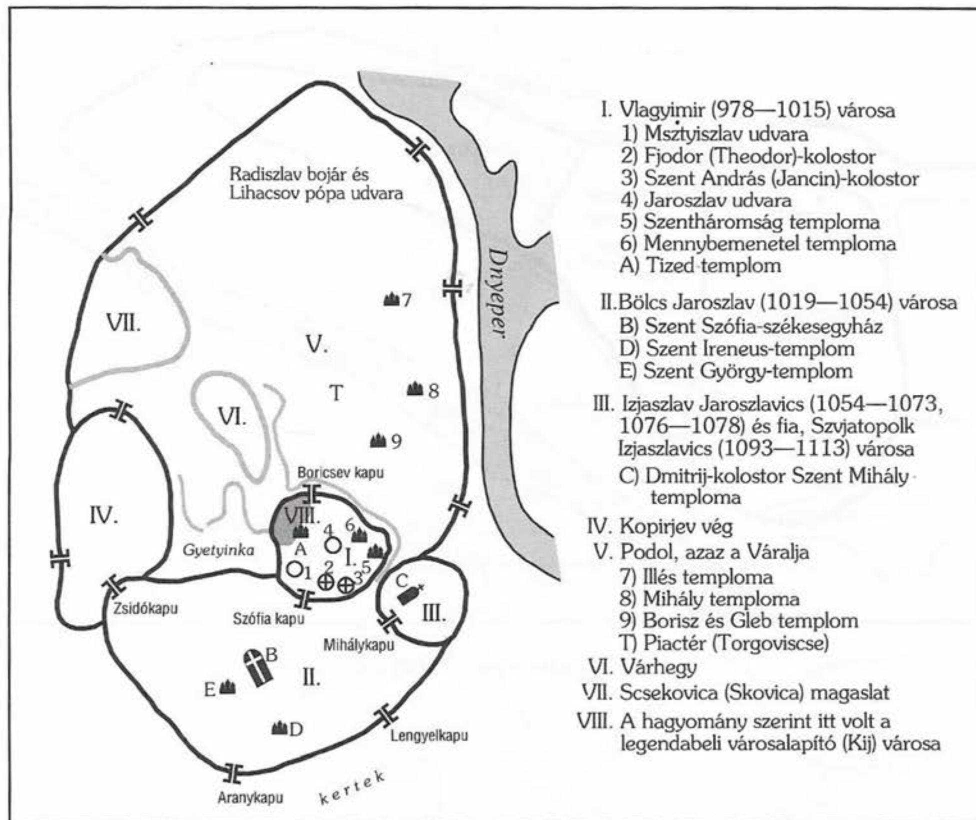
9. A Kijevi Rusz régiói és fontosabb központjai

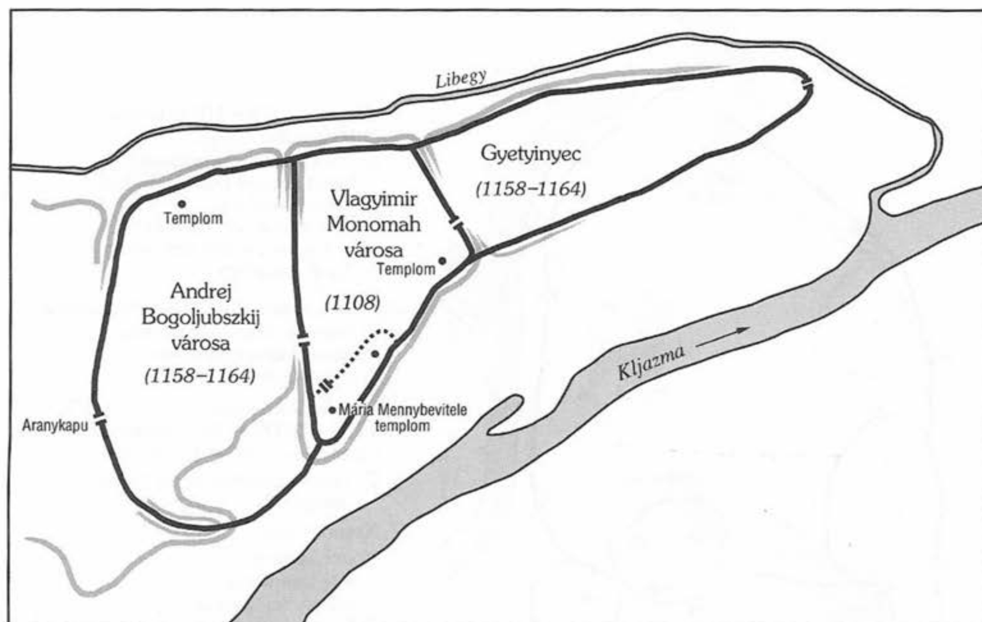
10. Kijev és környéke

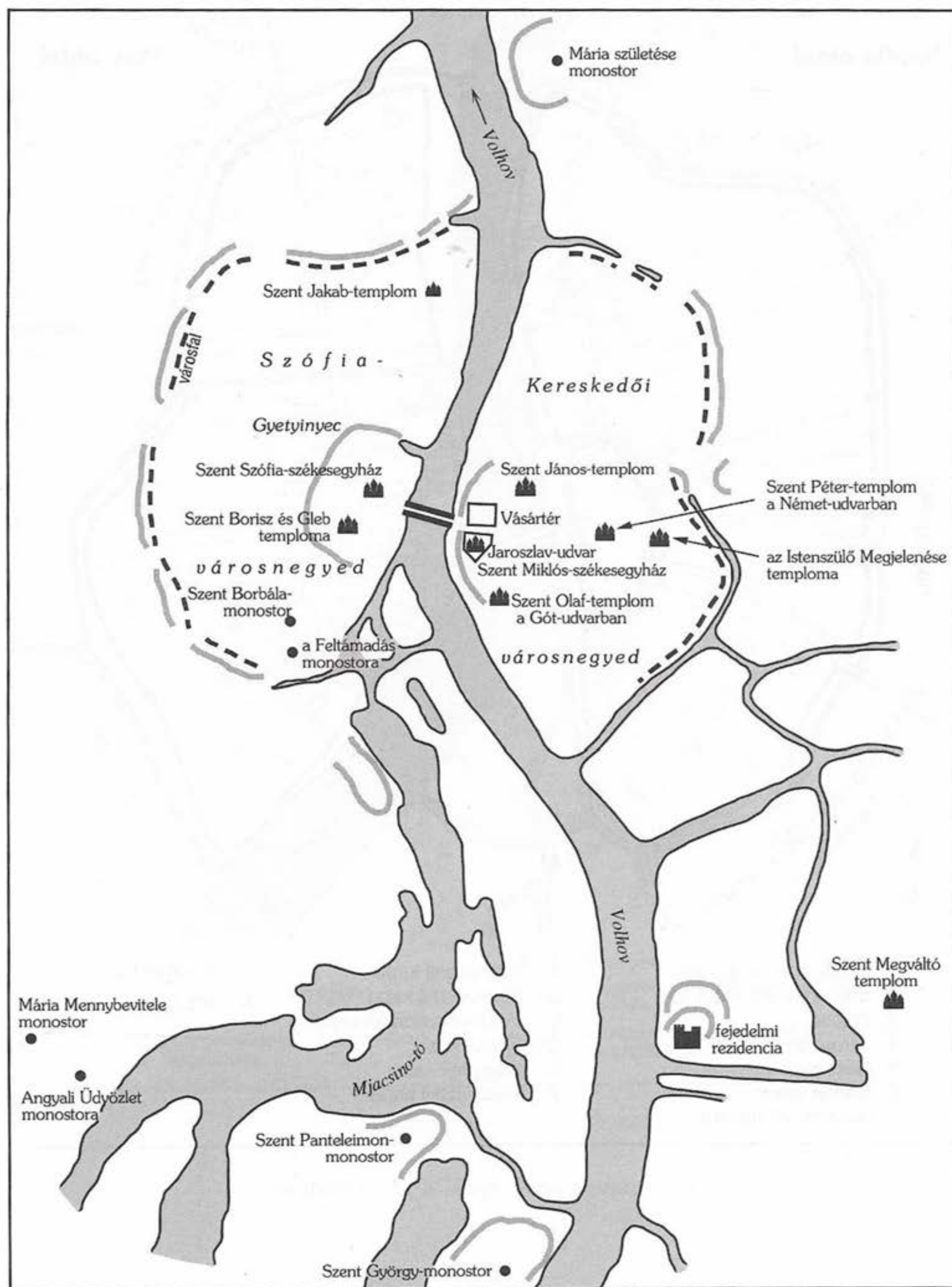
11. Kijev és közvetlen környéke

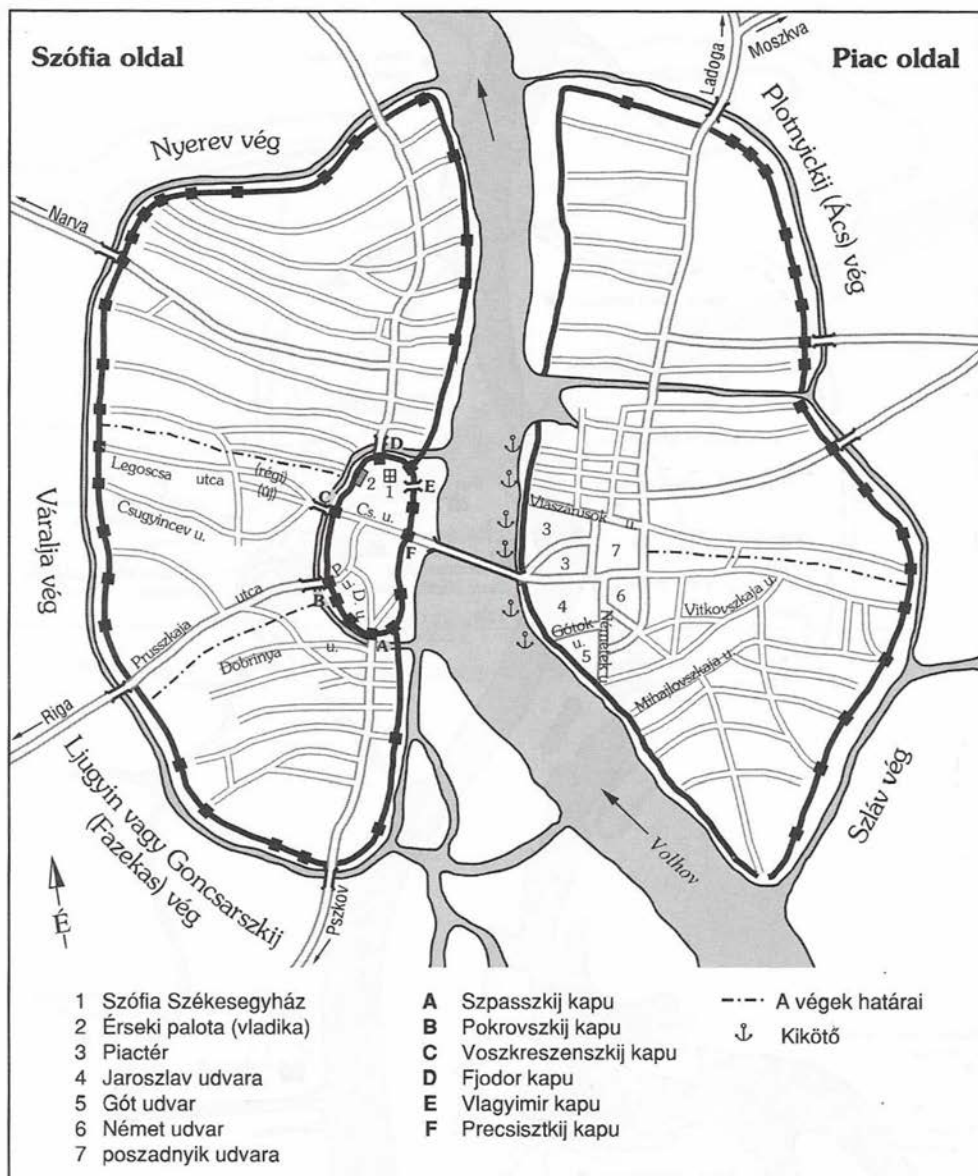
12. A középkori Kijev

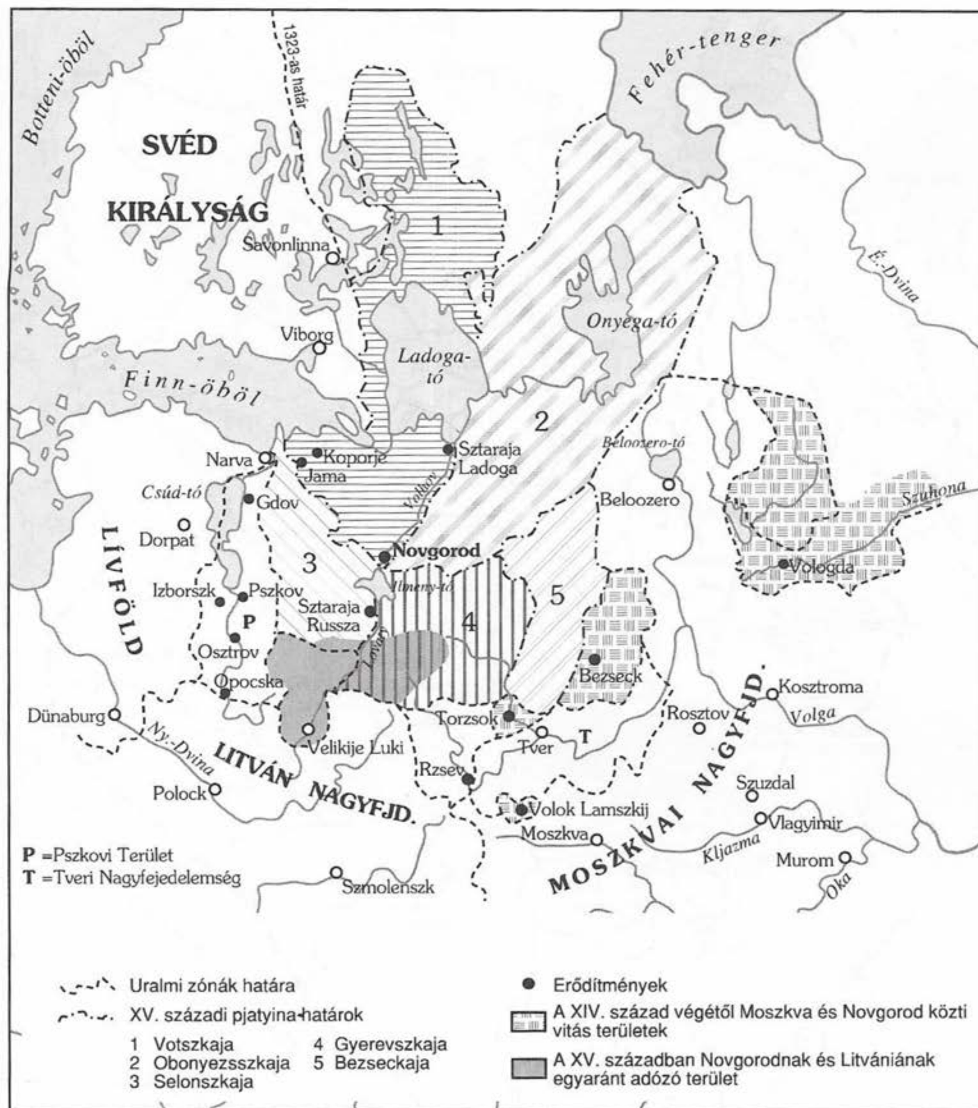
13. A Kljazma-parti Vlagyimir

14. Novgorod és környéke

15. A novgorodi „végek" a 15. században

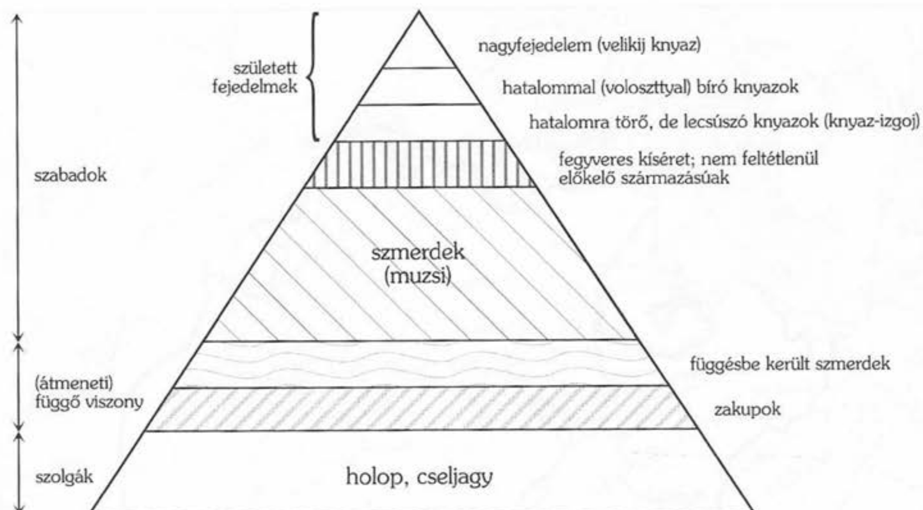
16. Novgorod területe (14–15. század)

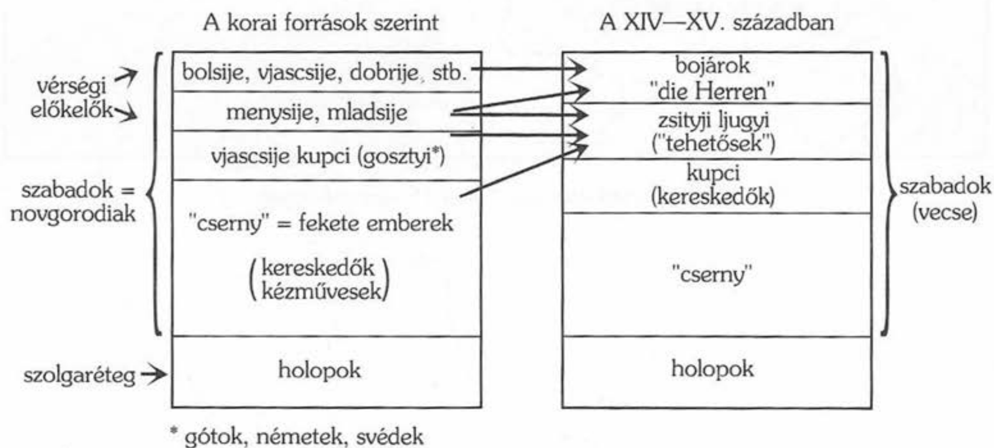
17. A Moszkvai Rusz kialakulása és növekedése 1300–1462

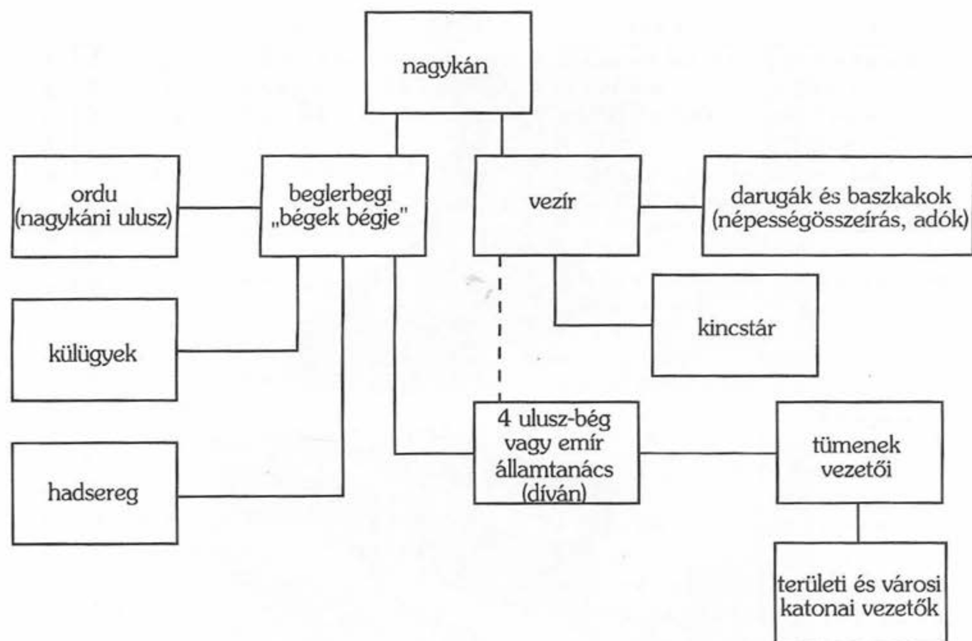
18. A lengyel–litván állam a 15. század végén

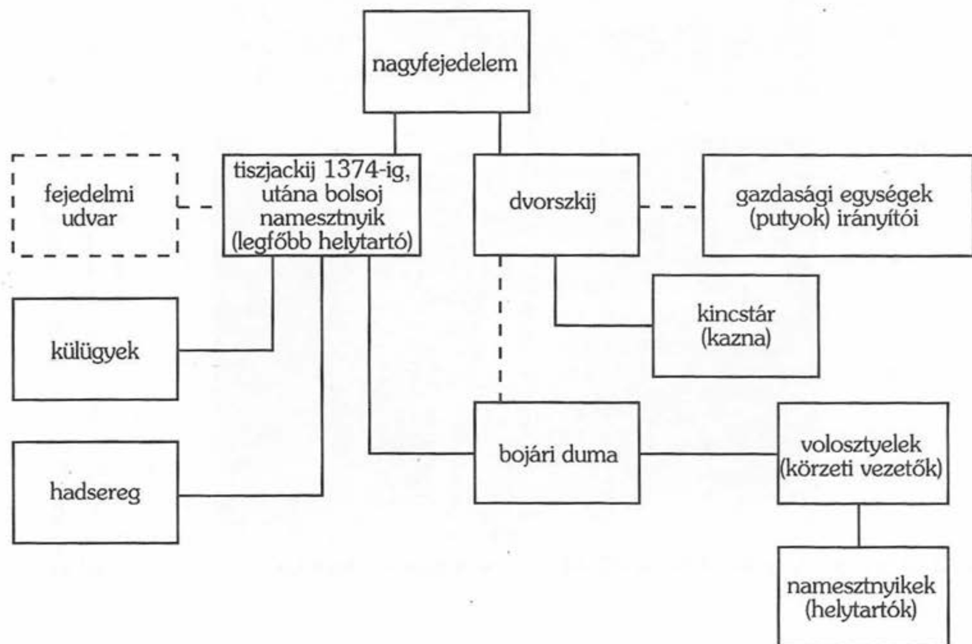

19. A Rusz társadalmának tagolódása

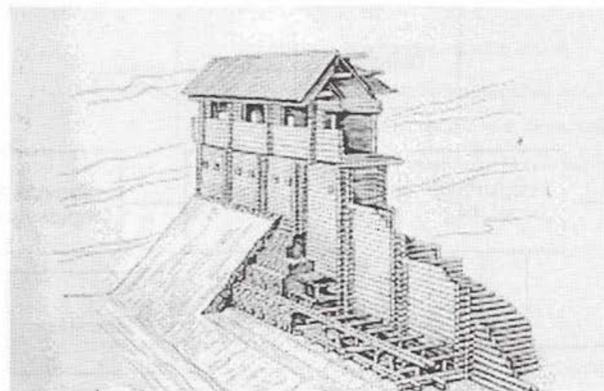

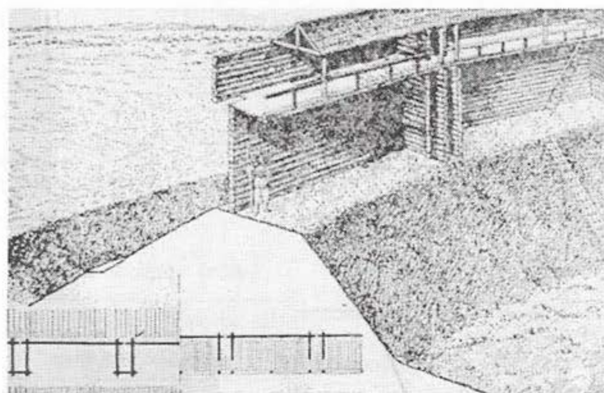
20. A novgorodi társadalom

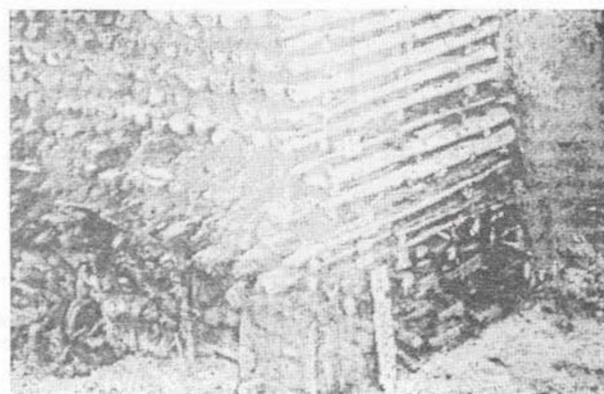

21. A tatár káni és a moszkvai nagyfejedelmi udvar berendezkedése a 14. században

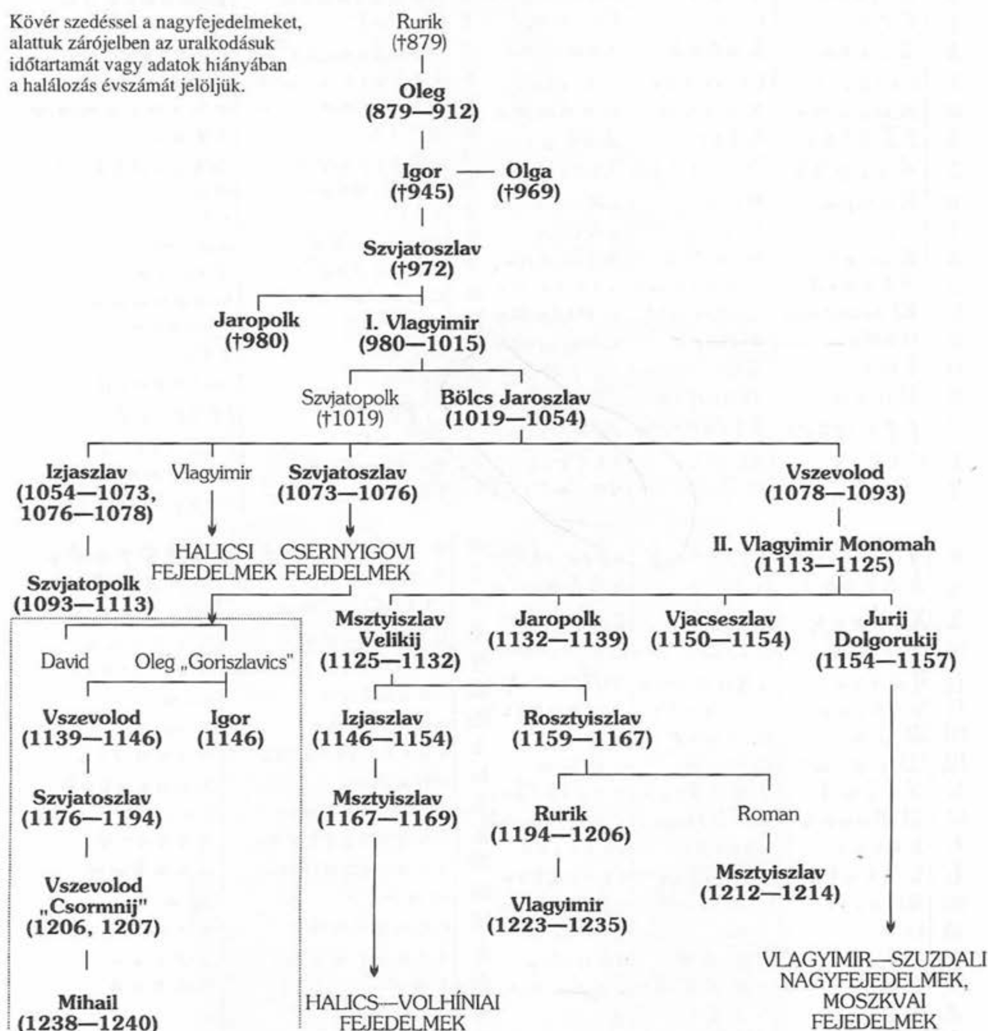
22. A Rusz erődítményeinek építéstechnikája

XI в. XII в. XIII в. XIV в. XV в.

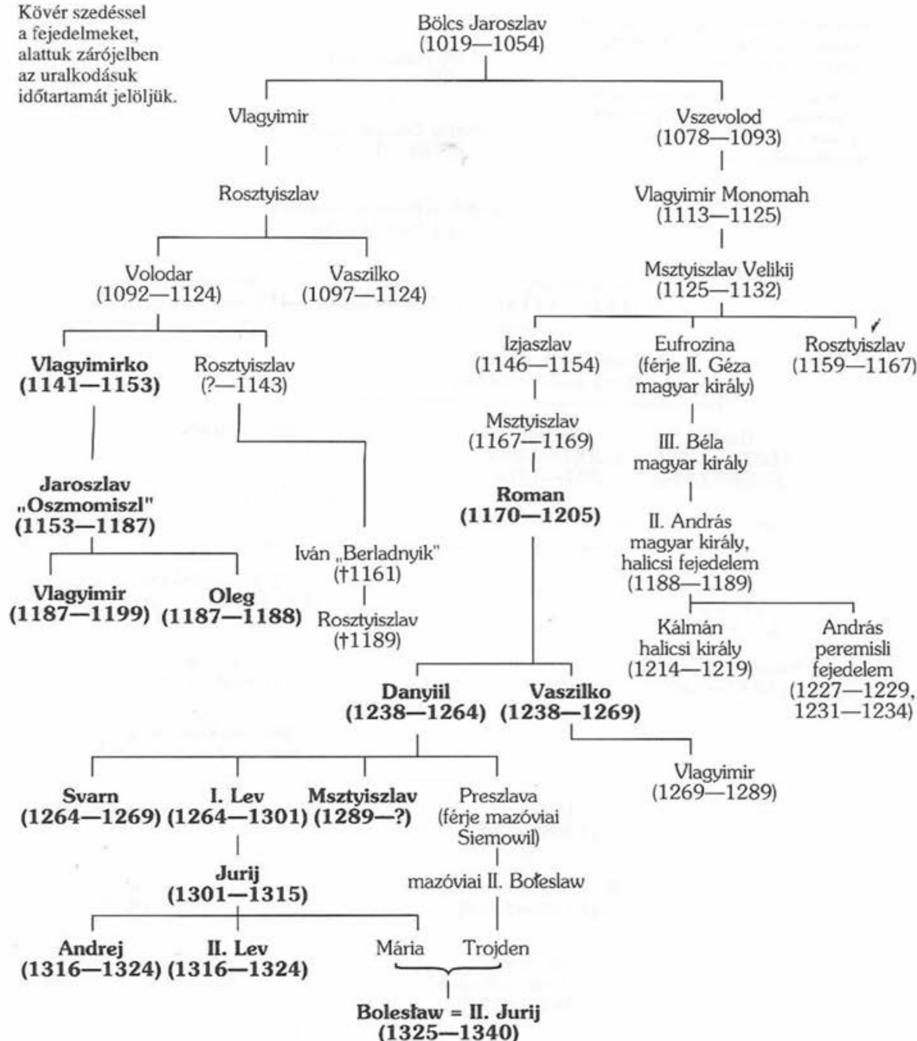
ЛИГАТУРЫ

23. A betűtípusok és az írás változása a 11–15. században

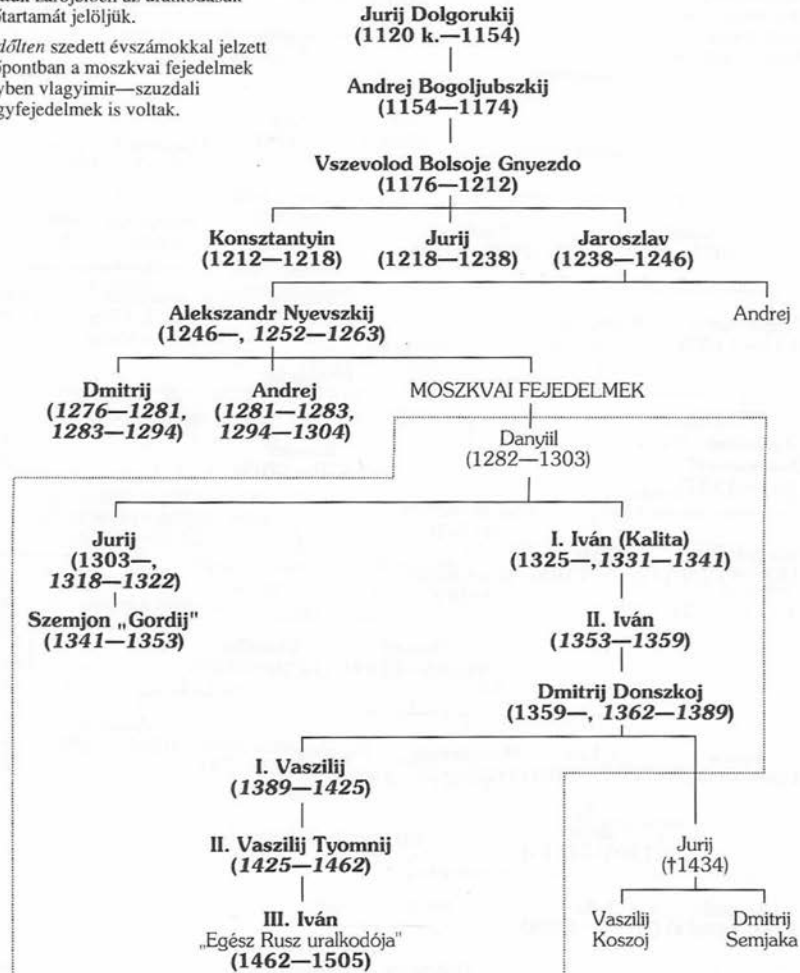
A kijevi nagyfejedelmek

A halicsi és halics-volhíniai fejedelmek

A vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmek, moszkvai fejedelmek

MUTATÓK

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA